

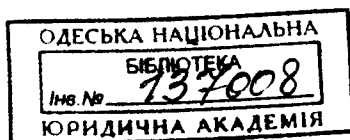
32.014.5
2474

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Д. В. ЯКОВЛЕВ

**ПОЛІТИЧНА ВЗАЄМОДІЯ
ЯК КОМУНІКАТИВНИЙ ПРОЦЕС:
МЕДІАТИЗАЦІЯ, ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ,
РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ**

Одеса
«Астропринт»
2009

ББК 66.011

Я 47

УДК 323.2:316.77:364.462:141.132

Монографія присвячена комплексному дослідженню політичної взаємодії як комунікативного процесу та розгляду її складових — медіатизації, демократизації та раціоналізації. Проаналізовано причини та наслідки медіатизації політики, небезпеки та запобіжні заходи навів медіакратії. Розкриваються механізми комунікативного формування демократичної політики. Визначено роль комунікативної раціональності у процесах суспільної інтеграції.

Для науковців, політиків, студентів і всіх, хто цікавиться актуальними проблемами політики.

Рецензенти:

доктор політичних наук, професор *М. С. Іванов*;

доктор політичних наук, професор *А. О. Сітенко*;

доктор філософських наук, професор *А. І. Кавалеров*

Рекомендовано до друку
вченою радою Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова.

Протокол № 6 від 24 лютого 2009 року

<i>Вступ</i>	4

Розділ 1

МЕДІАТИЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ: МАС-МЕДІА, АУДИТОРІЯ, ВЛАДА

1.1. Теоретико-методологічні підходи до визначення ролі медіакратії у політичній взаємодії	10
1.2. Політична діяльність мас-медіа: моделі та інтерпретації ..	30
1.3. Феномен медіа-скандалів у формуванні громадської думки в сучасному політичному просторі	63

Розділ 2

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В УКРАЇНІ

2.1. Демократія як горизонт політичної комунікації в Україні	92
2.2. Комунікативні чинники формування демократичної політики	109
2.3. Електронний уряд як механізм демократизації політичної взаємодії в Україні	142

Розділ 3

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЯК КОМУНІКАТИВНИЙ ПРОЦЕС

3.1. Проблема раціоналізації: теоретичні основи та історичні витоки	155
3.2. Раціоналізація політичної взаємодії в умовах модернізації суспільства та її постмодерна критика	176
3.3. Комунікативна раціональність як основа суспільної інтеграції	206

<i>Висновки</i>	236

<i>Список використаних джерел</i>	243

Для сучасної політичної реальності справедливим є твердження про розширення впливу та зростання ролі комунікативних процесів в політиці. Як про «діагноз часу» все частіше говорять про становлення комунікаційного простору, який продукує загальноприйняті стереотипи, створює поле можливих ідентифікацій, трансформує уявлення про соціальну, політичну та економічну реальність.

Мова сьогодні йде не тільки про нові феномени, які змінюють реальність, наприклад, про окремі технологічні новації, — сучасність демонструє принципово новий тип реальності, який часто називають «мультиверсумом».

Для політичної взаємодії посткомуністичних країн це означає появу нових можливостей для комунікації у сфері публічної влади та виборчих змагань. Проте питання ефективного використання цих можливостей вже майже 20 років залишається в нашій країні відкритим.

Становлення глобального комунікаційного простору, що трансформує соціальну, політичну та економічну реальність, сприяє виникненню нових можливостей для комунікації у політичній взаємодії, істотно змінюючи роль мас-медіа, які, окрім традиційних функцій, тепер віртуалізують політичний простір, створюють «гіперреальність» і, як наслідок, уможливають перетворення політики у медіа-процес. Усе назване вище зумовлює нові виклики демократії як у глобальному контексті, так і процесам демократизації політичної взаємодії у нашій країні. Процес медіатизації у політичному та соціальному просторі спричиняє появу феноменів «віртуальної реальності», «реальної віртуальності», «віртуальної демократії» та «драматургії віртуальної політики».

У ході демократичних перетворень у нашій країні відбулось публічне проговорення всіх латентних індивідуальних і колективних настроїв, бажань, жадань та очікувань, які й складають реальне підґрунтя суспільної легітимації політичного ладу, політичної влади та політичних інститутів. Тому зміни, які за цей період сталися у комунікативній взаємодії в цілому й, зокрема, у мові, публічному дискурсі, на рівні мас-медіа мають визначальний характер та є інституціональним закріпленням сутнісних перетворень всієї політичної сфери суспільства.

Аналізуючи процеси демократизації політики в Україні на межі 80–90-х років минулого століття, дослідники посткомунізму називали зміни, які відбулись у той період, «епохальними», писали про необхідність раціоналізації політичної дії та потребу проєкцезамінювати наново фундаментальні передумови, поняття та теорії політичної науки, її спроби визначити природу та власні форми політичного життя. Ці завдання, на думку автора, залишаються актуальними і для сучасного політичного дискурсу в нашій країні після «вирішальних», з точки зору демократичного врядування, виборів 2004, 2006 та 2007 років та не менш епохальних змін, що стались за цей час в нашій країні й пов'язуються з демократизацією українського суспільства.

В Україні у процесі політичної взаємодії складається певний символічний простір, який відрізняється як від «радянського» так, і від того, що прийнято називати «демократичним». Аргументованого, раціонального порівнювання та протиставлення «радянського тоталітаризму» і «демократії» у політичній реальності нашої країни так і не відбулося, у символічному просторі до сьогодні співіснують несумісні елементи.

Однією з можливих альтернатив досліджень сучасної політичної реальності виступає аналіз політичної взаємодії (інтерації) та виявлення головних її характеристик, специфічних для посткомуністичного простору, і, одночасно, спільних для постмодерних та посткомуністичних суспільств, серед яких, на думку автора, слід відзначити медіатизацію, демократизацію та раціоналізацію. Здійснюючи аналіз політичної взаємодії, слід враховувати, що вона відбувається у просторі країни, яка переживає трансформаційний період, рухаючись від посткомунізму до демократії. Розвиток комунікативних процесів та пов'язані з цим трансформації стосуються не тільки характеристик дійових осіб (в деяких країнах зміни правлячих груп так і не відбулось), а і специфіки самої сучасної взаємодії: фактично нині спостерігається цілковита зміна характерних ознак реальності порівняно з тими її ознаками, що були об'єктом дослідження попередньої філософської та політичної думки. Можна говорити про зміну декорацій у політичному просторі, що обов'язково приведе до ротації еліти, появи нових політиків.

Розглядаючи процеси політичних трансформацій, важливо не тільки аналізувати певні теоретичні конструкції, застосовуючи готові інтерпретаційні структури, а й брати до уваги приклад і досвід конкретної країни, що рухається до демократії. Українські політики,

науковці та громадяни отримали таку унікальну можливість — перевіряти моделі та теорії демократизації вирішальними виборами, масовими політичними акціями, руйнуванням довіри до державних інституцій, політичних партій та окремих політиків, урядовими кризами, позачерговими парламентськими виборами тощо.

Ця книга є спробою комплексного дослідження медіатизації, демократизації та раціоналізації політичної взаємодії, яка обумовлена трансформаціями комунікаційного простору сучасності.

Кожна країна, яка відмовляється від авторитарного стилю правління, приймає виклик врядування для дезінтегрованих суспільств. У випадку нашої країни, коли немає політичного компромісу та урядової узгодженості, ситуація ускладнюється відсутністю соціального та культурного консенсусу у суспільстві.

Саме тому існує загроза медіатизації політики, зведення її до рівня мас-медійного шоу з розігруванням смислу та беззмистовними діалогами, що призводить до появи нового центру впливу у політичних процесах — медіакратії. Раціональний аргументований дискурс може виступати як комунікативний засіб демократизації посткомуністичної України. У цьому сенсі існує зв'язок між феноменами медіатизації, демократизації та раціоналізації, який вибудовується у дослідженні.

Це дослідження спирається на широку джерельну базу, зокрема концептуальні положення праць вітчизняних і зарубіжних науковців, які розглядають комунікативні виміри політики. Саме їх теоретичні розробки дали змогу здійснити ґрунтовний аналіз політичної взаємодії як комунікативного процесу та таких її складових, як медіатизація, демократизація і раціоналізація. Це праці таких вітчизняних дослідників, як Є. Бистрицький [38], О. Білий [39], В. Бортніков [48], І. Бураковський [51], Н. Бусова [58], В. Вовк [76], О. Гаврилишин [84], М. Головатий [96], В. Горбатенко [98], О. Дем'янчук [333], О. Долженков [127], О. Зернецька [148], Л. Кормич [182], О. Корольчук [183], Н. Костенко [186], Л. Кочубей [187], І. Кресіна [190], С. Макєєв [219], М. Михальченко [246], Л. Нагорна [253], С. Наумкіна [257], Є. Ніколаєв [264], О. Піркова [283], В. Полохало [291], В. Полянська [293], І. Попова [295], Б. Потятиник [300], А. Романюк [314], С. Рябов [320], В. Тертичка [351], В. Товарниченко [356], В. Токовенко [358], М. Томенко [360], О. Третьак [364], В. Фісанов [385], Ю. Шайгородський [408], Ю. Шведа [413], І. Шкурат [423], Г. Щедрова [437] та ін.

Серед російських дослідників варто відзначити праці таких авторів, як Н. Автономова [6], Г. Вайнштейн [60], О. Вартанова [65], О. Вишневський [74], П. Гайдено [90], Л. Гордон [99], Ю. Давидов [109], Б. Дубін [130], Б. Дьякова [132], І. Засурський [143], А. Здравомислов [144], Л. Землянова [146], М. Ільїн [157], Б. Капустін [161], Ю. Качанов [166], Є. Кравченко [188], В. Міронов [241], Т. Науменко [255], Н. Наумова [259], В. Нечаєв [262], Є. Нікітін [263], Р. Нугаєв [267], О. Соловйов [341], В. Федотова [376], М. Ямпольський [468] та ін.

Для аналізу політичної взаємодії як комунікативного процесу та її складових у цьому дослідженні використовувались праці зарубіжних авторів Х. Абельса [1], Б. Андерсона [8], Г. Арендт [17], З. Баумана [26], У. Бека [28], П. Бергера [32], Ж. Бодріяра [44], П. Бурдьє [55], Л. Вайтхеда [62], М. Вебера [68], Ю. Габермаса [81], Ф. Гаєка [86], Г. Гарфінкеля [498], Е. Гіденса [94], І. Гофмана [500], Д. Гріна [104], Л. Даймонда [113], Ф. Джеймсона [120], Ф. Закарія [136], Г. Колбеца [174], Дж. Лалла [202], Г. Ласуела [516], Н. Лумана [215], М. МакКомбса [221], М. Олсона [268], В. Парсонса [277], Дж. Пітерса [284], Д. Растоу [310], Дж. Сарторі [542], Д. Стоун [344], Й. Тернборна [350], О. Тоффлера [362], Ф. Фукуяма [391], С. Гантингтона [399], Й. Шумпетера [433], К. Ероу [440] та ін.

У працях зазначених авторів аналізуються окремі аспекти та складові політичної взаємодії. Це процес медіатизації політики, розвиток політичних комунікацій, визначення ролі та функцій мас-медіа у демократичній політиці, взаємозв'язок демократизації та модернізації, раціоналізація політичного простору та глобальні зміни у демократії, мас-медіа, сфері політичної раціональності в умовах модерного та постмодерного суспільств.

Актуальність звернення до аналізу політичної взаємодії як комунікативного процесу в сучасних умовах обумовлена розумінням процесу політичної комунікації як політичної дії, що розширює в суспільстві «зони свободи», вільних дискусій і публічного діалогу владних інституцій, представників громадськості та спрямована на демократизацію політичної взаємодії. У той же час у процесі комунікаційної взаємодії сучасної доби, яка змінює традиційні форми панування та трансформує політичні інституції, з'являються нові виклики для демократії, особливо це стосується країн, де демократія ще не утвердилась. Один з таких викликів — це медіатизація політики, що несе в собі потенційну загрозу появи нової форми тоталітаризму — інформаційного.

У такому контексті визначальним фактором політичної взаємодії стають політичні комунікації, опосередковані у сучасному світі перш за все діяльністю мас-медіа. У сучасній політиці з'являється новий актор — медіакратія, яка конструює порядок денний та використовує політичну комунікацію як інструмент впливу.

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю ґрунтовного аналізу саме цих феноменів як процесів, що визначають зміст, напрямки та темп посткомуністичних трансформацій, розкриття їхнього взаємозв'язку та взаємного впливу у комунікативному просторі політичної взаємодії сучасного суспільства.

Формуючись у просторі нашої країни, процеси медіатизації, демократизації та раціоналізації створюють альтернативи політичного розвитку посткомуністичної доби: від «медіа-шоу» з розігруванням смислу або владної цензури до можливостей комунікативної дії, спрямованої на досягнення компромісу та порозуміння.

Для нашої країни актуальним залишається формування аргументативного політичного дискурсу, функціонування якого залежить від рівня суспільної раціональності, саме тому важливим завданням є максимально критичне прояснення «вторинних» ідеологічних нашарувань, неоромантичних відтворень старих суспільно-політичних міфів, численних нових ілюзій, політичного мрійництва, примітивних гасел і понять, позбавлених реального сенсу.

Політична взаємодія, що відбувається у символічному просторі посткомунізму, через неусталені правила потребує постійного визначення реального на даний час стану справ, який складається у процесі інтерпретації та реінтерпретації дій інших.

Розуміння складності процесів, які пов'язані зі зростанням впливу інформації та формуванням комунікативного простору, протиріччями та унікальністю досвіду (або етапів розвитку) кожної країни, робить важливим для українського суспільства аналіз трансформацій модерних суспільств. У модерних суспільствах можна простежити раціональність епохи, яку пов'язують з особливостями саморозуміння повсякденного життя і домінуючими парадигмами у науковій рефлексії.

Вимоги щодо раціональності політичних дій на всіх напрямках посткомуністичних перетворень суспільства є вкрай актуальними для сучасної України, до політики якої можна застосувати назву «кризової», не в останню чергу саме через брак раціональних рішень.

Оскільки в українській політичній думці відсутні комплексні дослідження політичної взаємодії як комунікативного процесу, то авто-

ром у пропонованій монографії зроблено спробу осмислити складні та неоднозначні феномени медіатизації, демократизації та раціоналізації, жодним чином не претендуючи на всеохопність та вичерпність дослідження проблематики політичної взаємодії як комунікативного процесу та її складових.

МЕДІАТИЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ: МАС-МЕДІА, АУДИТОРІЯ, ВЛАДА

1.1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ РОЛІ МЕДІАКРАТІЇ У ПОЛІТИЧНІЙ ВЗАЄМОДІЇ

Події останніх десятиліть, що виразно виявили потенціал новітніх інформаційних технологій, актуалізують для дослідників політичного простору звернення до аналізу сучасної політичної взаємодії у комунікативному контексті. Теоретики «інформаційної доби» роблять наголос на комунікативній складовій політики та вважають, що політична діяльність починається з процесу інтерпретації інформації. Сьогодні важко не погодитись з тим, що політична взаємодія розгортається в комунікативному просторі, який має власну структуру та правила.

Зіставляючи поняття комунікації та ком'юніті, один із засновників американської комунікативістики Уїлбур Шрамм підкреслює, що у своєму термінологічному вигляді вони мають спільне коріння, яке свідчить про гуманне призначення інформаційних зв'язків між людьми. «Без комунікацій не було б ком'юніті, як без ком'юніті нема комунікацій», — писав він [146, 91]. Комунікаційні виклики інформаційної доби полягають у тому, що кожна спільнота вимагає не тільки розуміння, а й визнання у політичному сенсі. З іншого боку, визнання чи не-визнання з боку Інших (за визначенням Дж. Г. Міда — «значащих інших») формує ідентичність у процесі політичної взаємодії. Визнання пов'язано з ідентичністю, яка формується у ході публічної презентації, що відбувається у сучасному світі найбільш ефективно у мас-медіа, та інтерпретації за ознаками рухів груп та спільнот. Вартість культурних традицій певних спільнот, які не завжди можна перекласти у дискурсивну форму, ставиться під сумнів універсальністю інститутів демократичного урядування та глобалізаційними процесами у сфері масових комунікацій.

З одного боку, сьогодні, аналізуючи комунікаційну взаємодію, говорять про інтерпретацію процесу політичної комунікації як політич-

ної дії, що створює та підтримує в суспільстві зони вільних дискусій і публічного діалогу владних інституцій і представників громадськості. Вважається, що політична комунікація спрямована на демократизацію політичної взаємодії. З іншого боку, у процесі комунікаційної взаємодії у сучасну добу, яка характеризується змінами традиційних форм та механізмів панування й трансформаціями політичних інституцій, з'являються нові небезпеки для демократії. Можна стверджувати, що це безпосередньо стосується країн, в яких демократія ще не утвердилась. Як одна з небезпек або один із викликів демократизації розглядається процес медіатизації політики, що потенційно несе в собі загрозу появи нової форми тоталітарного панування — інформаційного тоталітаризму.

Передумову політичної дії можна розуміти як орієнтацію на передбачуваний смисл дії іншої людини, у такому випадку реальність, у тому числі політична, — це загальне визначення ситуації, що досягається через комунікацію і приймається більшістю учасників політичної взаємодії. Результатом взаємного комунікаційного обліку значення речей, подій, дій та інтеракцій, які політичні актори демонструють один одному, виступає загальне комунікативне визначення ситуації, а суспільство, за такого розуміння, являє собою безперервний процес взаємного узгодження дій своїх членів. Значення політичного простору, за такої інтерпретації, закладене не у самому світі політичного, а в його визначеннях, які дійові особи постійно і взаємно демонструють один одному. Право говорити, презентувати свою точку зору політики отримують тільки знаходячись у певній точці реальності, тобто займаючи певну політичну позицію.

У цьому розумінні одним із визначальних факторів політичної взаємодії виступають політичні комунікації. У сучасному світі політичні комунікації опосередковані, в першу чергу, діяльністю масмедіа. Можна говорити про те, що у сучасній політиці з'являється нова потужна дійова особа — медіакратія, яка отримує можливість конструювати порядок денний та використовувати політичну комунікацію як інструмент реалізації влади.

Поява феномену «демократичного конформізму» сприяє підвищенню самостійності правлячих груп, що, за відсутності політичних та правових процедур колективного обговорення суспільно значущих тем і проблем, робить домінуючим принцип «співвідношення сил» над принципом консенсусу при прийнятті рішень. Саме тому розбіжність у сучасному світі інформаційних позицій звичайних громадян і

державної влади робить проблему політичної комунікації вкрай важливою та актуальною для процесу демократизації.

Теоретичні концепції, що аналізують діяльність медіа, відрізняються складністю та багатозначністю, за якою не поступаються власне феноменам медіа-реальності. Працюючи в рамках інформаційного, семіотичного, системного і діяльного підходів, дослідники масової комунікації кооперують пошуки в цій сфері як в історичній, так і в теоретичній перспективі. Плюралізм підходів (мультіпарадигматизм) сучасної політичної науки дає можливість використовувати евристичний потенціал багатьох дослідницьких засобів та парадигм, навіть якщо деякі з них вже не є домінуючими у науковому дискурсі, а деякі, навпаки, — виступають засновниками наукової моди.

У словнику «Зарубіжна комунікативістика напередодні інформаційного суспільства» Л. Землянова наводить таке загальне визначення комунікації: «...комунікація — це слово може означати зв'язок, повідомлення, засіб зв'язку, інформацію, засіб інформації, а також контакт, спілкування, з'єднання» [146, 91]. Важко не погодитись з тим, що всі ці значення у тому чи іншому контексті в комунікативістиці дійсно фігурують, але інтерпретуються по-різному залежно від теоретичних позицій, інтересів і завдань дослідників. Так, «маклюєнізм» висуває на перший план вивчення комунікацій як технічних засобів зв'язку. Соціологічний напрямок зосереджує увагу на комунікабельності інформаційних засобів міжособистісних, міжгрупових і міжнародних спілкувань. Концепції теологічного профілю наголошують на значенні комунікації для створення ком'юніті — спільності людей, об'єднаних релігійною вірою і принципами релігійної етики. Теоретики семіотичного напрямку займаються аналізом знакової атрибутики комунікаційно-інформаційних мов. Проте для всіх них головною характеристикою залишається сприйняття комунікації як соціально-культурної взаємодії людей, груп та організацій, держав та регіонів через посередництво інформаційних зв'язків.

На думку Ентоні Гіденса, «комунікація є необхідною основою всіх суспільних взаємодій» [95, 663]. Відштовхуючись від цієї позиції, Е. Гіденс дає наступне визначення комунікації: «комунікація — передача інформації від однієї особи або групи до іншої. У ситуаціях взаємин комунікація відбувається з використанням мови, а також багатьох рухів тіла, які особи тлумачать, щоб зрозуміти слова й поведінку інших осіб. З розвитком письма та електронних засобів, таких як радіо, телебачення або системи комп'ютерного зв'язку, комунікація

частково віддаляється від безпосередніх ситуацій обопільних соціальних взаємин» [95, 664].

Наведемо ще декілька визначень комунікації, які є, на думку автора, взаємодоповнюючими:

— «Комунікація — це передача інформації, ідей, оцінок чи емоцій від однієї людини (чи групи) до іншої (чи інших) головним чином через посередництво символів» [551, 5];

— «Під комунікацією у широкому значенні можна розуміти і систему, в якій відбувається взаємодія, і процес взаємодії, і способи спілкування, які дозволяють створювати, передавати і приймати різноманітну інформацію» [551, 7];

— «Комунікація — соціально обумовлений процес передачі і сприйняття інформації в умовах міжособистісного і масового спілкування різними каналами за допомогою різних комунікативних засобів (вербальних, невербальних та інших)» [178, 9].

Розуміння комунікації як певного роду спілкування характерне і для повсякденного знання, відповідно в цій сфері відбувається отождолення комунікації та діалогу, якого не вдалось уникнути і при побудові деяких наукових конструкцій. Проте саме діалог, на думку російської дослідниці Т. Науменко, є характеристикою спілкування, тоді як комунікація характеризується управлінням. Якщо цього не враховувати, то відбудеться змішування двох рівнів визначення комунікації — «побутового і наукового, бо імітація... не може бути віднесена до комунікації як такої, і є, по суті, властивістю індивіда, що сприяє його адаптації до середовища існування» [255, 40].

Одна з актуальних теорій, що аналізує трансформації політичної взаємодії в інформаційну добу, — це теорія «інформаційного суспільства». Термін «інформаційне суспільство», який зараз широко використовується у мас-медіа та наукових візіях, застосовується для позначення особливого виду суспільної формації, пізніх різновидів постіндустріального суспільства та, водночас, нового етапу розвитку людської цивілізації. Основою теорії інформаційного суспільства стала концепція постіндустріального суспільства, розроблена Д. Беллом [29; 30]. На думку Д. Белла, «комунікаційні перевантаження можуть посилити можливість ірраціональних вибухів у суспільстві» [цит. за: 146, 90]. У цьому контексті інформаційне суспільство розглядали, окрім вищезгаданого автора, А. Турен [365], М. Мак-Люен [222], О. Тоффлер [363] та ін. З іншого боку, теорія «інформаційного суспільства» спирається на теорію глобалізації, в межах якої

роль комунікації досліджується такими авторами, як З. Бауман [26], З. Бжезинський [481], С. Гантингтон [399], М. Кастельс [164], Ф. Фукуяма [392], Є. Варганова [65], Є. Андрунас [9], М. Землянова [147], Г. Вебстер [551] та ін.

Незважаючи на чисельність інтерпретацій комунікації, більшість теорій побудовані головним чином на функціональному підході до розуміння суті комунікації. Основні відмінності між дослідженнями цього напрямку полягають в обґрунтуванні домінуючої функції і наслідків її актуалізації. Функціональний підхід до розуміння сутності комунікації базується на розгляді конкретної домінуючої функції. На думку Ф. Шаркова, «Домінуючим може бути як ідеологічний, так і матеріально-економічний фактор» [411, 57]. У конспективному вигляді для аналізу політичної взаємодії головні напрямки досліджень у рамках цього підходу можна тезово викласти наступним чином:

- акцент робиться на функції політичного контролю як вираження концентрації політичної влади;
- головна відмінність сучасних комунікативних систем — це їх суспільно-масовий характер (Ч. Райт);
- аналізується роль політичних факторів у роботі мас-медіа (Г. Мердок, П. Голдінг).

В сучасних дослідженнях взаємовідносин мас-медіа та політичної сфери (Н. Луман [216], П. Бурдьє [52], Ж. Бодріяр [44]) виділяється один із головних структуроутворюючих феноменів політичного життя — феномен «відмінностей». Без відмінностей не можуть існувати відношення політичної комунікації у мас-медіа, через обмін інформацією всередині позиції і між позиціями здійснюється інтеракція між акторами, яка знаходить своє вираження у формі комунікацій. Відмінності між позиціями роблять можливими комунікативні форми творення та відтворення політичної реальності. У структурі комунікації політика є плюралістичною сферою відкритого обговорення суспільно значущих питань і тем.

На відміну від функціональних підходів, дослідження французьких авторів Ж. Бодріяра [44; 45] та П. Шампаня [410] виконані в рамках постструктуралістської парадигми. На думку філософа Жана Бодріяра, мас-медіа — це не просто сукупність технічних засобів для поширення змісту інформації, це система нав'язування моделей, тому мас-медіа посилюють демонстративну природу будь-якої політичної дії. Соціолог Патрік Шампань, розробляючи тему структурування поля журналістики, виділяє онтологічні засади робітника мас-медіа, будь

то власник, редактор чи репортер, та розглядає взаємовплив політики і мас-медіа.

Німецький дослідник Ніклас Луман у своїх теоретичних побудовах щодо влади виходить з теорії засобів комунікації: «Теорія засобів комунікації як основа теорії влади має ту перевагу, що відкриває можливість порівняння влади з комунікативними засобами інших видів, наприклад, з істиною чи грішми» [215, 11].

Основою для комунікацій у політичній реальності є відмінності у трактуванні «суспільного блага» і шляхів його досягнення. У результаті комунікативного протиставлення виникають конфлікти, єдиний політичний вихід з яких у сучасному світі лежить в галузі комунікації і реалізується (або — не реалізується) у формі політичного діалогу.

Аналізуючи дослідження комунікації представниками різних наукових шкіл, Ф. Шарков відзначає, що існує три основні інтерпретації поняття «комунікація»: «По-перше, під цим поняттям розуміють засіб зв'язку будь-яких об'єктів матеріального та духовного світу, тобто певну структуру. По-друге, це спілкування, в ході якого люди обмінюються інформацією. По-третє, під поняттям «комунікація» розуміють передачу і масовий обмін інформацією з метою впливу на суспільство і його складові компоненти» [411, 53].

У роботі Дж. Д. Пітерса виділено наступні інтерпретації комунікації: наділення, переміщення, передача та обмін [284, 17]. Дж. Пітерс пише, що «комунікація також може слугувати... загальним терміном для позначення різноманітних видів взаємодії за допомогою символів» [284, 17].

Не можна недооцінювати, особливо коли аналізується простір владних відносин, інтерпретацію комунікації як «примусу іншого до виконання тієї чи іншої дії. Для комунікації є важливим перехід від мовлення Одного до дій Іншого» [255, 39].

На думку видатних дослідників комунікативних процесів у політиці та управлінні В. Ліпмана [209] і Г. Лассвелла [205], комунікація подібна до розсіювання спонукальних символів з метою управління громадською думкою. Вони говорять про зростання важливості «комунікації» і «пропаганди» в сучасному суспільстві. Індустріалізація, урбанізація, соціальна раціоналізація, психологічні дослідження та новітні інструменти комунікації — все це створює досі незнані умови для досягнення злагоди у розпорошеному суспільстві. Г. Лассвелл, наприклад, обстоює неминучість маніпуляції як принцип модерного соціального порядку і його перевагу порівняно із застарілим покла-

данням на брутальніші форми соціального контролю: «Якщо маса звільниться від залізних кайданів, вона мусить прийняти кайдани зі срібла» [цит. за 284, 20]. Саме в цих дослідженнях постало питання щодо взаємозв'язку демократії (як «народовладдя») і сили політичної комунікації та ефективності масової комунікації. Волтер Ліпман переконував у тому, що «громадське самоуправління застаріло і поступилося місцем правлінню фахівців» [209, 35]. Ставить під сумнів реальну ефективність демократії і Карл Шмітт, на думку якого реальну залежність політики від громадської думки ілюструє наступний приклад: «начебто хтось малював на сучасному радіаторі центрального опалення червоне полум'я, щоб створити враження палаючого вогню» [цит. за: 284, 21]. Представник марксистського напрямку Дьордь Лукач розглядав «правильний вибір гасел і мітингових закликів як необхідну прелюдію до революційної дії» [цит. за: 284, 21].

Спільним для праць початку — середини ХХ ст., у яких досліджувалась роль комунікації у політичній взаємодії, є те, що жоден із них не вірив у спонтанну організацію волі народу. Комунікація у цих авторів розуміється як сила, що може об'єднати широкі маси з доброю чи злою метою. Вони вважали, що комунікація має певний вид влади — здатність запроваджувати чи ламати політичний порядок.

Увага до розвитку і посилення взаємовпливу громадської думки та політичної комунікації посилюється лише у другій половині ХХ ст. в умовах, які характеризуються як інформаційна доба (або, використовуючи термін М. Кастельса, «інформаціональне суспільство» [164]).

Культурологічну теорію комунікації представляють канадський вчений Г. Мак-Люен [222] і французький соціолог А. Моль [247]. Г. Мак-Люен твердив, що засоби масової комунікації формують характер суспільства, а масова культура дає людині змогу прилучитися до культурних цінностей [див. детальн.: 222]. У «глобальному селищі» за допомогою електронної комунікації організується вільне спілкування людей. Системи культури, що розвиваються історично, Г. Мак-Люен розділяв на усну, писемну і аудіовізуальну, вважаючи вивчення комунікативних засобів головним для вирішення завдання успішної взаємодії людей. Під час читання книги, підкреслював він, люди думають лінійно і послідовно, а під час читання електронної інформації — «мозаїчно», через інтервали. Ця звичка вкорінюється і під час читання книг, коли книги проглядаються «по діагоналі» для того, щоб знайти потрібну інформацію. Мозаїчність культури, яка створюється за допомогою мас-медіа, вивчав і А. Моль. Теорії обох дослідників

трактують створювану мас-медіа культуру як новий етап соціальної та політичної взаємодії та соціального спілкування.

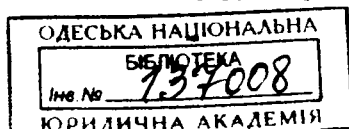
Представники символічного інтеракціонізму, зокрема Дж. Г. Мід [522], вважають, що в результаті міжособистісного спілкування впорядковується і формується соціальна структура, а процес розвитку комунікативних форм являє собою соціальний розвиток. У лекціях Дж. Г. Міда центральним є поняття міжособистісної взаємодії: «Сукупність процесів взаємодії конститує суспільство і соціального індивіда одночасно. Дія індивіда сприймається іншими людьми завдяки посередництву значення. Значення — це редукована взаємодія, яка існує у досвіді індивідів» [522, 17].

У концепції Джорджа Гербнера, голови Анненберзької школи досліджень, комунікація визначається як соціальна взаємодія через посередництво повідомлень. Це означає, що комунікативістика повинна вивчати не будь-які спонтанні інтеракції, а лише ті, які складаються в ході обмінів інформацією про події, що мають культурне значення для сторін, які обмінюються інформацією. Інформація може передаватися у закодованих символічних формах чи у предметно-репрезентативних, створених з метою взаєморозуміння, спілкування і взаємодії, за допомогою актів комунікацій. Така ідея принципово відрізняється від концепцій, що перетворюють і комунікацію, і інформацію на акти товарно-ринкових обмінів. Акцент на соціально-культурному факторі реалізує у концепції Дж. Гербнера ідею «комунікації в ім'я ком'юніті» [цит. за: 146, 92].

Здійснюючи послідовний рух від визначення феномену «комунікації» у широкому контексті філософських та соціальних ідей до визначення феномену «політичної комунікації» як предмета дослідження цього підрозділу з метою визначення ролі медіакратії у політичних процесах, можна сконструювати типологію методологічних підходів до аналізу поняття «комунікація» у контексті соціально-політичних досліджень сучасності.

Перший методологічний підхід базується на класичній позитивістській методології суб'єктно-об'єктних диспозицій. Він представлений концепцією структурного функціоналізму, який використовує системний метод, концепціями інформаційного суспільства, технологічного детермінізму, комп'ютерної футурології тощо.

Другий підхід — некласична методологія, яка виходить з когнітивної моделі суб'єктно-об'єктних відносин. Ця, феноменологічна за своїми витоками, методологія виділяє сферу інтеракції (комуніка-

ції) як особливий онтологічний об'єкт. Його вивчення потребує застосування таких методів, як герменевтична інтерпретація смислів, критична рефлексія, раціональна реконструкція. Один із представників цього методологічного напрямку Юрген Габермас розглядає інтеракції як інструмент реалізації практичних інтересів людей, як спосіб емансипації, звільнення від економічних, політичних та інших впливів, що деформують комунікації і відіграють латентну роль примусу. Формування емансипованого суспільства дозволяє, на думку Ю. Габермаса, вести розумний діалог всіх з усіма [див. детальн.: 81; 83]. Це ж, у свою чергу, не що інше, як основа для формування громадянського суспільства шляхом розвитку комунікативних відносин та їх раціоналізації. Ю. Габермас розрізняє істинні комунікації і хибні, намагається обґрунтувати технічну раціональність (перенести технічні засоби і методи у галузь міжлюдських інтеракцій) [див. детальн.: 411, 55].

Центральними моментами у філософських підходах Ю. Габермаса є:

- увага до концентрації масової публічної/громадської сфери;
- виникнення інтерсуб'єктивності історично базується на дихотомії приватне/публічне (суб'єктивне/об'єктивне);
- поняття громадськості може існувати тільки на рівні комунікації, яку можна назвати «комунікацією обличчям до обличчя»;
- для неперсоналізованих мас неможливо створити ніякого сенсу публічності, «оскільки не існує історичних і соціальних умов встановлення «автономної приватної сфери» на основі матеріального виробництва і споживання» [цит. за: 148, 66].

Згідно концепції Ю. Габермаса, базою для класифікації соціальних дій є їх орієнтація на успіх або на досягнення розуміння: «Ми називаємо орієнтовану на успіх дію інструментальною, якщо розглядаємо її з точки зору відповідності технічним правилам і оцінюємо ефективність втручання у комплекс подій і обставин. З іншого боку, орієнтована на успіх соціальна дія називається стратегічною, якщо розглядаємо її з точки зору використання правил раціонального вибору і оцінюємо ефективність впливу на рішення раціонального опонента... Комунікативними називаються такі соціальні дії, суб'єкти яких скоординовані не через посередництво егоцентричних підрахунків успіху, а за допомогою актів досягнення розуміння. У комунікативних діях актори можуть скоординувати плани своїх дій на основі спільних для всіх визначень ситуації» [цит. за: 267, 119].

Комунікативна дія, за Ю. Габермасом, обов'язково орієнтована на знаходження порозуміння між різними соціальними суб'єктами, вона виступає як механізм координації планів соціальних дій суб'єктів. «Комунікативна дія — це комплекс взаємодій, комплекс соціальних дій суб'єктів, який не обов'язково зводиться до мовленнєвих актів», — зазначає Ю. Габермас [395, 91].

Історично третій методологічний підхід — неокласичний, або постнеокласичний підхід, наголошує на розгляді природи соціальних відносин як суб'єкт-суб'єктних, тобто виходить з принципу інтерсуб'єктивності і фактично виключає об'єктність. Суспільство тут вже розглядається як мережа комунікацій, які, у свою чергу, дають можливість для самоопису суспільства та його відтворення (принципи самореферентності та аутопоезису Нікласа Лумана та Умберто Матурано). Комунікація у цьому напрямку представлена не як слухняний об'єкт управлінських рішень, а як активне середовище, яке самоорганізується. Найпростіші соціальні системи — інтеракції — формуються шляхом взаємного узгодження дій та переживань присутніх учасників спілкування. Суспільство ж охоплює всі дії, які підлягають співвіднесенню одна з одною в комунікації. Сама дія у працях представників цього напрямку розуміється як елемент соціальної системи. Вона здійснюється і відтворюється у комунікації у співвідношенні з іншими діями-подіями. Такий аналіз природи комунікації виводить її на новий рівень і надає їй соціетальної ролі [див. детал.: 95; 217; 411].

Виходячи методологічно саме з цього підходу, у роботі «Політичні комунікації та новітні засоби масової інформації у демократичних країнах: конкуруючі підходи» К. Крос і Р. Гакет визначають політичну комунікацію як «процес соціальної взаємодії за допомогою повідомлень, який стосується державного управління і здійснення влади у суспільстві» [191, 5], а політичними називають взаємовідносини, процеси та інституції, які визначають «правила гри» і здійснюють владу в інтересах всього суспільства або над ним.

Найчастіше у сучасних соціологічних та політологічних дослідженнях політичні комунікації розглядаються у прикладному аспекті та пов'язуються з аналізом масових інформаційних процесів, що на рівні теоретичного аналізу можна кваліфікувати як своєрідний відхід від концептуальних оцінок цього феномену. Так, російський автор О. Соловйов у статті «Політична комунікація: до проблеми теоретичної ідентифікації» [341] вказує на те, що тільки концепт політичної

комунікації здатен «схопити» історичний сенс постіндустріальної епохи та допомогти в осмисленні переходу до нового типу організації влади та політичної спільноти [341, 5].

Наголошуючи на окремому від міжособистісної та масової комунікації статусі політичної комунікації, О. Соловйов наводить наступну аргументацію: 1) у різних галузях соціального життя місце та характер інформаційно-комунікативних процесів зовсім не однакові, політична комунікація є окремим випадком успішної реалізації інформаційних обмінів, спроб комунікатора (наприклад, владних структур) вступити у контакт зі своїм контрагентом. Отже, її можна ідентифікувати як «форму спілкування, встановлену на основі направленої передачі інформації, що породила осмислену відповідь реципієнта на виклик комунікатора» [341, 7]; 2) принципово важливим критерієм власне політичної комунікації виступає її публічний характер, «політика виступає специфічною галуззю публічної сфери, яка змушена мати справу з медіауявленнями, що стосуються прийняття конкретних державних рішень»; 3) у публічному просторі політика постає як перманентно змінна комутація акторів, яка має здатність перериватися і в основі якої лежать ціннісні розходження або відмінності статусів, позицій, інтересів. «Політика, яку розуміють як форму дискурсу великих соціальних аудиторій, породжена наявністю у цих масштабних акторів особливих інтересів, що не дозволяє трактувати властиву їй комунікацію як аналог міжособистісного спілкування» [341, 7]; 4) у політичній сфері використовуються переважно тексти, які є продуктом колективної творчості і спрямовані на забезпечення інформаційних контактів між політичними групами за строго фіксованою у кожний конкретний момент проблематикою [341, 8].

Саме останнє виключає співпадіння соціального і політичного інформаційних просторів у комунікаційній взаємодії.

У цілому, в сучасних дослідженнях політична комунікація визначається як «процес обміну смислами між політичними акторами, який здійснюється у ході їх формальних і неформальних взаємодій» [27, 310]. Образно феномен політичної комунікації, на думку Р.-Ж. Шварценберга, можна назвати своєрідним кровообігом будь-якої політичної системи, кожній із яких властива своя мережа політичної комунікації [див. детальн.: 412]. Знаходячись у безпосередній залежності від рівня розвитку соціально-економічного прогресу, політична комунікація відтворює норми і цінності, які прийнятні для даного суспільства. Крім того, за допомогою обміну інформ-

цією між керуючими і керованими політична комунікація допомагає прийняти узгоджені рішення. У цьому випадку на карту ставиться ефективність усієї системи та її здатність адекватно реагувати на зовнішні впливи та виклики.

Ускладнення та урізноманітнення комунікацій у сучасному світі пов'язані із декількома великими групами факторів, серед яких варто відзначити: 1) диверсифікацію джерел інформування; 2) збільшення акторів політичної взаємодії; 3) удосконалення технічного спорядження влади і громадян.

Культурні механізми інформаційних обмінів, які активізуються у таких умовах, зменшують відмінності між особистою і публічною сферами життя людини, породжуючи як плюралізм інформаційних запитів, так і конкуренцію виробників інформаційної продукції.

При цьому слід погодитись з О. Соловйовим у тому, що «мережі структур спілкування, які складаються у політиці і є підкріплені відповідними електронно-технічними засобами на зразок Інтернету, принципово не піддаються інформаційному контролю» [341, 9]. Це вже призводить до того, що незважаючи на збережений і поки що існуючий суттєвий дисбаланс статусів виробників інформації, універсальні тенденції розвитку політичної сфери, зберігаючи тенденцію до контролю над інформацією, упевнено витісняють саму можливість відповіді населення (тобто безпосередньо комунікаційну складову політичної взаємодії) на периферію стосунків влади і громадян. Що, серед іншого, вказує на те, що наслідки інформаційного шоку у посткомуністичному суспільстві набагато небезпечніші, ніж привид перспективи тотального контролю над соціумом з боку навіть найбільш ресурсно забезпечених груп.

Для демократичних суспільств також існують небезпеки у цьому напрямку. Так, наприклад, Чарльз Тейлор називає три небезпеки, чи «хвороби» сучасних демократичних суспільств: індивідуалізм (і, як наслідок, релятивізм), інструментальне мислення та втрата свободи (політичної свободи): «Перше занепокоєння пов'язане з тим, що можна було б назвати втратою смислу, нівелюванням моральних горизонтів. Друге — стосується затьмарення цілей перед лицем нестримного інструментального мислення. Третє — пов'язане із втратою свободи» [348, 12].

Можна стверджувати, що певною мірою ці небезпеки пов'язані з отриманням мас-медіа особливого статусу у сучасному суспільстві та інтенсифікацією комунікаційних процесів.

І якщо у демократичних та індустріально розвинених країнах влада мас-медіа може розширювати публічну сферу «у вигляді поглиблення смислів суспільної комунікації, нехай навіть шляхом прориву, промовляння чи багатозначного мовчання» [186, 82], то у перехідних країнах, в яких «не побудована демократична форма організації влади, що базується на ідеологічних способах символізації... вже набирає ваги інша політична альтернатива — медіакратія» [341, 10].

У посткомуністичних суспільствах за відсутності сталих демократичних традицій виникає справді хаотичне переплетення інформаційних потоків, яке знецінює механізми комунікації влади і громадянського суспільства, котрі народжуються, і в результаті цього «суспільство поступово втрачає знаряддя інформаційного впливу на позиції влади» [341, 10]. У цьому контексті наведений нижче аналіз О. Соловйовим російської політичної ситуації є актуальним і для посткомуністичної України: «Утворення... безконцептуального потоку політики, викликане різким посиленням корпоративних інтересів правлячих угруповань і посиленням впливу політично безвідповідальних ЗМІ, перетворює російську політичну еліту на практично безконтрольного власника публічної інформації і, відповідно, на безальтернативне джерело проектування політичного майбутнього країни. У цих умовах з'являється реальна загроза згорання діалогових обмінів між владою і суспільством, загроза закріплення за неелітарними прошарками ролі пасивного реципієнта інформації, що виходить від елітарних верств» [341, 10].

Медіакратія як форма організації влади базується на переважному впливі кіл, які контролюють масові інформаційні обміни і передбачає широке використання іміджевих стратегій, які руйнують бар'єри між публічною і особистою сферами життя, соціальними і культурними механізмами цілеспрямованого впливу на поведінку людини.

Якщо говорити про країни, які здійснюють перехід до демократії і в яких посилюються тенденції медіаполітичних засобів управління, то слід відзначити фактичну відсутність інституцій (як громадянського суспільства, так і владних), які були б здатні стримувати розвиток антидемократичних процесів, пов'язаних зі становленням та функціонуванням медіакратії. І це на відміну від розвинених країн консолідованої демократії, де становлення медіакратії якщо не унеможливується, то, принаймні, певним чином уповільнюється традиціями демократичного діалога влади і суспільства, відповідним стилем роботи правлячих еліт.

Аналіз політичної взаємодії та, зокрема, її медіатизації неможливий без визначення акторів, що здійснюють політичні інтеракції. До таких у політичному просторі належать громадяни, медіаструктури і різноманітні політичні організації (партії, групи тиску, терористичні організації) [341, 11].

Згідно Закону України «Про інформацію», суб'єктами інформаційних відносин виступають держава, юридичні особи та фізичні особи (громадяни) [138].

Разом із тим, на думку О. Соловйова, при виділенні акторів, які продукують комунікативні процеси, потрібно більш диференційовано та менш узагальнено підходити як до політичних (у першу чергу державних) інститутів, так і до структур суспільства. Російський дослідник говорить про таких агентів інформаційного поля політики, як:

- інформаційні структури держави (відділи і служби зв'язку із громадськістю різних відомств, прес-секретаріати і т. ін.);
- різноманітні корпоративні структури (інформаційні відділи партій, суспільно-політичних рухів, оформлених груп інтересів);
- спеціалізовані інформаційні структури (консалтингові і рекламні агентства);

– ЗМІ у їх політичному призначенні (незалежно від того, чи є вони самостійними учасниками ринку інформації, чи виражають інтереси інших акторів);

– терористичні та інші організації, які займають у інформаційному просторі не визнані легально позиції;

– спонсори, медіамагнати і рекламодавці, що мають специфічні установки і відповідні виходи на інформаційний ринок;

– різні (з точки зору участі у політичному дискурсі) сегменти соціуму: «публіка», чи корпус політично активних громадян, які постійно знаходяться у інформаційному контакті із владою, «громадськість», яка виступає у контакті з останньою лише в періоди гострого розвитку політичного процесу, і «суспільство», тобто сукупність громадян, які практично не вступають у політичні контакти із владою» [341, 14].

На думку О. Соловйова, «описана схема дає можливість достатньо адекватно відобразити природу держави як інституту влади і управління, якому властива певна неузгодженість дій його повноважних органів у інформаційному просторі» [341, 15].

Враховуючи багатосуб'єктність представництва держави на інформаційному ринкові, можна стверджувати, що інформаційна політика

цього інституту відрізняється амбівалентністю, а його інформаційні продукти можуть суперечити один одному, не лише провокуючи різноспрямовані політичні реакції населення, але і перешкоджаючи реалізації наявних умов для здійснення цілеспрямованої стратегії розвитку суспільства. «Для узгодження політичної і інформаційної складових системи державного управління владним структурам доводиться вирішувати на інформаційному ринкові ряд специфічних завдань, покликаних як мінімум знизити відповідний негативний комунікативний ефект діяльності його органів» [341, 15].

Саме тому можна говорити про множинність комунікативних систем сучасності. Як зазначає російська дослідниця В. П. Конецька, множинність комунікативних систем зумовлена різною метою комунікації (природними і штучними мовами), різними за своєю природою комунікативними засобами (словами, символами, формулами, графемами, малюнками, жестами, мімікою та ін.) і, нарешті, особливостями соціальних структур, у рамках яких ці системи функціонують [178, 21]. Кожна з цих систем виникає завдяки постійно відтворюваному обслуговуванню інформаційними зв'язками рольових практик політичних акторів, через що відбувається процес їхньої інституціалізації. Підтримка базових для політики комунікацій (в галузі прийняття рішень, проведення виборів, розвитку міжпартійних відносин і т. д.) сприяє формуванню відповідних інформаційно-комунікативних систем, які співіснують у полі політики з більш рухливими типами контактних зв'язків, що обслуговують нестійкі інформаційні потоки між вільними від жорстких взаємних зобов'язань акторами.

Серед альтернатив, що супроводжують медіатизацію публічної політики, можна виділити дві, найхарактерніші для посткомуністичної політичної взаємодії:

- консенсус vs тиск влади (сили) у виробленні політики;
- зростання vs спад політичної участі громадян.

Світ, що трансформується під впливом комунікаційних процесів, змінює наші стосунки з реальністю, бо ми маємо одночасно справу і з реальністю силових відношень, і реальністю символів і просторів взаємодії. «Реальність перебуває тут на одній площині з її символічними замінниками, де знаки, значення, смисли починають жити своїм власним життям... Реальність виступає як закодована, в якій переважають «симулякри» (Ж. Бодріяр), «мовби то реальність», в ній, як і в структурі пізнавального процесу, відсутня традиційна ієрархія («істина — це остання за часом помилка» — М. Фуко) [цит. за: 327, 4].

Очевидно і те, що реальність характеризується розмаїтістю, плюральністю, полісемантичністю, а сучасне суспільство «інтегроване не лише за допомогою норм, цінностей і процесів порозуміння, але й через такі способи суспільної інтеграції, як гроші та влада» [327, 5].

При розгляді опозиції «консенсус — тиск влади (сили)» актуальним стає питання: «як здійснюється комунікація і як оперують політика та демократія?» [386, 143].

В умовах функціонування демократичних інституцій пошуки консенсусу стають ознакою політичної комунікації, у той час як тиск (головним чином — інформаційний), завдяки якому влада визначає порядок денний для громадян, скоріше може виступати ознакою масової комунікації: «Політична комунікація формується навколо механізмів представництва інтересів громадян, обговорення владою і громадськістю строго фіксованого в кожний історичний момент кола питань, які для даних контрагентів являють суттєвий інтерес. Все це свідчить про те, що концепт масової комунікації лише частково ідентифікується із комунікацією у сфері політики» [341, 13.]. Комунікаційна взаємодія у політичному просторі сучасної доби характеризується наявністю ринкових і неринкових способів інформаційного забезпечення конкурентної боротьби за владу, існує небезпека зведення політичної взаємодії до використання лише ринкових типів комунікаційної взаємодії (PR-технологій та політичної рекламістики): «останнім часом у зв'язку із інтенсивним проникненням ринкових механізмів у політичний простір у літературі виникла тенденція описувати політичні комунікації виключно в плані піар-технологій і політичної рекламістики. Інколи навіть реальні інформаційні зв'язки політичних акторів, які неможливо зводити до подібних типів взаємодії, починають штучно вбудовуватися у рамки цих особливих типів комунікування» [341, 15]. На думку О. Соловйова, слід розрізняти маркетингові (піар, політична реклама, інформаційний лобізм та ін.) і немаркетингові (пропаганда і агітація) форми організації дискурсів у цьому соціальному просторі. При цьому наявність і одного, і іншого типу комунікації не залежить від характеру організації влади і є, по суті, універсальною рисою політичної комунікації у сучасному світі. Наприклад, «наявність у розвинутих демократичних державах необхідності поширення цінностей, які забезпечують політичне виживання того чи іншого соціального актора, потреба у вирішенні завдань, пов'язаних із наданням певної спрямованості політичному процесу, встановленням контролю за настроєм соціальних аудиторій або із демонізацією у масовій свідомості

іміджу супротивника, передбачають існування пропагандистських способів підтримки комунікації» [341, 15].

Звичайно, зміст політичних комунікацій характеризується різноманітністю, існує багато видів політичної комунікації, які побудовані на органічно несумісних технологіях (і у цьому розумінні сумарна нерівність політичних комунікацій ніби доповнює внутрішню дисипативність самої політичної сфери). Їх можна розглядати як певну сукупність явищ одного порядку та об'єднувати назвою «політичні комунікації», бо вони наділені рядом спільних параметрів. Саме тому теоретичні підходи, які аналізують політичні комунікації, потребують (О. Соловйов формулює це як необхідність) адекватного розуміння та відображення «не просто певних відтінків, сторін і фрагментів цього комплексу соціальних контактів, але, перш за все, їх природи і сутності. Тільки тоді можна сподіватися, що вчені не пропустять суттєвих трансформацій інформаційного простору, які свідчать про перехід суспільства до нових форм боротьби за державну владу і використання останньої як знаряддя соціального проектування політики майбутнього» [341, 18].

І хоча для комунікації важливою ознакою виступає наявність зворотного зв'язку, відповіді реципієнта, це не означає, що політичні комунікації обов'язково передбачають зворотний зв'язок. «В історії можна знайти багато прикладів «уніполярної» комунікаційної взаємодії, коли влада просто інформує масу індивідів або політично «продавляє» рішення, реалізація яких не асоціюється у свідомості людей з їх власними інтересами. У цих випадках інтерпретація громадянами текстів, відданих у публічний обіг, смислова «відповідь» суспільства на послання влади функціонально безрезультатні, тобто не потрібні останній» [341, 7].

Говорячи про власне політичні критерії комунікації у сфері публічної влади, перш за все слід враховувати змістові аспекти інформаційних взаємодій, які розгортаються там: способи комунікації, норми та інститути трансляції повідомлень, форми обробки текстів, організацію дискурсу та ін. Дуже важливою у цьому плані виявляється символічна природа інформаційних обмінів, оскільки «саме символи, персоніфікуючи і узагальнюючи в текстах владно значимі смисли, служать базою для ідентифікації політичних об'єктів у свідомості людини» [341, 7].

Аналіз процесу та механізмів символізації повідомлень у історичному контексті дозволяють розробити їх типологію та дійти висновку

про їхню послідовну зміну. Можна говорити про існування як мінімум чотирьох ідеальних матриць, які передбачають різні механізми символізації: «міфи, релігія, ідеологія і політична рекламістика» [див. детальн.: 341]. При цьому у сучасний період розвитку посткомуністичних країн, що відзначається зміною парадигми (економічної, соціальної, політичної) в житті людей, від орієнтації на групу, колектив до надання переваги індивідуалізму та приватній власності, спостерігається і трансформація механізмів символізації владних повідомлень — від ідеології до політичної реклами: «ідеологія, яка апелює до групових інтересів, не в змозі викликати стійкі інформаційні «відповіді» у людей, що звикли до індивідуально-культурних методів орієнтації у просторі влади. Дана категорія громадян реагує переважно на ті способи оформлення інформаційного продукту, які спрямовані не на перебудову ментальних структур свідомості, а на її «розвертання» в бік того чи іншого політичного товару. Зрозуміло, що у такому випадку лише емоційно забарвлений текст чи текстуально заданий імідж політичного продукту може забезпечити виникнення політичної комунікації, отримання від реципієнта осмисленої реакції на послання комунікатора» [341, 8].

Потужна філософська традиція інтерпретує комунікацію як співвідношення сил: «Фуко високо оцінює внесок Ніцше у філософію саме тому, що той вперше показав відносини влади не через призму політичних інститутів, не через зіставлення владних структур, а як певну анонімну силу, що існує без суб'єкта. Тому ані народні маси, ні окремі політичні суб'єкти не впливають на хід історії. Точніше, суб'єкти існують, але вони з'являються одночасно з владними відносинами, і їхня роль починається і закінчується у межах цих відносин» [327, 9]. М. Фуко у «генеалогії» намагається відновити випадкову гру домінацій: «...в основі маємо певну розстановку сил, які вступають у боротьбу між собою або проти зовнішніх обставин, або за певний спосіб панування... Те, що називають осердям виникнення, — це лише арена боротьби, де розгортається гра сил і тенденцій, отже, переможець і переможений ще невідомі» [327, 10]. В основі комунікації, за такої інтерпретації, не пошуки консенсусу, а воля до влади: «на місці пасивної інстанції критики (розуму, духу людини, самосвідомості), що стверджує та легітимізує існуючі цінності, опиняється активна, творча та діюча воля до влади. Воля до влади має інтерпретуватись таким чином: влада — це не те, чого хоче воля, а те, що хоче у волі. Влада є генетичним та диференційним елементом волі. Ось чому воля

до влади ніколи не вимірюється репрезентуванням: вона ніколи і ніде навіть не проінтерпретована та не оцінена; вона є «той, хто» інтерпретує, «той, хто» оцінює, «той, хто» хоче» [327, 25].

На думку Мішеля Фуко, «сили, які діють в історії, не підпорядковуються ні наперед встановленому визначенню, ні якомусь еволюційному механізму. Це арена боротьби з усіма її можливими злетами, поразками й відступами. Такі смисли виявляють себе завжди в унікальній випадковості події... Під подією тут слід розуміти певне рішення, рису, появу або битву, де одне панування змінюється на інше, змінює форму, посилюється або слабне. Випадковість — це не просто якийсь виклик, а ризик, що виявляє себе в процесі протистояння різних могутніх сил. Звідси випливає, що світ, в якому ми живемо, не має якоїсь визначальної необхідності, навпаки — це світ, де одночасно відбуваються міриади взаємно сплечених подій, і він не має спеціальних дороговказів і дорожніх знаків» [цит. за: 327, 21].

Розглядаючи альтернативу «зростання — спад політичної участі громадян», можна навести думку О. Соловйова, який відмічає роль політичної комунікації у феномені демократичного конформізму: «гіпотетичність, неочевидність підтримання постійних контактів між державою і суспільством у сфері влади перетворили політичну комунікацію на своєрідний епіцентр політики, головну умову і, одночасно, джерело репродукування даної форми соціального життя в цілому. Описані процеси у поєднанні з новими технічними можливостями, які дозволяють застосовувати масові форми віртуального кодування та організації інформаційних повідомлень для малозацікавлених у політичному діалозі із владою соціальних аудиторій, призвели до зміни історичного місця комунікації влади з масовим суб'єктом, який сам по собі почав визначати формат політичних стосунків. Комунікація стала системоутворюючим елементом політики і набула у ній нового онтологічного статусу, втративши той допоміжно-технічний характер, який вона мала раніше. Підтримання комунікації держави із суспільством, яке віддалилося від неї, бо відчуло тягар власне політичних контактів із владою, стало центральним завданням усіх режимів, які досягли цієї стадії розвитку» [341, 10].

Формування «масового суспільства» знижує потребу громадян у публічному політичному діалозі із владою, поширеним стає демократичний конформізм, або байдужість більшості населення до участі у політиці. У вже згаданій у цьому контексті статті «Політична комунікація: до проблеми теоретичної ідентифікації» О. Соловйов пише:

«...розбіжність інформаційних позицій звичайних громадян і державної влади поставила питання щодо можливості виникнення між ними смислосназначимих контактів, тобто комунікації як результату інформаційної взаємодії елітарних і неелітарних прошарків» [341, 9]. Інакше кажучи, в умовах зниження зацікавленості громадян у політичних контактах із владою, яке сприяє суттєвому підвищенню самостійності правлячої еліти, почав розсипатися механізм формування «порядку денного», котрий обговорювався у суспільстві, а отже — і саме осердя політики як специфічної форми регулювання суспільних процесів.

У цьому контексті використання електронних методів голосування, які розділяють «адміністративний» і «репрезентативний» аспекти політичного життя, розглядається як один із засобів відродження демократії.

Польський автор М. Косіковський аналізує електронне голосування якраз з цієї позиції. М. Косіковський пише про демократію як про найбільш бажану форму правління, але, з іншого боку, відмічає кризу демократії у західному світі. Ця криза є результатом етичної проблеми порушення довіри між виборцями та їх представниками. Особливо ця недовіра помітна з боку виборців — вони не довіряють політикам або політичній системі, і, на думку Косіковського, коріння проблеми заглиблюється саме в політичну систему, яка в певний момент втратила довіру людей. Ольга Зернецька, розкриваючи позицію М. Косіковського, у рефераті «У дзеркалі комунікативних процесів» [148] відмічає, що запропоноване польським дослідником вирішення цієї кризи довіри у демократичних суспільствах має на меті поновити довіру, використовуючи електронні методи голосування, щоб наблизити репрезентативну демократію ближче до її демократичного коріння. У всякому разі електронне голосування поступово впроваджується в окремих країнах якщо не як головний, то як допоміжний або альтернативний спосіб визначення волевиявлення громадян. З іншого боку, «простір інтернет-спілкування змушує і в реальному житті говорити спрощеною мовою, від чого залишається один крок до спрощених, а отже, менш продуманих дій. Ми занурюємося у простір світової інфосфери, котрий, як зазначив Дуглас Рашкофф, виявився живим і все більше втягує нас у себе, замінюючи всі інші види спілкування. Починаючи грати в комп'ютерні ігри, дитина, виростаючи, переносить закони цих ігор на реальне життя, віртуалізуючи його. Певної мірою характер праці в умовах масової комп'ютеризації сприяє посиленню раціоналізму, виникає його нова форма — комп'ютерний раціоналізм» [241, 27].

З урахуванням багатосуб'єктності політичної комунікації, а отже, і амбівалентності інформаційних повідомлень, продовжуються спроби повернути громадянина в політику за допомогою шоу, коли відбувається конструювання політичних подій у мас-медіа за законами розважальних програм. Це призводить до того, що «участь сама по собі стає формою комунікації, без необхідності передачі будь-якого смислу» [241, 38].

Для політичної комунікації в сучасному світі відкритими залишаються питання, відповіді на які відрізняються у представників різних наукових шкіл: «чи властиві для комунікації пошуки консенсусу і відсутність силового тиску? Чи все ж комунікація є вправління у силовому тиску та риториці. Головне питання полягає у наступному: чи можна усвідомлено відрізнити одну від одної раціональність і владу (силу) в комунікації і чи можна комунікацію розглядати у відриві від влади (сили)?» [386, 143].

Такі питання спрямовані на інше розуміння не тільки ролі політичної комунікації та влади, яку мають представники мас-медіа у сучасних політичних інтеракціях, а й політичної діяльності мас-медіа як одного з визначальних феноменів політичного життя.

1.2. ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МАС-МЕДІА: МОДЕЛІ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Завдяки впливу на величезну аудиторію мас-медіа підлягають аналізу з точки зору політичної науки як «нова» (до речі, згідно П. Бурдьє, одна з функцій мас-медіа — створювати ефект «досі небаченого» [52, 26]) категорія впливу в політичних процесах. У цьому сенсі мас-медіа розглядаються не просто як сукупність технічних засобів для поширення змісту інформації, а як засіб нав'язування моделей. На думку Б. Багдикяна, наше уявлення про реальність виникає не з одної несподіваної відвертості. Воно накопичується день за днем і рік за роком із відомостей про звичайні події, які відбуваються у світі, про які повідомляють мас-медіа [21, 13].

Мас-медіа не тільки передають інформацію, за їхньої безпосередньої участі створюється цілісна система інтерпретації політичної реальності. У структурі інформаційної взаємодії посткомуністичної доби мас-медіа відводиться роль або посередника, медіатора між політичними акторами, або власне дійової особи, актора політичного

простору. Певною мірою це відображало посткомуністичні трансформаційні траєкторії українських мас-медіа: від функцій «спостерігача» та «інформатора громадськості» середини 90-х років минулого століття до суб'єкта маніпуляції громадською думкою на початку нинішнього.

І хоча дослідники медіа-простору відзначають наявність майже 250 різних теорій та концепцій комунікації [див. детальн.: 186], «більшість із них, за умови прийнятної аргументації, цілком релевантні предмету медіа — дуже багатшаровому і поліфункціональному феномену, процесу й інституції. Узагальнене формулювання, в якому легко вгадуються обертони відомих концепцій, зводиться до визнання найважливішою функцією медіа артикуляції смислового характеру суспільної системи. Або, можна сказати, — легітимації соціальної онтології: «бути — означає бути показаним по телебаченню» [186, 81].

Створення новини у такому сенсі розуміють не тільки як посилення на жанр, але й «як на сутнісну властивість медіа: утвердження новизни та новини однаковою мірою характеризує всі основні медіа-продукти... Зрештою неймовірно інституціоналізується, стає очікуваним, що формує новий дизайн повсякденності... парадигми, які можна було б назвати «базовими» або «визнаними» в уявленні й поясненні медіа (парадигма ефектів медіа, когнітивний підхід і моделі комунікативної дії, постмодерністська перспектива медіа-реальності), так чи інакше наближають до ідеї контролю, здійснюваного за культури споживання. Тобто йдеться радше про функціональне забезпечення еліт, незамінний інструмент їхнього впливу і просування. Проте характеристика медіа в термінах влади передбачає також щось більше — іманентну здатність медіа панувати, продукувати напруженість у просторі існування, викликати обов'язкові реакції соціокультурних середовищ, розсіюючи і згущуючи їх принагідне або на тривалий термін і вводячи в стан перманентної співвіднесеності із медіа-системами» [186, 82]. Українська дослідниця Н. Костенко звертає увагу на дві траєкторії у дослідженнях та діяльності мас-медіа — «медіа і влада» та «медіа як влада»: «певне ускладнення становить тут те, що розгляд питання — від Горкгайма й Адорно до Габермаса і письменників постмодерну, а також від американської соціології пропаганди 30–40-х років XX століття і далі — хронічно супроводжувала амбівалентність, роздвоюючи й поєднуючи траєкторії «медіа і влада» та «медіа як влада» [186, 81].

З цим пов'язана і ідентифікація (у т. ч. — самоідентифікація) представників журналістського цеху: від «вартового» демократії, влади на-

роду, громадської думки до «зброї» в руках посткомуністичних угруповань та олігархічних кланів.

Відповідно в рамках даної моделі інформаційної взаємодії від журналістів вимагається професіоналізм, тільки в першому випадку це інтерпретується як безпристрасність і етичний стандарт, а в іншому — відстоювання політичної позиції.

Діяльність мас-медіа у політичній взаємодії можна розглядати в рамках «чотирьох теорій мас-медіа», згідно з якою система медіа може бути авторитарною, патерналістською, комерційною і демократичною. Авторитарною є така система мас-медіа, в якій основним завданням комунікації є передача інструкцій, ідей та підходів правлячої групи. Патерналістська система — це авторитарна модель, в якій, проте, у правлячої групи зберігається відповідальність перед суспільством. Третя система мас-медіа — комерційна. Хоча комерційна система відрізняється від авторитарної чи патерналістської більшим ступенем внутрішньої свободи, можна говорити все, що завгодно, за умови, що ви можете дозволити собі говорити, і говорити з прибутком. Демократична теорія мас-медіа наголошує, що завдання мас-медіа — описувати картину реальності, завдяки якій у людей з'являється можливість приймати свідомі рішення. І чим краще мас-медіа справлялися з цією роллю, тим більшим був їх власний вплив.

Для «ринкової» моделі діяльності мас-медіа характерним є бажання отримати комерційну вигоду від продажу інформації, а для моделі, заснованої на «державницькій» ідеології, головне завдання полягає у лобюванні інтересів держави в інформаційному просторі.

У порівнянні із радянською системою пропаганди нова українська система мас-медіа відрізняється різноманітністю точок зору, в основі якої — конфлікт інтересів власників чи співзасновників засобів масової інформації. Проте «публічної сфери», сфери громадянського діалогу, в якій суспільство могло б визначити своє майбутнє через відкрите і раціональне обговорення різних проблем, як не було, так і немає. У кінці 1980-х — початку 1990-х років стався остаточний крах комуністичної реальності, у той момент усе, що нам залишилося від СРСР, — це подоба держави, системи науки, освіти, армії, засобів масової інформації, якими ми їх знали раніше. В той же час з'являлися нові інституції, комерційні структури, приватні мас-медіа. Проте якісно позиція мас-медіа не змінилася: змінилися позиції еліт, і українські мас-медіа, так і не набувши власного голосу, стали відлунням кланових інтересів. Тому вони були зорієнтовані як на переконуючу

дію, на знищення і розігрування смислу, так і на активне співробітництво з владою, працюючи на замовлення і здійснюючи маніпулювання інформацією.

Упродовж останніх шістнадцяти років в українському суспільстві точиться дискусія про рівень свободи слова, про державне регулювання діяльності мас-медіа, про відповідальність журналістів перед суспільством. На розвиток українських мас-медіа впливає багато факторів, від появи інтерактивних технологій до перманентних змін в законодавстві.

Серед важелів впливу — економічні, соціальні, політичні, зовнішні та внутрішні, дискусії про цензуру з боку власників та редакційну політику. «Тектонічні» зміни посткомуністичної доби знаходяться в площині суспільного «погляду» на світ, у ставленні до політичної реальності. Це сфера цілком символічна, і роль мас-медіа в пропагуванні символів та смислів нової доби — принципова. Для дискурсу посткомуністичних мас-медіа характерне включення в сучасний інформаційний потік звернень до знаків і символів епохи, що відійшла. Не менше значення має політична позиція засобів масової інформації під час виборчих кампаній. В Україні, де, на відміну від комуністичних часів, вибори не бувають «безальтернативними», саме мас-медіа відводиться роль посередника, «тлумача» між політиками та громадськістю.

Ця проблема пов'язана з поверненням цінностей демократичного суспільства у дискурс медійних та державних інституцій та з пануванням принципів свободи слова у журналістській діяльності.

Питання, якими бути українським мас-медіа «після посткомунізму», аби повернути втрачену довіру не тільки безпосередньо до журналістики та політичної журналістики, але й до політики та державних інституцій, стає актуальним в контексті завершення останньої електоральної президентської кампанії. В ході тривалої президентської кампанії 2004 року суспільство побачило зміни, побачило у прямому сенсі — на телевізійних екранах (ці ж зміни, зрештою, виявились і найбільш революційними).

Інформаційна сфера в нашій країні динамічно трансформується і, можливо, однією з перших виходить з посткомунізму, відмовляючи державі в авторитарній моделі взаємовідносин.

Виявилось, що втратити довіру суспільства до журналістів достатньо легко, але повернути її дуже складно. Реалізація демократичної політики неможлива без контролю суспільства над владними інс-

титуціями. Суспільство має отримувати повну та достовірну інформацію про події з повідомлень мас-медіа і має право бути певним у надійності своїх джерел.

Розв'язання проблем, які виникають у журналістів з владними інституціями, торкаються всі автори, що займаються мас-медіа, від М. Маклюєна [222] та Г. Ініса [95] до П. Шампаня [410] та М. Кастельса [164]. Що стосується специфічно проблем пострадянських країн, то варто виділити роботи Н. Костенко [186], С. Макєєва [219], М. Томенка [360; 361], І. Засурського [143], Б. Потятиника [300], І. Кучми [199; 200] та ін. й підборку статей «Солодка свобода слова» (2004 р.), що їх вміщує культурологічний часопис «І».

Характеристики взаємодії влади та інформаційного простору містяться тут навіть вже у промовистих назвах деяких статей: «Влада журналістики» П. Бурдє [52], «Про особливості національного редагування» С. Грабовського [102], «Свобода вибору і ментальність раба» М. Сидоржевського [331], «Чому ми брешемо?» О. Онисько [270], «Свободі преси загрожують дві головні небезпеки: репресії і... їх відсутність» Б. Потятиника [299], «Соціальна влада публічних виступів» Р. Ленуара [208] тощо.

На думку І. Кучми, яка виходить у дослідженні медійної культури з визначення політичної культури, запропонованого Є. Головахою (Є. Головаха називає політичною культурою «сукупність сталих форм політичної свідомості та поведінки, що визначають особливості функціонування суб'єктів політичного процесу в межах певної політичної системи» [цит. за.: 200, 78]), у політичній культурі сучасної доби «діють «медіатизовані особистості», позаяк через віртуальність сучасного культурного простору політичну культуру, переважно, опосередковують засоби масової комунікації (ЗМК). Взаємодія медійних і політичних інституцій суспільства породжує політичні комунікації та формує соціальну реальність» [200, 79].

Визначаючи медійну культуру сучасності, І. Кучма зазначає: «Медійна культура є формотворчим чинником сучасної економіки, політики, культури та повсякденного життя, позаяк вона рухає економіку шляхом генерування корпоративних прибутків від реклами ґрунтованого на надспоживанні життєвого стилю, моделі якого реплікуються у повсякденному житті у нових формах ідентичності. До аудиторії мас-медіа успішно застосовують також поняття інтерпретативних спільнот (Дж. Лалл) — порівняно анонімних груп людей, які сформовані мас-медіа й за схожими схемами інтерпретують медійні

повідомлення. Ці групи об'єднує радше спільність ідентичностей, аніж спільність демографічних характеристик. Матеріал для формування ідентичностей постачають радіо, телебачення, фільми та інші продукти медійної культури. Аудиторію сучасних мас-медіа доречніше визначати як гібридну соціальну ідентичність, аналізуючи її одночасно частково як громадян, частково як споживачів і частково як клієнтів» [200, 91].

Аналізуючи політичний вплив мас-медіа на аудиторію, І. Кучма робить наголос на трьох наступних підходах до феномену «медіа як влади» (якщо використовувати запропоновану Н. Костенко схему досліджень мас-медіа: «медіа та влада» й «медіа як влада»): «політичний вплив ЗМК на аудиторію ґрунтується на трьох засадах: формування тематик, праймінгу як концентрації уваги аудиторії на першочерговому та фреймінгу як використання стандартних форм. За влучним висловом Б. Коєна, ЗМК не завжди можуть досягнути бажаного результату, підказуючи нам, що думати, але беззастережно досягають успіху, підказуючи, про що слід думати. Концепція «праймінгу» передбачає вплив медіа на форми та способи оцінки політичного вибору аудиторією. Розуміння «фреймінгу» асоціюється з поняттям «запрограмованого тлумачення» і запозичено з американської етно-методологічної традиції (уперше увів у науковий обіг Г. Тачмен у 1978 році). Авторі чи упорядники символів організовують дискурс за допомогою медійних фреймів — тривалих зразків інтерпретації, репрезентації, добору, встановлення наголосів і виключення з розгляду певних дратівливих моментів. За Ш. Аєнгером, фрейми розподіляються на епізодичні та тематичні. Епізодичні фрейми зазвичай мають вигляд повідомлення, яке зорієнтовано на подію й порушує суспільно значущі питання на підставі конкретних прикладів. Тематичні фрейми, навпаки, висвітлюють суспільні питання у загальному абстрактному контексті. Суть епізодичного фреймінгу полягає, зокрема, у приписуванні соціальної відповідальності окремим особистостям, а не соціальним спільнотам, натомість тематичного — у перенесенні відповідальності на жертв чи окремих злочинців, а не на загальні соціальні сили. Отже, кінцевий політичний ефект фреймінгу є проелітним. Медійне домінування пояснюється, зокрема, приватною концентрацією символічної влади, що призупиняє процеси демократизації, та природою медійних ринків, які ґрунтуються не на принципах вільного ринку, а на впливових урядових політиках і субсидіях. Радше уряди, ніж медійні магнати, стають на перешкоді незалежності

медіа... Йдеться про стосунки у медійних організаціях та розподіл відповідальностей, пов'язані із цариною впливу на політичну еліту... Владу медіа описують як на рівні медійного впливу на формування тематик, так і на рівні стосунків і розподілу відповідальностей у центрах влади медійних організацій чи окремих особистостей — власників газет або керівників телевізійних компаній. За класифікацією С. Пола і П. Вінклера, можна виокремити дві базові форми корпоративного контролю: алокаційний (розподільний) та операційний. Алокаційний контроль визначає загальні цілі та масштаб корпорацій, загальний стиль розвитку й використання продуктивних ресурсів. Операційний контроль працює на нижчих рівнях корпорацій і визначає ефективніше використання вже визначених ресурсів, впровадження вже розробленої політики» [цит. за: 200, 83].

Дослідження мас-медіа через поняття медійної культури несе певний евристичний потенціал, перш за все тому що дозволяє вийти на важливу категорію в розгляді політичного впливу мас-медіа — публічну сферу. Так, на думку І. Кучми, «Медійна культура прагне відтворити публічну сферу, де суб'єктивні потреби та об'єктивні владні структури поєднуються у категоріях приватного й публічного» [200, 84].

Поява публічної сфери уможливила демократичний контроль за діяльністю держави, а принцип публічної інформації був уперше застосований проти таємниць монархічної влади. Ю. Габермас називає публічною сферою опосередковувальну царину між суспільством і державою, в якій (царині) громадськість організована як носій громадської думки та діє за принципом публічності. Він описує три складові соціуму: систему, життєвий світ і політичну публічну сферу, яку не можна описати у термінах соціального порядку, позаяк вона не є ні інституцією, ні організацією, ні сукупністю норм і цінностей. Публічна сфера постає як простір комунікаційних взаємодій, мережа соціальних комунікацій, котрі постійно фільтруються та зростаються у вузли тематично специфікованих громадських думок. До подій, що актуалізують публічну сферу, належать, першою чергою, вибори законодавчої та виконавчої влади: «за інших, вільних від виборів часів влада може не дослуховуватися до громадської думки, що твориться у публічній сфері, або ж протидіяти силовому тиску громадян (страйки, мітинги протесту), проте вибори — це завжди момент безсилля чинної влади, персоніфікованої партіями й особистостями, їхньої чи не повної залежності від виборців» [200, 84].

Поява т. зв. «резонуючої публіки» (Ю. Габермас) пов'язується, у найзагальнішому вигляді, з механізмом, що забезпечує резонування, тобто з ресурсним матеріалом мас-медіа — інформацією, яку можна розуміти та відмінностями, що продукують розбіжності в подальшій події [див. детальн.: 81].

Роль мас-медіа в організації публічної сфери й у творенні політичної реальності свідчить про те, що «медіа є не лише ретрансляторами влади, а й творцями та носіями її, позаяк виконують політичні функції у суспільстві, зокрема через ідеологічний дискурс новин, які транслюються, передусім телебаченням» [200, 85].

Критику найпотужнішого у сучасному світі (принаймні це стосується посткомуністичних країн) з точки зору політичного впливу засобу масової інформації — телебачення — наводить Б. Потятиник: «телебачення — вдалий об'єкт для критичних стріл. Передусім тому, що воно переважає інші канали масової комунікації за масштабами і впливовістю. Вже став банальним метафоричний вислів Персі Таненбаума: «Якщо в лісі впало дерево, і телебачення цього не показало, то чи впало дерево насправді?» Вчений розглядав телеподію як гарантію того, що сама подія насправді відбулася. Тобто подія стає власне подією тоді і тільки тоді, коли вона з'являється на екрані... «Для декого з наших філософів (і письменників) «бути» означає бути показаним по телевізору», — пише П'єр Бурдьє [цит. за: 300, 23]. Про телебачення як загрозу демократії писав Карл Поппер: «Демократія завжди намагалася підвищити рівень освіти. Це її автентичне прагнення. Та логіка рейтингів призводить до деградації, вона не дбає про якість програм. Щоб утримати аудиторію, канали опиняються перед необхідністю виробляти дедалі більше сенсаційних програм. А сенсаційне рідко буває якісним. До того ж телебачення стало сьогодні колосальною силою, можна навіть сказати, що потенційно наймогутнішою силою, яка ніби замінила голос Бога. Телебачення набуло завеликої влади всередині демократії. Жодна демократія не виживе, якщо не буде поставлено край цій всемогутності», бо у телебаченні «навіть політична інформація подається як різновид розваги» [цит. за: 300, 40].

Досвід розвитку ринку мас-медіа, зокрема телебачення, у нашій країні дозволяє погодитись з тим, що «моралізуванням природу телебачення не переміниш (що, до речі, є додатковим свідченням автономного функціонування медіаструктур). Проте покласти край згаданій всемогутності цього медіуму спроможний інший медіум, який витіснить телебачення й посяде домінуючу роль» [300, 22].

Звичайно, під таким медіумом розуміється мережа Інтернет, політичний вплив якої на функціонування демократії посилюється через неможливість технологічного та політичного контролю за діяльністю мережі в цілому із боку держави й встановлення монополії у Інтернет одного з багатьох політичних акторів. Характеризуючи Інтернет, можна зазначити, що, з одного боку, «всесвітня комп'ютерна мережа, повертаючи нас до тексту, інтегруючи аудіо- та відеоінформацію на ґрунті цифрових мультимедійних технологій, надаючи небачені раніше можливості свободи і демократизму у вираженні найрізноманітніших поглядів, начебто усуває багато недоліків телебачення», проте, з іншого боку, у науковому та суспільно-політичному дискурсі щодо Інтернет вже сформувались і критичні зауваження. Серед найпоширеніших можна виділити наступні: «Всесвітня комп'ютерна мережа, стимулюючи глобальні інформаційні процеси, пригнічує національні та етнічні цінності більшості країн, які не належать до інформаційних наддержав. Комп'ютерними мережами поширюють матеріали, які загрожують традиційній моралі. Мережі використовують кримінальні елементи для організації злочинів. Нові інформаційні технології загострюють проблему інформаційної втоми, збільшують кількість інформаційного сміття. Відбувається процес блокування інформації інформаційним надміром. Посилюється хвороблива психологічна залежність людини від екрана, розвиваються явища на кшталт «комп'ютерної наркоманії» [300, 25].

У статті «Метаморфози новин: від довільного знання до політичного факту» Н. Костенко говорить про три дискурси, що стосуються взаємодії влади та медіа та відносяться у сучасну добу, перш за все, до телебачення: «1) влада як володіння і домінація, 2) влада як соціальний порядок, 3) влада як комунікація. Найчастіше, що звичніше для соціології, обговорюються перші два, але саме третій заслуговує сьогодні на найпильнішу увагу» [186, 81]. Розкриваючи сутність влади як володіння і домінації, Н. Костенко пише: «Змагатися за аудиторії примушують імперативи вітальної економіки телебачення, що ґрунтується на рекламі й постійно спонукає до розширення кола споживачів. Бути заможним на ринку медіа означає легально претендувати на фізичне, тілесне оволодіння великою кількістю людей, що підпадають під нього добровільно-примусовими шляхами... веберівське визначення влади, застосоване до будь-яких легальних порядків, виявиться доречним для позначення лейтмотиву цієї перспективи: «Назагал ми розуміємо під «владою» можливість однієї людини або

групи людей реалізовувати свою власну волю у спільній дії навіть усу-переч опору інших людей, що беруть участь в зазначеній дії» [186, 86]. В екстраординарній ситуації, якою виявилися президентські вибори 2004 року, рейтинги перегляду альтернативних каналів істотно зросли, демонструючи, зокрема, й протест проти постійної до того часу тотальної домінації національних каналів із їхніми «респектабельними» новинами» [186, 82].

Якщо говорити про владу як соціальний порядок та інтерпретацію взаємодії такого підходу з телебаченням, то «влада як соціальний порядок реалізується телебаченням уже за рахунок колись вдалого шеплення до хронотопів повсякденності, що згодом змінило її структуру на свою користь... Достатньо констатації, що телебаченню в нашому суспільстві належить роль «останнього соціалізатора» [186, 83]. У цьому сенсі телемедіа легітимуються і як експертні системи, трансляючи точки зору професіоналів або репортажі «із перших рук» власних кореспондентів, і як «моральний арбітраж», що вичерпно практикується в різноманітних ток-шоу. За допомогою різноманітних медіаторів — традиційних мас-медіа передусім — суспільство продукує різні захисні коди порядку, що склалися внаслідок успішних селекцій... Необхідні також особливі умови такого роду трансляції, які б гарантували, що аудиторія адекватно зчитує владні послання. Одна із таких умов — достатня й прийнятна генералізація символів, що організовують кодові ланцюги. Якщо під генералізацією, вслід за Н. Луманом, розуміти «узагальнення смислових орієнтацій, яке вможливорює фіксацію ідентичного смислу різними партнерами в різноманітних ситуаціях, щоб дійти тотожних або подібних висновків», то можна вважати, що традиційні медіа оперують символічними комбінаціями високого рівня узагальнення, а коди, трансльовані медіа-інституцією, тяжіють до універсальності... Уніфікація змісту — неминуче здійснення влади телебачення як соціального порядку, що досить виразно простежується в основних його перформансах — новинах, постановних розмовних програмах, призначених усім» [цит. за: 186, 83].

У той же час, як зазначає Н. Костенко, «існує аналітична перспектива, куди лояльніша до ідеї того, що влада сучасних медіа продукує емансиповані стани як неминучий культурний результат. Така перспектива звертається головним чином до знакової природи цієї влади, тобто до невикоріненої здатності медіа «бути», до їхніх онтологічних бонусів... межі дозволеного зсуваються за умов особливих завдань. Скажімо, в армії припускається дискусія різних за чином, в офіцій-

них новинах — іронія, але тільки тоді, коли пересування меж модифікувальної інституції стає «ставкою у грі». Майже завжди це пов'язано із розширенням публічної сфери, хоча насамперед стосується її екстенсивних, мережевих характеристик» [186, 84]. Принципово, інтенсифікація публічної сфери у вигляді поглиблення смислів суспільної комунікації, як подали її Ю. Габермас [82] і Ч. Тейлор [348], також не виключена, і вона може бути представлена в просторі мас-медіа, нехай навіть «шляхом прориву, промовляння чи багатозначного мовчання» [186, 85]. Одночасно статус слів у медійному тексті цілком закономірно стає куди більш обмеженим, ніж статус візуальних образів та іміджів, які безпосередньо відсилають до реальності або нагадують про неї своєю правдоподібністю (тут можна згадати відомий вислів М. Кастельса щодо реальності віртуального [див. детальн.: 164]).

В умовах постмодерну у ході взаємодії у просторі культури виробляються, відповідно до С. Леша, інші порівняно із модерном режими сигніфікації, які «не передбачають класично узаконеної автономії означального, означуваного і референта, а навпаки, всіляко заохочують взаємопроникність і взаємозамінність їх. У насиченій відеоінформацією повсякденності референт дедалі частіше фігурує на правах сигніфіканта і навпаки. Як результат, проблематизується не так репрезентація реальності (наскільки вона добра чи погана, істинна чи хибна), але сама реальність, котру вже не відрізнити від її медіа-образу. Цілком слушно С. Леш та інші автори на підставі цього доходять висновків у термінах ризиків і загроз культурному порядку модерну, оскільки постмодерністська диференціація знакових відносин привнесла хаос і нестабільність у наше сприйняття реальності [цит. за.: 186, 87]. Правомірно також убачати в проблематизації реальності й утверджувальний резонанс, як це робить Джанні Ваттімо: «...безроздільне панування мас-медіа справді надає досвіду особливої рухливості та ефемерності, котрі протистоять тенденціям універсалізації панування, бо продукують деяке «ослаблення» самого поняття «реальність» і, зрештою, всього його змісту...» Можна сказати про це й інакше, звертаючись до уявлення про владу як комунікацію, пропонованого Н. Луманом. Коли відчуття примусу до телебачення бере гору, тобто коли телебачення вочевидь виявляється нездатним управляти селективністю комунікативного партнера, в останнього з'являється шанс на випереджувальну реалізацію власних селективних досягнень. Інша річ, що вони також сформовані не без впливу медіа [цит. за: 186, 88].

Слід зазначити, що залучення новин до царини «конструювання соціальної реальності» поступально відбувалося як в уявленні дослідників, так і в журналістських практиках. На думку Н. Костенко, «невгамовний інтерес до новин прищепив іще Макс Вебер, котрий наділив журналіста статусом політичного суб'єкта, а смак до них — Роберт Парк, який розглядав новини як особливу форму соціального знання, що вирізняється тимчасовою та минушою актуальністю, відсутністю систематичності та фрагментарністю, комбінацією не-сподіваного і передбачуваного» [цит. за: 186, 84]. Теза щодо розширення конструктивізму в новинах підкріплюється зазвичай і результатами численних соціологічних досліджень, які утворюють певну загальну картину із різноманітних штрихів.

В цілому серед дослідників політичного впливу мас-медіа домінує концепція, згідно якої вважається, що «Базові політичні переконання визначає, головним чином, найближче оточення (родина, друзі, колеги того чи іншого індивіда). Це призвело до концепції двоступеневого впливу ЗМК: спочатку на неформального лідера чи лідерів, бо вважається, що вони розсіяні по всіх соціальних групах, і це далеко не завжди лідери формальні. Саме ці люди є свосвідними посередниками, медіаторами між ЗМК та масовою аудиторією. З цього погляду, загроза демократичному процесові від ЗМК — мінімальна, оскільки вони, начебто, не спроможні ефективно маніпулювати громадською думкою. Люди, мовляв, аж ніяк не піддаються звичайним «ін'єкціям» ЗМК і тим паче не дають на них однотипної реакції-відповіді. (У згаданій концепції персональним контактам надається вирішальна роль. П. Лазарсфельд навіть присвятив цій темі окрему працю.) Отже, виходячи з вищеописаної теорії, реципієнт подвійно захищений від прямої маніпуляції: по-перше, двоступеневим впливом (через лідера), а по-друге, унікальністю своєї особистості, оскільки кожна людина по-різному, залежно від своїх особистісних характеристик, реагує на повідомлення засобів масової комунікації» [299, 27].

На думку В. Подгорної, «Політичний процес у пострадянських країнах позбавлений чіткої інституціональної основи — вплив партій, рухів, профспілок, інших організованих структур — до сих пір незначний. Разом з тим практично відсутні і соціокультурні основи для розвитку демократії, що ускладнює вирішення проблеми політичної стабільності. Така ситуація сприяє перетворенню політики в своєрідну безсистемну чехарду подій, у відтворення більш простих і традиційних (з радянських часів) схем управління суспільством —

до числа яких відносять мас-медіа в їх пропагандистській функції. Правда, остання значно модифікується до нових умов — зміна власника більшістю мас-медіа від держави до корпоративної групи диктує мас-медіа нові завдання — відстоювання політичних інтересів нових власників у процесі політичної конкуренції» [287].

У посткомуністичну добу була сформована модель діяльності мас-медіа, що відповідала скоріше досвіду радянських часів, ніж демократичним нормам та стандартам свободи слова. Найбільш потерпілою стороною від державної цензури були, зрозуміло, представники політичної журналістики, оскільки цензуруванню підлягала перш за все політична інформація. Але сьогодні в Україні існує попит не тільки на «чесні новини», а й на цікаві розважальні програми вітчизняного виробництва.

Суспільство потребує якісного продукту не лише у площині новин або політичних чи експертних дискусій, а й у сфері розважальних програм. Тут також, хоча опосередковано, даються взнаки недоліки інформаційної політики держави, мета якої — будь-що контролювати мас-медіа, впливаючи на суспільство.

Радянська практика цензурування політичних програм в УРСР плавно відновились і у незалежній Україні. Усі гравці виявились готовими до поновлення цензури: журналісти, редактори, посткомуністичні політики та «нові» старі власники (від органів державної влади та місцевого самоврядування до бізнес-груп). Одні ще не забули радянських правил гри, а інші — не вміли та й не хотіли працювати з мас-медіа за інших правил. Ситуацію від радянської відрізняло хіба те, що до адміністративних та опосередковано економічних важелів впливу додався прямий фінансовий інтерес представників мас-медіа, які отримували гонорари за замовні сюжети та статті. Проте, на відміну від радянських часів, проблеми діяльності (в тому числі політичної) мас-медіа в Україні системно обговорюються журналістами, власниками, редакторами та політиками, однак, як і раніше, лише державні органи мають владу контролювати інформаційне середовище. Активізація дискусій-щодо мас-медіа в нашій країні відбувається у ході електоральних кампаній та під час парламентських слухань, що були присвячені медіа у 1997, 1999, 2001, 2002 та 2005 роках. Парламентські слухання, що відбулись 4 грудня 2002 року, були повністю присвячені політичній цензурі в Україні [359]. Про існування політичної цензури в Україні було відомо від початку незалежності, але розповідь журналістів про те, що телеканали працюють за

«темниками» з адміністрації Президента, призвела до справжнього медіа-скандалу. Слухання пройшли під назвою «Суспільство, засоби масової інформації, влада: свобода слова та цензура в Україні», центральною темою слухань стали «темники» [359]. У виступах були наведені дані про існування цензури та засобів її здійснення, серед яких учасники називали: усні розпорядження, документи інструктивного спрямування, важелі економічного, податкового тиску на мас-медіа, метод необґрунтованих судових позовів тощо. У виступі, що відкривав слухання, на той час голова Комітету ВР з питань свободи слова та інформації М. Томенко зробив висновок, що «в країні створено централізовану систему контролю за змістом інформації, призначеної для суспільства, а отже контролю за діяльністю мас-медіа і журналістів, за безпосередньої участі адміністрації Президента, політична цензура — факт незаперечний» [359].

Станом політичної журналістики в Україні опікується багато політиків (інтерес деяких з них до мас-медіа, що правда, з'являється лише під час виборчих кампаній), а система політичного протистояння навколо мас-медіа, що склалась в Україні після виборів до Верховної Ради 2002 року, визначалась конфігурацією українського парламенту. «Наша Україна», БЮТ, КПУ та СПУ потрапили до ВР на опозиційній хвилі. В ході політичної боротьби 2002–2004 років навколо них (за виключенням КПУ) згуртувались представники мас-медіа. Журналісти, що виступали проти цензури, напередодні електоральної кампанії зайняли активну політичну позицію, завдячуючи якій і отримали довіру аудиторії. Слід зазначити, що від 2002 року відбулась ціла низка позитивних змін в українському медіа-просторі. В законодавчому полі — це визначення поняття «цензура», відокремлення наклепу від оціночного судження та приведення до ладу механізму судових позовів до мас-медіа.

Не менш складними є трансформації відносин серед самих журналістів та ставлення журналістської спільноти до намагань контролювати та цензурувати їх професійну діяльність. Можливо, протистояння журналістів системі, що склалась в ході президентської кампанії 2004 року, зможе зняти проблеми психологічного характеру між різними журналістами, підняти ступінь довіри до колег та відновити почуття цехової солідарності.

Основні принципи політичної журналістики — оперативність, плюралізм, прямий ефір, рівність доступу для різних політичних партій та політиків — поступово повертаються в українській мас-медій-

ний простір. Проте відчувається, що для багатьох журналістів важко поки що дотримуватись ще однієї, можливо, визначальної позиції: зберегти нейтральність, особливо під час дискусій між представниками різних політичних партій. Журналісти ряду телевізійних каналів займають очевидну політичну позицію, емоційно захищаючи її. Щоправда, таку емоційність можна пояснити. Вимога нейтральності з боку тих, хто ще вчора порушував правила, відключаючи опонентів від ефіру та готуючи «темники», сприймається як явний сигнал для журналістів: нейтрально поводитись як раз не слід, бо можна знову потрапити у залежність від політиків, що є прихильниками авторитарної моделі у відношеннях «держава — мас-медіа».

Громадськість невідривно стежила за розгортанням сюжету в ході політичної боротьби за посаду Президента, і, природно, рейтинг політичних програм українського ТБ виріс. Проте така ситуація висвітлює ще одне коло проблемних питань в діяльності українських медіа. Політична журналістика в країні змінилась, професійна «планка» подачі новин зросла, і на цьому фоні «ріже око» рівень розважальних, освітніх, культурних, спортивних та інших не-політичних програм українського виробництва. Розвиток таких програм та проєктів уявляється справді важким завданням ще й тому, що в редакторів існує упередженість: вони де-факто відносять освітні програми до не-розважальних та не-рейтингових, спираючись на досвід діяльності «шароварного ТБ» в перші роки української незалежності.

За великим рахунком, аудиторія сучасних мас-медіа, особливо телебачення та мережі Інтернет, орієнтована не на політику (яка стає «піковою темою» у виборчий період та під час медіа-скандалів), а на розважальні, в широкому сенсі цього слова, програми. І, можливо, багатьох болючих проблем становлення громадянського суспільства в Україні вдалося б уникнути, відпрацьовувати телебачення на високому рівні історичні, культурні, освітні проєкти. Лідерами суспільної думки можуть бути не тільки політики; зрештою, суспільство потребує не лише соціологів, політологів, юристів чи економістів. Можливо, те, що абсолютно різномірні речі владою були вдало нав'язані через телебачення як негатив — а тут і європейська ідея, і національна ідентичність, глобалізація, місце і роль різних подій та персоналій в українській історії, плюс теми двомовності та русифікації культури, мови і економіки, — свідчить про відсутність чіткої позиції в українських мас-медіа щодо цих питань протягом всіх років незалежності. Додамо, що усі попередні виборчі кампанії розгортались на

фоні домінування російської продукції саме серед розважальних програм та серіалів. Громадяни України опинились в символічному просторі іншої держави, розгубившись в ідентифікаційному «розмаїтті» російських розважальних та політичних програм і серіалів.

З політологічної точки зору, вектор розвитку медійної сфери залежить від обраної ідеологічної програми, яка обов'язково має включати відмову від політичної цензури. Це, так би мовити, програма-мінімум. Включені в глобалізаційні процеси, українські мас-медіа одними з перших в країні відчують конкуренцію з боку зарубіжних корпорацій, які намагаються, використовуючи ринкові механізми, знайти доступ до вітчизняного споживача інформації.

Саме тому надзавданням для українських мас-медіа могло б бути виробництво конкурентної продукції в сфері розважальних програм, які одночасно пропагували б національну ідентичність та європейську ідею, що є особливо важливим в умовах демократичного режиму та політичного плюралізму, коли держава відмовляється від претензій на монополію «единственно верной» ідеології та нав'язування певної істини в політиці, економіці та культурі.

Посткомуністичні трансформації характеризуються існуванням свободи слова, яку, щоправда, держава намагається (з різним ступенем успішності) обмежити. В Україні періоди більшої свободи мас-медіа, наприклад, на початку незалежності, змінювались диктатом держави та органів місцевого самоврядування, або власників та засновників. Проте навіть у «важкі» для журналістів часи виборчих кампаній інформація про насильство над журналістами, тиск на редакційну політику видань та каналів, зрештою, існування «темників» знаходила свою аудиторію та ставала масовою. Тривала історія протистояння держави та олігархічних груп з представниками медійного цеху, з конкретними прізвищами (декілька вищих державних посадовців отримали «почесне» звання «ворог свободи слова») та декількома «великими битвами», остання з яких тривала всю минулу президентську кампанію, довела політичну і технологічну безпорадність «інформаційного тоталітаризму» в Україні. Суспільно важлива інформація стає масовою та впливає на формування громадської думки, виконуючи функції інтеграції суспільних груп та підготовки громадськості до політичної дії. Можливо, це пов'язано з відсутністю технічних засобів контролю за мережею Інтернет, яку доповнюють відомі ще з радянських часів канали повсякденного спілкування (місце — кухня, форма — чутки) та вміння «советского человека» читати

«поміж рядків» і робити свої висновки з офіційної інформації. Сьогодні, після отримання журналістами та редакторами права на, хоч і обмежену різними факторами, самостійну політику (принаймні, це стосується «центральных» загальнонаціональних медіа), мова йде про створення позитивної моделі діяльності мас-медіа в Україні. Конкуренція на ринку мас-медіа, за демократичних умов, полягає у вмінні медіа-ресурсу не тільки донести інформацію до аудиторії (наприклад, через рубрику «без коментарів»), але й представити свою версію, інтерпретацію політичного факту. Логіка інформаційного протистояння у просторі політичного плюралізму виражається не у бінарній опозиції «правда — брехня», а у припущенні, що в кожного «своя» правда.

Політична функція мас-медіа у такому випадку полягає в адекватній вимогам аудиторії (інформаційним, політичним, інтелектуальним та естетичним) інтерпретації правди. У цьому сенсі класичною є інформаційна функція мас-медіа. Журналіст знаходить та розповсюджує суспільно важливу політичну інформацію, створює новини і, таким чином, бере участь у конструюванні «порядку денного». Функцію безпосереднього інформування громадян виконують «прямі ефіри» та спеціальна рубрика «без коментарів». Важливою, особливо для суспільств, що трансформуються, думається, є функція політичної освіти суспільства. Насправді, для адекватного розуміння та оцінювання політичних подій громадянам потрібні спеціалізовані знання, які висловлюють у мас-медіа експерти та фахівці з економіки, соціології, політичної науки та права. Мас-медіа в демократичному суспільстві, окрім функції передачі інформації, виконують завдання критики та контролю. На відміну від держави та економічних груп, мас-медіа не застосовують санкції (адміністративні чи економічні), проте їх контроль не менш ефективний — вони дають не лише юридичну, а і моральну оцінку ситуації, відсилаючи аудиторію до громадського ідеалу політичної діяльності.

Журналіст надає зміст діям політиків, але часто цей зміст вступає в протиріччя з інтерпретаціями інших мас-медіа, або самих політиків, що природно для демократії. В процесі інтерпретації політична дія після включення в систему існуючих фактів та оцінок набуває певного змісту. «Зміст» — це те значення, яке має щось, що можна спостерігати, зміст нестійкий, але при цьому, навіть змінюючи своє значення на протилежне, залишається змістом; у ситуації може бути безліч змістів, і, в крайньому випадку, ніхто може не знати, який з них

«істинний». Серед теоретичних положень, що пояснюють плюралізм інтерпретацій політичної реальності у мас-медіа, можна виділити «топологічну»: кожна газета, теле- і радіоканал або Інтернет-сайт займають певну позицію в політичному просторі. Перебуваючи в цій точці, вони презентують фрагмент реальності, саме тому існує комунікація як обмін точками зору, як репрезентація свого становища, своєї топологічної визначеності у соціальному та політичному просторі.

З метою розкрити проблему інтерпретації як одну з функцій мас-медіа звернемось до теоретичних конструкцій німецького дослідника Нікласа Лумана [215—217]. Політична система, з точки зору Н. Лумана, може функціонувати лише на базі комунікації. Політична система в процесі комунікації визначає себе в соціальному просторі, пропонує можливість відповіді як вибору між «Так» і «Ні» — формулюваннями [215, 14]. При цьому сама відповідь може бути прийнята лише комунікативно зрозумілим способом, «комуніціювати може лише комунікація» — писав Н. Луман. Комунікативна система є автопоетичною системою в тому значенні, що всі її елементарні частини творяться і відтворюються самою системою. Лише комунікація може виділити елементи комунікації (наприклад: аналізувати селективний горизонт інформації чи поставити питання про причини повідомлення) і лише комунікація може контролювати і виправляти комунікацію. Таким чином, комунікація дублює реальність: «це означає подвоєння реальності через створення нової реальності, через створення двох її версій в новій реальності комунікації. Комунікація створює дві версії: Так — формулювання і Ні — формулювання, і примушує цим до селекції», комунікація створює дві версії («так» або «ні») реальності в новій реальності комунікації [217, 115].

Системна теорія Н. Лумана трактує соціальну систему як автопоетичну. Автопоезис в дослівному перекладі означає «самосвідомість» і «самовиробництво»: це те, завдяки чому вона встановлюється і функціонує, така система відтворює всі свої елементи лише з діючої мережі своїх елементів і відмежовує її від зовнішнього середовища. Реальна система не існує в реальному світі одна: «між різними системами існують (чи не існують) певні взаємостосунки. Система не обов'язково еволюціонує, але вона може еволюціонувати... залишається питання «лінійності» еволюції. Зрештою, «лінійність» — це концепція, вже запроваджена в найрізноманітніших реальних комунікативних системах, які... в реальності можуть спостерігати реальність лише так, як вони можуть, будучи при цьому системами автопоетичними, тобто

відтворюючими всі свої елементи лише з діючої мережі таких же елементів» [215, 230]. У доповіді «Що таке комунікація?» Ніклас Луман стверджує, що «не дія, а комунікація є нерозкладною (елементарною) соціальною операцією і, до того ж, саме тією операцією, яка неухильно включається завжди, коли створюються соціальні ситуації...» [217, 115].

Комунікація встановлюється, коли хоча б один раз буде зрозуміла диференціація повідомлення та інформації. Це відрізняє її від простого сприйняття поведінки іншого: «в розумінні комунікація охоплює різницю між інформаційною цінністю змісту і причинами, за якими зміст повідомляється» [217, 116].

Синтез селекції інформації, повідомлення та селективного розуміння (або нерозуміння) повідомлення та його інформації Н. Луман називає комунікацією, зазначаючи, що розуміння інформації включає і розуміння повідомлення. Н. Луман пропонує наступну інтерпретацію: «немає інформації поза комунікацією, немає повідомлення поза комунікацією, немає розуміння поза комунікацією, і це не в тому причинному смислі, в якому інформація повинна бути причиною повідомлення, а повідомлення — розуміння, а в циркулярному смислі взаємного обумовлення...» [217, 117].

Масова комунікація, що створюється за участі мас-медіа, має свої особливості інформаційного повідомлення, яке навіть не передбачає відповіді аудиторії (на це звернув увагу Ж. Бодріяр). У повідомлень мас-медіа присутня особлива ієрархія, яка відрізняється від ієрархії повсякденного спілкування, до того ж свобода масової інформації суттєво обмежується різного роду цензуруванням, і державна цензура — це лише один (хоча і суттєвий для посткомуністичних країн) з факторів.

Реальність текстів та сюжетів мас-медіа тримається довірою до них з боку аудиторії, а довіра виникає з напруження по вісі «правда — брехня» у формі селективного вибору аудиторії: «вони брешуть», або «я їм вірю». Ризик комунікації полягає у тому, що «комунікація... створює альтернативу» [217, 120], новини та повідомлення приводять до поділу аудиторії і, як наслідок до загострення проблеми.

Окрім створення змісту та нав'язування власної інтерпретації реальності, мас-медіа сприяють формуванню, за визначенням Бенедикта Андерсона, «уявлених спільнот». Б. Андерсон називає газети «одноденними бестселерами»: «Старіння газети вже наступного дня після виходу в світ — цікаво, як один з найперших масово виготовле-

них виробів став прообразом швидкого старіння, притаманного сучасним товарам тривалого користування, — саме тому, однак, і створює цей дивовижний масовий ритуал: практично одночасне споживання («уявлювання») газети-як-літератури. Ми знаємо, що певні ранкові й вечірні випуски здебільшого будуть спожиті у визначені години саме того, а не іншого дня... Сенс цього масового ритуалу — Гегель зауважував, що для сучасної людини газети відіграють роль заміника ранкової молитви — парадоксальний. Він відбувається в самотній тиші, в криївці власної голови. Проте кожен з причасників чудово усвідомлює, що здійснюваний ним ритуал одночасно відтворюється тисячами (або й мільйонами) інших, в існуванні яких він не сумнівається, але про ідентичність яких не має найменшого уявлення. До того ж цей ритуал повторюється з інтервалами в півдня або день, згідно з календарем. Водночас читач газети, спостерігаючи, як відвідувачі перукарні, метро або сусіди по житлу переглядають ідентичні копії його газети, постійно переконується в тому, що уявний світ зримо закорінений у щоденному житті... створюючи ту дивовижну впевненість анонімної спільноти, що є ознакою сучасних націй» [8, 54–55].

Ще одна важлива функція мас-медіа у політичній взаємодії — функція суспільної інтеграції. Вона пов'язана з функцією артикуляції інтересів різних спільнот, які потребують розуміння і визнання на рівні громадської думки та політичної дії. Мистецтво інформаційної політики полягає, в тому числі, і в репрезентації певних груп та спільнот — за ознаками політичного та національного руху, феміністського руху, культурних товариств чи асоціацій громадян. Кожна спільнота відстоює свою «картину світу» і прагне стати більш масовою, впливаючи на формування громадської думки та використовуючи мас-медіа для отримання доступу до масової аудиторії. Адекватне представлення та інтерпретація позицій спільнот ускладнюється як обмеженістю ефірного часу, так і медіа-форматом. Репрезентація певних груп у певних мас-медіа призводить не тільки до сегментації аудиторії, а і до демасифікації (за визначенням О. Тоффлера) самих мас-медіа [див. детальн.: 363]. Демасифікація означає спеціалізацію мас-медіа, втрату ними масової аудиторії, сформованої за принципом «лови всіх». Процеси демасифікації призводять до ускладнень при виконанні ще однієї важливої функції мас-медіа — мобілізації населення до політичної дії (особливо під час виборчих кампаній).

Функція інтерпретації пов'язана з тим, що журналісти, по-перше, надають зміст діям політиків, а по-друге, формують не тільки ауди-

торію, а і трансформують героїв своїх публікацій та репортажів, перетворюючи реальних дійових осіб на не менш реальних «персонажів», створюють «реальну віртуальність» (М. Кастельс). Сучасна політична журналістика приймає ряд викликів: з боку держави, яка намагається контролювати інформацію, з боку власників, які втручаються у редакційну політику, зрештою, спільноти, товариства та асоціації (політичні, екологічні, релігійні, нетрадиційні, спортивні, культурні та ін.) вимагають слова для того, щоби звернутись до масової аудиторії та тиснути на громадську думку. Комплексне виконання інформаційної, освітньої, критичної, інтеграційної, мобілізаційної функцій мас-медіа в демократичній політиці, за умов відсутності у влади монополії на правду, неможливе без мистецтва інтерпретації політичної реальності, яке є безпосередньою функцією сучасних мас-медіа.

Суспільний імідж мас-медіа як соціальної інституції складається не лише з інформаційно-політичних програм. Важливою складовою позиції каналу є широкий культурний контекст, що включає освітні, пізнавальні, розважальні програми. Ідеологія розвитку мас-медійної сфери в Україні — це не тільки відмова від політичної цензури з боку держави, власників або редактора, а й ринкова конкурентоспроможність менеджменту і журналістів. При цьому важливість не-політичної сфери мас-медіа цілком очевидна — розважаючи, повчати. Стандарти суспільно прийнятної поведінки та, ширше, громадянської ідентичності закладаються мас-медіа не тільки в політичних програмах. Моделювання відносин мас-медіа та аудиторії у системі ринкових відносин має враховувати суспільно важливі функції мас-медіа.

Цікаві, рейтингові пізнавальні програми освітнього та культурологічного характеру, можливо, важливіші, ніж гострі сюжети на політичну тематику. Формуючи простір загальної та політичної культури, розважальні та освітні програми закладають основу для громадянської позиції та осмисленого вибору спільноти.

Звичайно, за наявності великої кількості проблем у діяльності мас-медіа та влади суспільство потребувало змін не лише всередині цих полів, а й у відносинах «медіа — влада».

Очікування змін стало однією з характеристик останніх років політичного життя нашої країни. Навіть у гостроті протиставлень передвиборчого дискурсу 2004 року «стабільність» не протиставлялась змінам, а скоріше вказувала на якість (повільно, поступово, проте впевнено) економічних та політичних трансформацій. Суспільні очікування реформ певною мірою оправдалися по відношенню до

інформаційного простору країни безпосередньо в ході тривалої президентської електоральної кампанії. З того часу в українських мас-медіа, на думку експертів, відбулись зміни, як наслідок відмови журналістів від політичної цензури.

Мас-медіа — інституція, яка швидко змінюється, впливаючи на інформаційний та політичний простір країни. Дискутування проблем мас-медіа в Україні останнім часом зводилось до фактів політичної цензури та викриття механізмів, завдяки яким держава контролювала інформаційний простір. Основні структурні механізми державного контролю знаходяться в економічній системі країни, де політичний та економічний капітали тісно переплітались, що змушувало власників мас-медіа виконувати політичні замовлення задля збереження доступу до державних важелів економічного впливу, працюючи на «головного глядача країни», а в регіонах — на місцеву владу.

Як альтернатива, пропонується створення суспільного телерадіомовлення в Україні. У 2005 році відбулись парламентські слухання на тему «Перспективи створення громадського телерадіомовлення в Україні» [208].

Проблема пошуку панівної моделі розвитку мас-медіа знову, як і на початку 1990-х років, набуває актуальності. Питання взаємовідносин в системі «влада — мас-медіа — суспільство» знаходяться не лише в політичній площині, вони пов'язані з економічними моделями діяльності мас-медіа в демократичному суспільстві. Для посткомуністичної журналістики важливим стає завдання набуття економічної та політичної незалежності від держави, олігархічних груп та комунікаційних олігополій. Формування позитивної програми розвитку має враховувати попередній досвід діяльності українських мас-медіа та тенденції сучасного світового розвитку інформаційної сфери.

Під час останньої президентської електоральної кампанії українські мас-медіа за обмежений час змогли організувати трансляції основних подій в країні в режимі on-line. Оперативно з'являлись коментарі, аналіз подій політиками та експертами, на високому рівні організовувались та проводились дискусії з гостями у студії, внаслідок чого суспільно важлива інформація стала доступною та цікавою. Все це зробили ті самі журналісти та редактори, які працюють на загальнонаціональних каналах не перший рік. Власники, можливо, не втручаються в редакційну політику. Останнім часом українські мас-медіа вибороли специфічну свободу — «свободу від...», що продемонстровано було у виборчих кампаніях до ВР у 2006 та 2007 років.

Це необхідна умова, але її недостатньо для конструювання нової реальності мас-медіа в Україні. Ситуація невизначеності подальшого шляху розвитку, в якій знаходяться українські мас-медіа, підходить під характеристику польського економіста Гжегожа Колодко щодо посткомуністичного світу: «в атмосфері системного вакууму — «ні ринку, ні плану» [176, 176].

Щоправда, сьогодні, на відміну від початку 1990-х років, існує досвід і невдалих ринкових реформ, і недолугого планування — втручання держави в діяльність мас-медіа. Відмова політичної журналістики від цензури з боку людей, що програли виборчу кампанію, ще не означає домінування свободи слова в українських мас-медіа, але дозволяє зазирнути за горизонт посткомуністичного контексту в діяльності мас-медіа. Наріжний камінь у відносинах між державою та мас-медіа — економічна складова. У демократичних країнах існують різні моделі ринку та діяльності мас-медіа в ринкових умовах, що еволюціонують протягом часу [див. детальн.: 551]. Відносно мас-медіа в економічній теорії домінують дві полярні концепції: культурна економіка та економіка вільного ринку.

Перш за все, потрібно розглянути концепцію економіки вільного ринку щодо мас-медіа, але не тому, що вона популярна на Заході (її пік прийшовся на період 60—80-х років минулого століття та спричинив у відповідь хвилю антагоністичних підходів).

Можна припустити, що в «атмосфері системного вакууму», «свободи від...», саме ця концепція стане популярною в Україні — бо вона практично заперечує будь-яке державне втручання в діяльність мас-медіа.

Економічні відношення за принципом «інформація — це товар» властиві для теорії «економіки вільного ринку» (free market economy), її можна стисло охарактеризувати наступними положеннями: 1) теорія стверджує, що перетворення інформації на ходовий товар, що приносить великий дохід, вигідний не лише власникам, а й аудиторії, тому що ринкові відносини, створюючи стандарти купівлі-продажу (медіа-ринок), роблять масову інформацію більш об'єктивною та якісною; 2) задля економічної успішності медіа-корпорацій пропонується дерегулювання мас-медіа, відмова від державного втручання у справи медіа-ринку та підпорядкування діяльності мас-медіа не ідеології, а законам комерції; 3) демократичні права громадян на вільний вибір джерела масової інформації може задовольнити тільки вільний, необмежений потік інформації комерційних мас-медіа [146, 255]. В основі

впливу цієї моделі на пострадянському просторі лежить методика так званого «Вашингтонського консенсусу», яка була розроблена наприкінці 1980-х років для країн, що трансформуються, аби, за висловлюванням Г. Колодко, «з'ясувати справжню суть шляху переходу від стабілізації до росту» [176, 170]. В основі «Вашингтонського консенсусу» десять положень: 1) фінансова дисципліна. Дефіцит бюджету не повинен бути великим, щоб його можна було покрити без застосування інфляційного податку; 2) пріоритет суспільних витрат. Витрати коштів повинні бути переорієнтовані зі сфер, важливих з політичної точки зору, на сфери з високою економічною віддачею і потенційно здатні поліпшити розподіл доходів; 3) податкова реформа повинна містити у собі розширення бази оподаткування і зниження граничних ставок; 4) фінансова лібералізація; 5) валютний курс, установлений на конкурентноспроможному рівні; 6) лібералізація торгівлі; 7) прямі іноземні інвестиції; 8) приватизація. Державні підприємства повинні бути приватизовані; 9) дерегулювання. Уряди повинні усунути обмеження, що перешкоджають появі нових фірм чи стимулюють конкуренцію; 10) право власності [176, 171]. На початку 1990-х років вважалося, що приватизація та лібералізація фінансового ринку створять необхідні умови для економічного розвитку. Зокрема, для мас-медіа це означало домінування двох форм власності — державної та приватної. Подальші події продемонстрували майже повну залежність журналістів від держави або олігархічних груп.

Критика конструювання простору мас-медіа за принципами економіки вільного ринку в демократичних суспільствах полягає в тому, що культурна логіка поля журналістики підпорядковується вердикту ринкових відносин («критерій рейтингу»), а конкуренція, замість того, щоб породити щось оригінальне та відмінне від інших, стимулює однаковість пропозицій (критерій формату).

П'єр Бурдьє відокремлює міфи про журналістику від реального економічного тиску, зазначаючи, що «об'єктом дослідження стане не «влада журналістів» — і тим більше не журналістика як «четверта влада» — але влада, яку механізми поля журналістики, яке все більше підкоряється вимогам ринку (читачів і рекламодавців), мають, у першу чергу, над журналістами (й інтелектуалами-журналістами), а потім, не без їхньої участі, над різними полями культурного виробництва: юридичним, літературним, аристократичним, науковим» [52, 31]. Ринковий попит на масову інформацію, за Бурдьє, полягає у створенні мас-медіа водночас двох ілюзій: «ілюзії «досі небаченого» й

ілюзії «незмінного» [52, с. 31]. Критичний настрій дослідників медіа-ринку полягає в тому, що за посередництвом поля журналістики влада і логіка ринкових відносин починають панувати в усіх найбільших незалежних культурних полях, а комерціалізація телебачення змінює правила не тільки в журналістському середовищі, а й «в усіх інших культурних полях» [52, 32].

Мас-медіа опинились між «інтелектуальним і комерційним полюсами», та рішуче рухаються в бік останнього, що призводить до трансформацій поля журналістики. Історично поле журналістики «утворилось у XIX столітті на основі протистояння між газетами, що пропонують перш за все «новини» сенсаційного характеру, і газетами, що публікують аналітичні матеріали і «коментарі»; останні прагнули підкреслити свою відмінність від перших, голосно проголошуючи свою «об'єктивність», але тепер «міра незалежності того чи іншого ЗМІ визначається часткою доходів від реклами і державних субсидій, а також ступенем концентрації рекламодавців» [52, 32]. Держава має свій зиск: «інформація з офіційних джерел» завжди має попит на інформаційному ринку, і тому «влада має монополію на легітимну інформацію» [52, 31]. П. Бурдьє виділяє дві логіки, два способи легітимації журналістів: «визнання з боку рівних, тих, хто найбільш повно поділяє внутрішні принципи і «цінності», та визнання з боку мас, яке матеріалізується... у кількості продаж і прибутку в грошовому еквіваленті (вердикт ринку)» [52, 27].

Аргумент прихильників економіки вільного ринку полягає в тому, що обрання способу легітимності залишається на розсуд журналістів, але логіка сучасних комунікаційних олігополій потребує «матеріалізації».

На противагу економіці вільного ринку, культурна економіка (cultural economy) «позначає намагання опонентів необмеженої комерціалізації мас-медіа створити таку економічну основу, яка б враховувала культурну специфіку інформаційних комунікацій та не перетворювала інформацію на товар, позбавлений духовно-інтелектуальних цінностей» [146, 107]. Культурна економіка пов'язується з концепцією «нової ери інформації та комунікації», що «спрямована проти моделей інформаційного суспільства, які ґрунтуються на фетишизації технічної бази інформаційної революції. Поняття нової ери означає іншу трактовку комунікацій — як нових засобів та форм людської взаємодії та обміну ідеями. З цим пов'язується боротьба за нову інформаційну екологію та пошуки форм спілкування людей в

діалогах, відновлюючи гідність людини та культурних традицій, які ігноруються в технократичних моделях інформаційного суспільства [146, 142]. «Невидима рука ринку» у моделі культурної економіки постає у вигляді видимих рук журналістів, редакторів та власників.

Рекформа мас-медійного сектору передбачає структурну перебудову та, головне, відповідного кадрового забезпечення. Починаючи з середини 1990-х років, це — загальносвітова тенденція: «країни — учасниці Бретонвудських угод приділяли увагу методикам для створення ринкових структур і поведінкових аспектів у нових умовах. Тепер відомо, що лібералізація і структурна реорганізація рівно ж необхідні як для розвитку ринку, так і для економічного росту... Стало очевидним, що стійкого росту не буде, якщо міцна основа — збалансований бюджет, баланс поточних рахунків, низька інфляція, стабільна валюта, лібералізована торгівля і великий приватний сектор — не буде підтримана відповідними структурами. Прийшло розуміння того, що «Вашингтонський консенсус» повинен бути переосмислений і сформульований так, щоб він відображав досвід, отриманий у реальних умовах» [176, 179].

На сьогодні реформи в нашій країні, в тому числі стосовно мас-медіа, — це перш за все структурні та кадрові зміни: «щоб відповідним чином структурувати економіку в постсоціалістичних країнах, недостатньо просто створити незалежний центральний банк чи податкову службу. Необхідно також реформувати культуру, атмосферу, мислення управлінських структур і встановити такі зв'язки між ними, які можуть сприяти ефективності і росту економіки» [176, 174].

Здійснити реформу мас-медійного простору неможливо без журналістів, що поділяють певні правила, норми та принципи. Так, відома концепція суспільного телебачення спирається на журналістів, що поділяють критичний підхід (critical approach) до професії. За визначенням Л. Землянової, «критичний підхід — назва громадської позиції журналістів, що не абсолютизують свій професіоналізм та причетність до впливових мас-медіа, а підпорядковують його завданням служіння суспільним інтересам з дотриманням принципів інтернаціонально-демократичної солідарності у справі збереження основних правил журналістської етики, які підтримують хист до істини, справедливості, відповідальності та захисту загальнолюдських прав» [146, 105].

В 1994 році в Європейському Союзі був опублікований доклад комісара ЄС Мартіна Бангеммана — «Європа та глобальне інформацій-

не суспільство» [цит. за: 65, 100]. «Доклад Бангеммана» був спрямований в першу чергу на демонополізацію інформаційного ринку та сприяння розвитку малого та середнього бізнесу в цій сфері. Домінуюча тема докладу — питання власності в медійному просторі — поставила перед законодавцями ЄС ряд проблем. «З одного боку, монополії (медіа-холдинги) гальмують розвиток не тільки традиційних медіа — телебачення, радіо та преси, а і телекомунікаційний бізнес в цілому. З іншого — малі підприємства в цій сфері виявляються неспроможними конкурувати з потужними північноамериканськими фірмами» [цит. за: 65, 102]. Для пошуку оптимального шляху розвитку з 1995 року двічі на рік проводяться форуми ЄС з питань інформаційного суспільства, де обговорюються наступні питання: економіка та зайнятість; демократія у віртуальному суспільстві; вплив нових інформаційних та комунікаційних технологій на суспільні служби; освіта в інформаційному суспільстві; майбутнє культури та мас-медіа. Розвиток традиційних мас-медіа передбачає, згідно з оцінками експертів, наступні, актуальні і для нашої країни, моменти: 1) створення нової законодавчої бази для захисту та підтримки європейських культур; 2) суспільне мовлення (public service broadcasting) зберігає свою цінність, тому принцип телебачення як суспільної служби має бути перенесено в практику інформаційного суспільства; 3) принципи суспільних служб слід розповсюдити на всі телекомунікаційні служби (комп'ютерні мережі та ін.) [65, 105]. В 1997 році Європейська комісія сформулювала ще одне важливе положення: «розвиток Інтернету та онлайн-ових послуг має призвести до виникнення нових ринкових структур та появи нової ролі у гравців ринку» [цит. за: 65, 107].

У грудні 2003 року на Світовому самміті з питань інформаційного суспільства представники більш ніж 160 країн світу офіційно задекларували «своє спільне прагнення і рішучість щодо побудови орієнтованого на інтереси людей, відкритого для всіх і спрямованого на розвиток інформаційного суспільства, у якому кожний міг би створювати інформацію і знання, мати до них доступ, користуватися й обмінюватися ними, для того щоб дати окремим особам, громадам і народам можливість повною мірою реалізувати свій потенціал» [див. детальн.: 229].

Вперше теорію інформаційного суспільства розробив японський дослідник Ю. Хаяші наприкінці 60-х років минулого століття, проте він обмежився лише аналізом економічної сфери, а системний вплив інформації на всі сфери життя суспільства проаналізував Д. Белл

у 1970-х роках. Починаючи з досліджень Д. Белла інформаційне суспільство розглядається як варіант модернізації соціальних, політичних, економічних відносин з наголосом не стільки на домінуванні «технократичного мислення», скільки на пріоритеті культурних чинників соціальних трансформацій.

В Україні питання правового забезпечення становлення інформаційного суспільства регулює Національна програма інформатизації, прийнята Верховною Радою України у 1998 р. [139] та Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.» від 9 січня 2007 року [140]. У ньому, зокрема, розвиток інформаційного суспільства в Україні визначається одним з пріоритетних напрямів державної політики та формулюється основне завдання розвитку інформаційного суспільства в Україні: «Основним завданням розвитку інформаційного суспільства в Україні є сприяння кожній людині на засадах широкого використання сучасних ІКТ-можливостей створювати інформацію і знання, користуватися та обмінюватися ними, виробляти товари та надавати послуги, повною мірою реалізуючи свій потенціал, підвищуючи якість свого життя і сприяючи сталому розвитку країни на основі цілей і принципів, проголошених Організацією Об'єднаних Націй, Декларації принципів та Плану дій, напрацьованих на Всесвітніх зустрічах на вищому рівні з питань інформаційного суспільства (Женева, грудень 2003 року; Туніс, листопад 2005 року) та Постанови Верховної Ради України від 1 грудня 2005 року «Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні» [140].

Феномен інформаційного суспільства, подолавши етапи утопії та певної ідеологічної програми, що знайшла у середовищі фахівців як прихильників, так і противників, вийшов на стадію практичної реалізації, де прагнення побудувати «інформаційне суспільство для всіх» має цілий ряд об'єктивних обмежень. Концепція «інформаційного суспільства», яка мала спільні утопічні моменти з декількома попередніми концепціями «добрих суспільств», через розвиток інформаційних технологій, який призводить до збільшення вже існуючого розриву між соціальними групами, розширює можливості держави та інших інституцій спрямовувати й контролювати життя людей і підсилює владу постійно зростаючих економічних інтересів. Саме тому важливим, на думку автора, є аналіз складових інформаційного суспільства, зокрема, у сфері політичної влади, які можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки. Серед актуальних для сучасної Украї-

ни можна назвати наступні характеристики трансформацій владних відносин в інформаційну добу. По-перше, для політичної реальності України, як і для інших країн, що трансформуються, справедливим є твердження про зміну місця та ролі комунікацій в політиці. Сучасні електронні мас-медіа виступають механізмом підтримання конкуренції за державну владу, зокрема вони:

- змінюють систему представництва громадянських інтересів;
- створюють нові форми комунікації у сфері публічної влади;
- перетворюють політику у медіа-процес;
- віртуалізують політичний простір;
- створюють «гіперреальність» (Ж. Бодріяр).

У цьому контексті потреба у раціональній аргументації, розвиток раціональної політичної комунікації є одним з небагатьох феноменів, що є спільними для постіндустріальних країн та країн, що знаходяться в процесі демократизації (Ю. Габермас підкреслює важливість раціонального дискурсу для деліберативної демократії). По-друге, в результаті «інформаційного вибуху» останніх десятиріч загострюється протиріччя між обмеженими можливостями людини щодо сприйняття і переробки інформації та існуючими могутніми потоками і масивами інформації, у тому числі політичної. Фактично (особливо у мережі) існує велика кількість зайвої інформації, що унеможливує сприйняття корисної для споживача інформації та ускладнює прийняття раціонального політичного рішення. Третьою характеристикою виступає віртуалізація політики та боротьби за політичну владу. Політики, партії, політична діяльність в цілому та виборчі змагання віртуалізуються. Дещо перебільшуючи, можна стверджувати, що партії перетворюються на «бренди» та створюються за законами інформаційних технологій, втрачаючи функцію представників громадськості. Боротьбу за владу в політиці перенесено з ідеологій, організацій та програмних положень у сферу віртуальних іміджів. По-четверте, завдяки технологічним новаціям з'являється феномен електронної демократії. Зазначимо, що Е-урядування покликано оптимізувати систему управління державою, зменшити рівень соціальних конфліктів, більшість з яких виникає внаслідок непорозуміння та відсутності комунікації між акторами. Електронна демократія створює технологічні можливості для прийняття основних політичних рішень безпосередньо громадянами шляхом проведення плебісцитів в інформаційній мережі та відмови від принципу пріоритету більшості на користь консенсусних рішень. Глобальне розповсюдження Інтер-

нету, який включає в себе інформаційну та комунікативну технології на основі відкритих стандартів, у поєднанні з реформами державного управління, відомими як «новий публічний менеджмент», позиціонує електронний уряд як важливу та розвиваючу складову порядку денного модернізації.

Електронний уряд обіцяє зробити уряд більш ефективним, краще реагуючим на зростаючі вимоги часу, більш прозорим та легітимним, а також впровадити кращі публічні послуги, забезпечені різноманітними новими можливостями. Головним завданням уряду є, втім, урядування, робота з регулювання усього суспільства. У сучасних демократіях відповідальність та владне регулювання розділені та розподілені між різними структурами уряду, а електронний уряд покликаний для впровадження роботи усіх цих структур уряду, а не лише державного управління, у вужчому сенсі. Основною думкою Е-уряду є наблизити державні послуги до громадян замість того, щоб змушувати їх бігати від однієї інстанції до іншої. Втім, електронний уряд — це не лише питання про встановлення певної процедури чи послуг через Інтернет, а швидше їхнє реформування та трансформація.

Термін «електронний уряд» може означати у різних країнах та у різних проектах різні речі, і можна припускати, що віртуально він матиме стільки ж визначень, скільки є авторів.

Враховуючи це, можна погодитись з думкою Ю. Габермаса, який стверджував, що технологія стає конкурентом політики. Цим він продемонстрував існування небезпеки «технократії» для сфери людської свободи [цит. за: 375, 30]. Нерівність тепер означає неможливість для певних верств населення доступу до знань та інформації. В результаті інформаційних кампаній політична влада переходить до тих, хто вдало використовує можливості телебачення, а не до тих, хто вміє урядувати в економічній, соціальній та інших сферах. Політика у сучасному світі може означати не лише захист інтересів громади, а і вміння використовувати інформаційні ресурси, вести інформаційні війни. Демократія участі з безпосереднім доступом до джерел інформації залишається далекою від реалізації, і це призводить до нових конфліктів як у політиці, так і в культурній сфері.

Світ, що трансформується під впливом комунікаційних процесів, змінює стосунки індивіда з реальністю, бо «ми маємо справу з реальністю силових відношень, символів, полів взаємодії... Реальність перебуває тут на одній площині з її символічними заміниками, де знаки, значення, смисли починають жити своїм власним життям...»

[327, 5]. У свою чергу, формування «масового суспільства» знижує потребу громадян у публічному політичному діалозі із владою, у розвинених країнах поширеним стає «демократичний конформізм», або байдужість більшості населення до участі у політиці. Саме гіпотетичність, неочевидність підтримання постійних контактів між державою і суспільством у сфері влади, на думку О. Соловйова, «перетворили політичну комунікацію на своєрідний епіцентр політики» [341, 6].

Використання електронних методів голосування, які розділяють адміністративний і репрезентативний аспекти політичного життя, розглядаються як один із засобів відродження репрезентативної демократії. Враховуючі багатосуб'єктність політичної комунікації, а отже, і амбівалентність інформаційних повідомлень, продовжуються спроби «повернути» громадянина в політику за допомогою «шоу», коли відбувається конструювання політичних подій у мас-медіа за законами розважальних програм. Це призводить до того, що «участь сама по собі стає формою комунікації, без необхідності передачі будь-якого смислу» [241, 38].

Можлива поява ще одного різновиду тоталітаризму — «інформаційного тоталітаризму», або «неототалітаризму», який характеризується системним політичним контролем над громадською думкою через інформаційні технології та канали (перш за все — електронні мас-медіа), використовуючи «м'яку силу» інформаційних повідомлень, конструювання порядку денного, а не пряме застосування насильства чи фінансових важелів впливу.

Поява феномену «демократичного конформізму» сприяє підвищенню самостійності правлячих груп, а за відсутності суспільного обговорення суспільно значущих тем робить пріоритетним принцип «співвідношення сил» над принципом консенсусу при прийнятті рішень.

Для України, яка знаходиться на підготовчій стадії побудови інформаційного суспільства, характерними ознаками є:

- зменшення ролі ідеологій у суспільному житті. Так, більшість політичних партій фактично відмовились від чіткого позиціонування в ідеологічному просторі, що, проте, не заважає деяким з них отримувати стабільну електоральну підтримку в ході виборчих кампаній;
- низький рівень інформатизації як країни в цілому, так і органів державної влади, в яких переважає паперовий документообіг;
- фактична відсутність механізму «зворотного зв'язку» у вертикальній комунікації та нерозвиненість горизонтальної політичної

комунікації, централізація влади, спрямованість інформаційних потоків «зверху — вниз»;

— інформаційний простір, що склався в Україні, поділено між групами впливу (фінансово-промисловими групами) та органами державної влади і місцевого самоврядування, які виступають в ролі засновників чи співзасновників мас-медіа. Проте в інформаційному полі відсутня позиція, яка б репрезентувала інтереси суспільства. Як свідчить досвід деяких країн, цю найважливішу інформаційну нішу має зайняти суспільне телебачення.

Можна стверджувати, що українські політики, починаючи з 2004 року, знаходяться у стані перманентної виборчої кампанії, яка за своїми правилами та логікою відрізняється від організації державного управління, яке потребує консолідації та мобілізації ресурсів для досягнення цілей загальнонаціонального розвитку.

В Україні з інформаційним суспільством пов'язано багато сподівань, але домінує його сприйняття на ідеологічному та утопічному рівнях як продовження цінностей громадянського суспільства, що існує на Заході. Проте інформаційне суспільство, як і демократія, не вирішить автоматично проблеми, що накопичувались роками. Ситуація, коли важливі державні рішення приймаються на закритих партійних зборах, веде до руйнування засад демократичного урядування, централізації та персоналізації влади.

В цьому контексті в Україні можлива реалізація всіх вад інформаційної доби, проте щодо позитивів виникають сумніви. Для уникнення негативних наслідків дуже важливим є використання досвіду країн ЄС.

Проблеми, що виникають у цих країнах на шляху до інформаційного суспільства, глибоко пов'язані з сутністю ринкових відносин, що домінують в медіа-просторі країн ЄС. З 1 січня 1998 року розпочалась нова хвиля лібералізації телекомунікаційного простору ЄС, мета якої — створення нових гравців на ринку та протиставлення їх вже сформованим монополіям [65, 111]. Таким чином, лібералізація ринку в сучасній економіці не тільки не послабляє роль державного регулювання, а навпаки — держава, за допомогою молодих приватних фірм, стримує монополії та сприяє розвитку конкуренції.

Можливості бути вільними у представників мас-медіа збільшуються в демократичній державі. Хоча самі по собі вільні мас-медіа та чесні новини не виступають для суспільства як самоціль. Мас-медіа створюють порядок денний, визначають головні події та створюють

загальноприйнятю «картину світу». Журналісти, як представники «четвертої влади», швидше за органи державного управління помічають загрозу для суспільства та попереджають про неї громадян.

Аналіз діяльності мас-медіа в ринкових умовах дозволяє виділити дві основні моделі: економіка вільного ринку та культурна економіка. Вони не репрезентовані в реальності, але співвідношення принципів, закладених в їх основу, визначає специфіку кожної країни на ринку медіа.

В демократичній державі вільні вибори, мас-медіа та ринкова економіка є основою суспільного добробуту. Існування вільних та незалежних мас-медіа в авторитарній державі є досить проблематичним, а то й взагалі неможливо (виключення становить мережа Інтернет, яка, проте, не має постійної масової аудиторії в пострадянських країнах). З іншого боку, в демократичних державах представники мас-медіа стикаються з викликом ринкових відносин, який полягає в тому, що суспільно важлива інформація перетворюється на товар.

В нашій країні, незважаючи на зміни до Конституції (а можливо, і через ці зміни), існує нечіткій розподіл влади між різними гілками державної влади та перенесення принципу «партійності» зі сфери виборчої кампанії у державне управління.

Таким чином, представники мас-медіа опинились в політичній та економічній залежності від державних органів влади та економічних груп, що зрослись с владою. Вони стали заручниками права власності — державної або приватної, деформуючи чи приховуючи важливу для суспільства інформацію, працюючи на власника. Але за умов розвитку ринкових відносин громадян чекає ще один виклик: перетворення суспільно важливої політичної інформації на стандартизований товар, а мас-медіа — на інформаційні олігополії з тенденцією до монополізації медіа-ринку.

Простір мас-медіа в нашій країні не зазнав структурних змін, а це означає, що можливість повернення авторитарної моделі у відносинах «державна — мас-медіа» залишається відкритою.

Відповідальність журналістів перед суспільством та етичний аспект діяльності мас-медіа без структурних змін в економічній площині знову має шанси стати останнім, проте, як показує досвід, не дуже вагомим аргументом аудиторії.

1.3. ФЕНОМЕН МЕДІА-СКАНДАЛІВ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ

Використання медіа-ресурсу різними фінансово-економічними групами для набуття політичної ваги стало однією з визначальних характеристик пострадянського політичного простору. Діяльність мас-медіа у цьому контексті — невід’ємна частина політичних процесів, особливо вплив мас-медіа зростає під час виборчих політичних кампаній. Політики приймають участь у інформаційних війнах та медіа-скандалах, правила політичної боротьби та політичної доцільності нав’язуються медіа-простору України.

Конструювання прозорої системи відносин мас-медіа з державою, про яке йшлося у попередньому підрозділі, передбачає, у тому числі, і аналіз діяльності журналістів у виборчих кампаніях та повертає увагу дослідників і політичних акторів до взаємодії у трикутнику, що став класичним для демократичних країн: влада — мас-медіа — суспільство. У цьому підрозділі автором буде розглянута проблема відносин влади, мас-медіа зі суспільством у контексті феномену громадської думки, яка формується і трансформується під впливом глобалізаційних процесів в інформаційній сфері, у той час як акселератором у її формуванні у світі телемедіумів виступає феномен медіа-скандалу.

Медіа-скандал у публічній сфері виникає внаслідок порушення відповідності у стосунках між громадською думкою та діями політичних акторів. Інакше кажучи, медіа-скандали виникають внаслідок порушення представниками публічної політики соціальних норм та правил, що стає відомим суспільству завдяки діяльності мас-медіа. Сучасні мас-медіа мають можливість викласти скандальні факти у вигляді захоплюючої історії та спричинити загальний інтерес і живе обговорення. Вплив медіа-скандалів на формування громадської думки можна розглядати у контексті теорії «встановлення порядку денного», або «встановлення пріоритетів» (agenda setting).

У роботі «Встановлення пріоритетів: масмедії та громадська думка» [221] Максвел Мак-Комбс пояснює використання термінів «настановчість», «встановлення пріоритетів», «встановлення порядку денного», «встановлення суспільної програми» задля ілюстрації взаємовпливу політики та громадської думки у дослідженнях теорії настановчої ролі масової комунікації, яка, у результаті, перетворилась «на деталізовану карту ефектів та настанов засобів масової інформації» [221, 19].

Термін «встановлення порядку денного» або, у іншому перекладі, «настановчість» («Agenda-setting») вживають різні дослідники, у тому числі й ті, хто не належить до позитивістського напрямку у дослідженнях мас-медіа.

Настановча теорія мас-медіа з'явилась у США наприкінці 60-х років минулого століття, коли її автори — М. Мак-Комбс та Д. Шоу займались дослідженням пріоритетів виборців у м. Чапел-Хіл, маючи на меті довести наявність суттєвої кореляції між проблемами, які найчастіше згадувалися мас-медіа в ході президентської кампанії 1968 р., і тими, які найсильніше хвилювали виборців. Вихідна гіпотеза М. Мак-Комбса і Д. Шоу полягає в тому, що майже у всьому, «що стосується суспільної програми, громадяни мають справу з реальністю другого гатунку, структурованою журналістськими звітами про певні події чи стан справ» [221, 27]. Тобто мас-медіа нав'язують аудиторії свої пріоритети так, що вона починає вважати важливим і значущим те, що є таким у мас-медіа. Приблизно таку ж вихідну позицію, на думку російської дослідниці Т. Дьякової, можна виявити вже в працях батька-засновника позитивістської комунікативістики П. Лазерсфельда, який зауважив, що «якщо мас-медіа взагалі в змозі сприяти зміні позицій, то це відбувається завдяки перевизначенню проблем. Проблеми, відносно яких люди думали дуже мало, або зовсім не думали, внаслідок виборчої пропаганди можуть набути особливої важливості» [цит. за: 132, 109].

Для підтвердження істинності своєї гіпотези М. Мак-Комбс і Д. Шоу використовували досить стандартну методику: пріоритети мас-медіа визначалися шляхом контент-аналізу газетних статей та телевізійних сюжетів, а пріоритети аудиторії — через соціологічні опитування. На наступному етапі за допомогою математичного кореляційного аналізу виявлялась залежність між двома отриманими в результаті цих операціоналізацій конструктами. Подібна методика застосовувалася і до М. Мак-Комбса і Д. Шоу, в ній не було нічого несподіваного, у тому числі і у теоретичній частині. Так, Р. Парк говорив про «сигнальну функцію новин» [цит. за: 221, 27], а В. Ліпман писав, що «громадська думка відповідає не самому оточенню, а псевдооточенню — конструктові, створеному новинними медіа» [цит. за: 221, 29].

У результаті досліджень кореляції між інформацією у мас-медіа та громадською думкою було сформульовано «настановчу» теорію мас-медіа: «Щоденні новини сигналізують нам про останні події та змі-

ни у навколишньому середовищі, які знаходяться поза нашим безпосереднім досвідом. Але газети, теленовини, а також різноманітні огляди й сторінки новинних веб-порталів, роблять набагато більше, ніж просто сигналізують появу певних питань чи засвідчують важливі події. Шляхом щоденного відбору й передання новин редактори й випускові редактори зосереджують увагу та впливають на наше сприйняття найактуальніших тем. Ця здатність виділяти певні питання для суспільного сприйняття більшою чи меншою мірою й має назву настановчої або тематично настановчої ролі медій» [221, 28]. Одночасно було також достатньо переконливо продемонстровано, що вплив масової комунікації на аудиторію опосередковується багатьма факторами і при певних умовах може взагалі зійти нанівець. Величезні зусилля були витрачені на те, щоб врахувати, по можливості, всі незалежні змінні, що опосередковують вплив мас-медіа на аудиторію, і визначити, при якій їх конфігурації такий вплив є найбільш ефективним. При цьому теоретичне осмислення ролі відповідних незалежних змінних помітно відставало від їх емпіричного вивчення, а висновки цілком укладалися у знамените формулювання Б. Берельсона, запропоноване їм іще у 1950-ті роки: «Певні види комунікації, привертаючи увагу певних груп людей до певних тем, при певних умов здатні надати певний вплив» [132, 111]. У ході досліджень з'ясувалося, що система пріоритетів аудиторії, тобто «публічний порядок денний», ніколи повністю не збігається з медіа-порядком. Тобто існують проблеми, які люди вважають важливими, навіть якщо вони не висвітлюються мас-медіа. Такі проблеми отримали назву «нав'язливих», оскільки вони привертають увагу пересічних громадян незалежно від зусиль мас-медіа. Іншими словами, люди не потребують допомоги з боку мас-медіа, щоб побачити в інфляції або безробітті серйозну соціальну проблему, бо вони знають це зі свого безпосереднього досвіду.

У теорії настановчості М. Мак-Комбс наголошує на традиційній та атрибутивній настановчості: «спочатку головна ідея настановчої теорії була зосереджена на увазі до найактуальніших питань дня й на порівнянні наголошених у мас-медіа тем з найважливішими питаннями, що турбувати суспільство на той момент. Раз у раз ці порівняння давали високий показник між медіями й суспільною думкою, що позначалось на порядку розташування тем у їхніх програмах... Але є також значна відповідність у найзначущих деталях обох картин. Застосування ідеї атрибутивного настановчого впливу

в змалюванні образів політичних лідерів — один з найкрасномовніших і повсюдних прикладів такого стану справ... Як атрибутивна, так і традиційна настановчість — важливі ефекти, що стосуються початкової стадії комунікаційного процесу й охоплюють водночас момент привернення уваги аудиторії та усвідомлення медійного повідомлення» [221, 134].

Поділ проблем на нав'язливі і ненав'язливі дозволив зробити висновки про те, що публічний порядок денний є результатом добудовування і корекції медіа-порядку на основі безпосереднього досвіду членів аудиторії. Подальший аналіз дозволив виявити всередині публічного порядку денного ще як мінімум три види не повністю співпадаючих порядків:

- особисте, або внутрішню складову порядку денного («intrapersonal agenda»), яка охоплює найбільш важливі для самого індивіда соціальні та політичні проблеми;

- міжособистісну складову порядку денного («interpersonal agenda»), тобто систему пріоритетів щодо тих проблем, які індивід обговорює з членами своєї мікрогрупи, тобто те, що важливо для найбільш близьких йому людей;

- передбачувану громадську складову порядку денного («perceived community agenda»), тобто уявлення індивіда про те, які проблеми є найбільш важливими для тієї спільноти, до якої він належить.

За висновком М. Мак-Комбса та його послідовників, ключовою для формування особистого порядку денного є не передбачувана громадська думка, а міжособистісний порядок денний.

Саме завдяки обговоренню матеріалів мас-медіа з іншими людьми у індивіда складається система пріоритетних проблем, цим і пояснюється велика роль мас-медіа у політичній боротьбі: «Хоча кінцева мета будь-якої політичної кампанії — це перемога в день виборів, свою найближчу ціль кожна з них вбачає в стрімкому захопленні медійної програми. Зрозуміло, що подібні цілі зумовлені ідеєю настановчості медій, оскільки контроль над медіями уможливорює істотний вплив на громадську думку. І частина медій, звичайно, опиняється під прямим і безпосереднім контролем якоїсь із сил, що бере участь у кампанії. На політичну рекламу в мас-медіа, переважно телевізійну, в багатьох країнах витрачають величезні суми грошей, оскільки реклама — саме те повідомлення, настанови якого політичні сили воліють бачити серед головних положень громадської думки, але не менші зусилля спрямовані на формування медійної програми, оскільки вона

викликає менше підозр у необ'єктивності й зумовлює більшу довіру громадськості» [221, 159].

Приблизно тоді ж відома німецька дослідниця громадської думки Е. Ноель-Нойман висунула теорію «спіралі мовчання», яка спиралась на гіпотезу про те, що особистий порядок денний індивіда визначає уявлення про те, що думають інші: «Не бажаючи опинитися в ізоляції, люди постійно слідкують за своїм оточенням, ретельно реєструючи, яка думка зменшується, а яка поширюється, посилюється» [цит. за: 132, 111].

Згідно Е. Ноель-Нойман, мас-медіа формують саме передбачувану громадську складову порядку денного і одночасно — ту «мовчазну більшість», яка з конформізму побоюється заявляти про свою незгоду з «передбачуваною більшістю» [див. детальн.: 266].

На думку М. Мак-Комбса, «для всіх новинних медій загальним залишається правило: повторення певної теми кілька днів поспіль є наголошенням її надзвичайної важливості» [221, 28]. Звичайно, якщо б теорія встановлення порядку денного зводилася лише до констатації того, що «настановчість» медіа, задаючи теми обговорення в мікрогрупах (міжособистісну складову медійного порядку), формує систему особистих інформаційних пріоритетів (внутрішню складову медійного порядку) і уявлення про те, що вважає важливим суспільство в цілому, вона недалеко б пішла від класичної моделі комунікації П. Лазарсфельда і навряд чи могла б претендувати на свій нинішній статус в комунікавістиці.

Справжній дослідницький результат був отриманий тоді, коли дослідники перейшли від зіставлення публічного і медіа-порядку до їх зіставлення з реальним станом справ. Природно, що такий поворот потребував здійснення ще однієї раціоналізації, а саме перетворення реальності в систему індикаторів, для чого були використані матеріали статистики. Так, індикаторами рівня безробіття або інфляції стали відповідні статистичні показники.

Таким чином, введення індикаторів реальності дозволило зробити принциповий висновок про те, що мас-медіа не відображають об'єктивну реальність, а конструюють власну.

Відповідно «суспільство використовує ці проакцентовані медіями новини для того, щоб структурувати свої погляди та програми, а також вирішити, які з проблемних питань найважливіші. Отже, порядок новин стає певною мірою порядком сприйняття суспільством навколишнього світу. Інакше кажучи, новинні медіа встановлюють

суспільну програму, визначаючи для суспільства те, що воно має виділити, сприйняти як поштовх до роздумів і, можливо, до певних дій. Це і є початкова стадія формування громадської думки» [221, 28].

Це призводить до того, що за вплив на громадську думку конкурують теми, які з'являються у мас-медіа: «Настановча роль новинних мас-медіа та їхній вплив на виділення певної теми створюють ситуацію, коли чимало людей вирішують, яка саме тема варта того, аби мати стосовно неї власну думку. Оскільки доволі багато тем змагаються за привернення уваги громадськості, тільки деякі з них досягають свого, й що це будуть за теми — цілком залежить від медійного впливу. Але цей вплив часто не прогнозований, не навмисний (як передбачає вислів «мати програму»), а скоріш випадковий, що став наслідком потреби медій виділити певні новини як найважливіші у визначений момент. Це розрізнення між впливом новинних медій на виділення окремих тем та формуванням певної думки щодо них підсумував Бернард Коен. Він висловив спостереження, що медіям не завжди вдається вказати людям, що саме вони мають думати, але завжди виходить наголосити, про що думати: тобто новинні медії можуть настановити програму громадських роздумів і дискусій, встановивши її пріоритети» [221, 29]. Це підтверджує думку В. Ліпмана у роботі «Суспільна думка» (1922 р.), що «громадська думка відповідає не самому оточенню, а псевдооточенню — конструктові, створеному новинними медіа» [цит. за: 221, 29]. І хоча у подальших дослідженнях соціологи віднайшли надто мало фактів взаємозв'язку масової комунікації і громадської думки, проте ці дослідження виявили переконливі свідчення того, що інформація мас-медіа доходила до людей, навіть якщо й не змінювала їхньої думки. «Виборці здобували знання з новин... Фрази на кшталт «люди повинні знати» чи «люди мають право знати» дістали статус риторичних норм журналістики. Значна частина журналістів і сьогодні більшою мірою переймається саме інформуванням, вважаючи, що переконування може лічити хіба що редакторській статті... » [221, 31].

Дослідники вже не могли обмежитися простою вказівкою на наявність сильної позитивної кореляції між публічним і медіа-порядком денним і на існування негативної кореляції між медіа-порядком і індикаторами реальності. Саме тому М. Мак-Комбс наголошує на тому, що теорія настановчості «далека від сприйняття аудиторії як автоматів, які тільки й чекають, щоб їх запрограмували новинні медіа. Але настановчість медій відводить ключову роль новинним медіа в

ініціюванні суспільної програми — переліку тем, які суспільство вважає найважливішими. Або, перефразовуючи В. Ліпмана, подана в новинах інформація відіграє ключову роль у конструюванні нашої картини реальності. Більше того, вся інформація, яку подають новинні медії, впливає на цю картину» [221, 34]. Від ефектів встановлення порядку денного вони перейшли до вивчення процесів її встановлення, тобто до аналізу мас-медіа як соціального інституту, головним тепер стало питання формування медійного порядку денного: «Загальна концепція настановчої теорії містить такі важливі аспекти [опрацювання інформації], як: надання особливого статусу, стереотипізація, побудова образу та інформаційна вибірковість. Надання особливого статусу — це процес інформаційної інтенсифікації, що збільшує значущість певної особи, яка є інформаційним стрижнем певної новини. Фактично надання статусу — це дія настановчості першого рівня, де об'єкт є особою. Стереотипізація та побудова образу продовжують роботу зі збільшення важливості атрибутів об'єкта і є прикладом настановчості другого рівня. Аспект інформаційної вибірконості, який описує й пояснює новинний плин від одного медійного джерела до іншого, було пов'язано з теорією настановчості лише на початку 1980-х, коли дослідники вийшли на новий етап побудови комунікаційної схеми завдяки питанню «А хто ж настановлює медійну програму?» [221, 135].

Це означало справжній прорив, оскільки у своєму первісному вигляді позитивістський підхід до дослідження масової комунікації взагалі не припускав звернення до даної проблематики. Тому теорія встановлення порядку денного вийшла за межі суто позитивістської парадигми, потрапивши в поле уваги таких наукових напрямків, як соціальна феноменологія і конструктивістська теорія соціальних проблем. Це дозволило сформулювати висновки й щодо онтологічних засад журналістської діяльності: «журналістика є емпіричною діяльністю, що ґрунтується на спостереженнях, які досить легко перевірити, і нерозуміння професійної етики останніми роками є джерелом найгучніших скандалів в американській та європейській журналістиці. Але коли аудиторія щодня бачить події та новини очима професійних новинних інституцій, результатом цього є саме картина світу, псевдосередовище, що насправді далеко від повноти бачення, яку б дало систематичне і вдумливе оцінювання його. Одночасно дуже багато подій і ситуацій змагаються за журналістську увагу. Оскільки зовсім немає змоги ані зібрати всю можливу інформацію, ані

розповіді про неї аудиторії, журналісти покладаються на традиційні професійні настанови й норми в щоденному її відборі» [221, 52–53].

У 1970-ті роки відразу кілька авторів — Л. Зігельман, Х. Молотч, Д. Олтейд, П. Сноу, Б. Роско, Дж. Такмен та ін. — застосували до медіа-досліджень відому тезу П. Бергера і Т. Лукмана про те, що інституціоналізація являє собою типізацію суб'єктами звичних дій з наступною їх об'єктивацією [див. детальн.: 33].

В результаті незалежно один від одного вони прийшли до дуже близьких висновків щодо конкретних форм конструювання медіа-реальності. Виявилось, що структура медіа-реальності цілком визначається оперативними правилами та організаційною рутинною, яким підпорядковані працівники мас-медіа. Досить типовим в цьому контексті виглядає сформульоване Д. Олтейдом визначення новин як «продукту організованого виробництва, яке передбачає практичну точку зору на події з метою зв'язати їх воедино, сформулювати прості й ясні твердження щодо їхнього зв'язку і зробити це в розважальній формі» [цит. за: 132, 113].

Найявні цілі задають журналістам рутинні норми діяльності та визначають їх підхід до будь-якої події. Їх цікавлять тільки ті події, які можуть бути легко витягнуті з контексту, перетворені в історії і подані у супроводженні (якщо мова йде про телебачення) відеоряду. Саме вони і стають медіа-подіями. Для опису тих рутинних практичних вимог, які мас-медіа висувають до події, що претендують на статус медіа-подій, Д. Олтейд і П. Сноу ввели термін «формат», продемонструвавши, що тільки за умови відповідності події або теми формату у них є шанс зацікавити журналістів. Тут можна провести аналогію з думкою М. Мак-Комбса про те, що «медіа ретранслюють і представляють публіці образ псевдосередовища, що значною мірою обумовлює те, яким чином суспільство сприймає реальний навколишній світ» [221, 55]. Хоча М. Лестер та Х. Молотч вказали на те, що в конструюванні медіа-реальності активно беруть участь не тільки виробники, але і «лобісти» новин, що прагнуть за допомогою мас-медіа нав'язати аудиторії свою версію реальності, детальною розробкою даного аспекту вони не займалися. Більш того, висловлена ними думка про те, що кожна група лобістів переслідує власну мету, і тому йде постійна боротьба за доступ до конструюючого події механізму, тобто до мас-медіа, так і не отримала розвитку в рамках феноменологічної соціології масової комунікації. Ймовірно, тут позначилася відома обмеженість соціальної феноменології, послідовникам якої набагато краще вдається до-

слідження внутрішніх механізмів функціонування тих чи інших соціальних інститутів, ніж аналіз взаємодії між ними. Такий аналіз був здійснений у рамках другого наукового напрямку — теорії соціальних проблем. Засновники конструктивістського підходу М. Спектор і Дж. Кітсьюз запропонували розглядати зазначені проблеми як результат взаємодії різних соціальних агентів та соціальних інститутів, кожен з яких висуває власні твердження-вимоги і прагне утримати їх в публічному політичному просторі [цит. за 132, 113]. Іншими словами, з точки зору конструктивізму, соціальні проблеми є продуктом колективного визначення, а не відображенням об'єктивно сформованих соціальних умов. Твердження-вимоги завжди ґрунтуються на якійсь одній інтерпретації реальності з безлічі можливих, причому те, яка саме інтерпретація буде відібрана, визначається шляхом конкуренції між ними: «Щомиті співіснують десятки тем, які варті громадської уваги. Але жодне суспільство та його інституції не можуть приділити увагу більш ніж кільком темам одночасно. Ресурс уваги до медійних новин як у публіки, так і в громадських інституцій, досить обмежений. Зауваження про обмеженість обсягу суспільної програми було одним з перших свідчень щодо настановчості медій. Протягом багатьох років твердження, що суспільна програма зазвичай охоплює не більше п'яти чи семи тем одночасно, було прийнято як емпіричне узагальнення, що навіть дістало власну назву. Психолог Джордж Мілер назвав його «магічна сімка плюс/мінус два» й означив як емпіричне узагальнення, що описує межі всього різноманіття сенсорних процесів» [221, 73].

Відповідно, головне конструктивістське питання можна сформулювати так: чому одні соціальні проблеми потрапляють в центр суспільної уваги (до публічного порядку денного), в той час як інші, не менш гострі та значущі, не отримують публічного статусу?

Саме інтерес до механізмів, за допомогою яких соціальні проблеми потрапляють в публічний простір, зближує прихильників конструктивістського підходу з дослідниками, які вивчають функціонування мас-медіа як соціального інституту: «Нинішня мінливість громадської думки, яку ми бачимо на громадянських аренах усього світу, визначається відкритістю політичних систем і медій. З часом важливість окремих питань загострюється, чи, навпаки, меншає, відповідно до зміни об'єктів уваги медій і громадськості» [221, 73]. Тож, «у пізнавальний процес щодо ситуації в суспільстві залучені всі громадяни. Їхні відповіді на питання про найважливіші проблеми сьогодення зазвичай відбивають засвоєні ними уроки останніх чотирьох-вось-

ми тижнів. Часом у їхніх відповідях переважає інформація з газет, але зазвичай телебачення та преса виступають однаково впливовими наставниками громадськості. Крім цього, зміст медійних уроків також відбиває бурхливу конкуренцію різних тем за місце в суспільній і медійній програмах, де висвітлюють лише невеличку частину «вічних» тем» [221, 92].

Звідси випливає, що конструкціоністському підходу притаманна відома односторонність: послідовників М. Спектора і Дж. Кітсьюза більше займає те, яким чином групам впливу і їх функціонерам вдається впливати на мас-медіа, ніж те, як останні реагують на ці дії. Більш того, дослідники даного напрямку часто ставлять знак рівності між потраплянням проблеми в мас-медіа і її включенням до публічного порядку денного [132, 114]. При цьому їх висновок практично збігається з висновком феноменологічної соціології масової комунікації: соціальна проблема може стати публічною, тільки будучи перетворена у відповідності з форматом мас-медіа.

Вказуючи, що прості проблеми з драматичним формулюванням мають більше шансів витримати конкуренцію на ринку інформаційних повідомлень, представники соціальної феноменології та теорії соціальних проблем у дослідженнях мас-медіа пояснюють це організаційними характеристиками мас-медіа, які прагнуть зробити свої матеріали захоплюючими для аудиторії, а також орієнтацією журналістів на пріоритети своїх редакторів і домінуючим положенням новин у програмах мас-медіа. Щоправда, на відміну від прихильників інституційного підходу, вказані автори роблять головний акцент не на внутрішніх механізмах функціонування мас-медіа, а на взаємодії останніх з агентами просування соціальних проблем.

В цілому можна констатувати, що в рамках соціальної феноменології та теорії соціальних проблем були намічені ключові напрямки пошуку відповіді на питання про те, як формується настановчість та порядок денний мас-медіа.

З'ясувалося, що порядок денний складається у процесі рутинного функціонування мас-медіа під впливом їх власних організаційних норм та оперативних правил, а також взаємодії з агентами просування певних соціальних проблем, які прагнуть побудувати свою діяльність у відповідності до формату мас-медіа.

Однак для комплексного опису процесу конструювання медіа-порядку цього виявилось недостатньо. Поза увагою залишився ключовий політичний суб'єкт визначення порядку денного — держава.

Крім мас-медіа та публічного порядку денного в суспільстві є й політичний порядок денний, тобто список проблем, які вважаються не просто важливими, але вимагають для свого вирішення втручання держави. І якщо публічний порядок денний формується шляхом перебудови і корекції медіа-порядку, то та, у свою чергу, значною мірою виробляється за рахунок перебудови і корекції політичного порядку. На перший погляд, цей висновок виглядає парадоксальним. Здавалося б, державні органи покликані вирішувати ті проблеми, які хвилюють населення і до яких привертають увагу мас-медіа.

Насправді між журналістами та політичними діячами склався своєрідний симбіоз, причому кожна сторона переслідує власні цілі: журналісти отримують інформацію в обмін на публічний статус, який вони пропонують джерелам своїх новин. При цьому для урядових чиновників попадання до медіа-порядку представляє собою завершальну, а не початкову, стадію формування політичного порядку денного. На різних стадіях цього процесу пропозиції генеруються і обговорюються не лише тому, що назріла потреба у вирішенні якогось питання, а й тому, що чиновники зацікавлені в цьому з певних власних мотивів [132, 115]. Іншими словами, не проблеми породжують рішення, а існуючі рішення шукають проблеми, до яких вони могли б бути включені, бо «рішення і проблеми мають рівний статус як самостійні потоки всередині системи, і популярність певного рішення в певний проміжок часу часто впливає на те, які проблеми стануть предметом розгляду» [132, 117]. Неважко помітити, що подібний погляд на процес формування політичного порядку денного є поглядом зсередини, поглядом «інсайдера», який разом зі своїми рішеннями або проблемами маневрує в невідкладних його контролі урядових інформаційних потоках. При вирішенні питання про те, які соціальні проблеми підлягають включенню до політичного порядку денного, «інсайдери» безпосередньо задіяні у прийнятті рішень і не потребують підказок мас-медіа. Вони спираються на інші, незалежні джерела. У крашому випадку мас-медіа забезпечують комунікацію з приводу проблемних пріоритетів між різними верствами урядової еліти та посилюють вплив вже усталеного політичного порядку денного на громадську думку. Орієнтація мас-медіа на сенсаційні та драматичні сюжети серйозно послаблює їхній вплив на урядову політику, оскільки дані сюжети зазвичай з'являються на завершальному етапі процесу прийняття політичних рішень, а не на його початку. Наприклад, з точки зору урядового чиновника в США, така медіа-подія, як слухання в конгресі,

є не більш ніж ретельно підготовленою і відрежисованою виставою, сценарій якого був написаний заздалегідь і без найменшої участі мас-медіа. Звідси — висновок про мінімальний вплив мас-медіа на формування політичного порядку денного [132, 118]. Щоправда, цей висновок певною мірою є наслідком ідентифікації з позицією урядових фахівців, яким для орієнтації в тому, що відбувається навколо них, не потрібні мас-медіа. Ідентифікація з об'єктом дослідження в принципі притаманна конструктивістському підходу. Одні аналітики неявно ідентифікують себе з функціонерами, зайнятими просуванням своїх проблем в публічну сферу, інші — з представниками влади. В результаті такої ідентифікації вони значною мірою відтворюють оцінки, існуючі у відповідному соціальному середовищі.

І якщо частина дослідників, близька до активістів громадських організацій, звинувачує мас-медіа у поверховості та відсутності інтересу до справді важливих проблем, то інші демонструють властиве урядовим чиновникам зневажливе ставлення до мас-медіа. Що ж стосується прихильників феноменологічного підходу, то вони схильні ототожнювати себе з працівниками мас-медіа і, як було показано вище, перебільшувати самостійну роль цього соціального інституту. Теорія встановлення порядку денного дозволяє частково зняти ці проблеми і виробити більш виважену модель.

Таким чином, вплив мас-медіа на формування політичного порядку складно піддати визначенню: деколи він повністю відсутній. Але важко не погодитись і з тим, що іноді «журналісти можуть встановити [політичний] порядок без всяких зусиль зі свого боку, просто виконуючи свої обов'язки» [132, 116]. Зокрема, це відбувається тоді, коли урядові чиновники та політичні діячі ототожнюють медіа-порядок з публічним порядком. Разом з тим дослідники практично одноставні в тому, що існуючий політичний порядок багато в чому зумовлює формування медіа-порядку [132, 116]. І без того непростя картина взаємодії політичного та медіа-порядку ще більше ускладнюється внаслідок того, що в цей процес постійно втручаються неконтрольовані події. Це не означає, що реальність «як вона є» раптово нагадує про себе поглиненням організаційною рутинною чиновників і журналістам. Навпаки, мова йде про те, що деякі події до такої міри відповідають медіа-формату, що моментально (навіть автоматично) перетворюються в медіа-події і проstoхвнують відповідну проблему і в медіа-, і в політичний порядок. На основі «теорії встановлення порядку денного» була розроблена політична технологія,

спрямована на формування публічного порядку, вигідного для того чи іншого політика. Ця технологія базується на тому, що публічний порядок денний здійснює безпосередній вплив на оцінку виборцями як окремих політиків, так і політичної ситуації в цілому, а також на їх електоральні рішення. Виносячи свої судження, люди зазвичай виходять не зі всебічного аналізу сформованого положення речей (як передбачається в теорії раціонального вибору), а з інтуїції, і при цьому спираються на найбільш доступну їм інформацію. При всьому бажанні людина була б не в змозі задіяти в процесі прийняття рішення весь запас наявних знань.

У соціальній феноменології даний феномен називається ситуаційною орієнтованістю повсякденного запасу знань. Оцінюючи і вирішуючи, індивіди актуалізують лише частину відомого їм про те чи інше явище, причому той факт, що одні міркування виявляються визначальними, а інші ігноруються, пояснюється не їх порівняльною важливістю, а ступенем доступності. Публічний порядок денний якраз і задає список найбільш доступних доводів та критеріїв. Зрозуміло, що при оцінці політика можна керуватися безліччю параметрів: тим, яку політичну партію він представляє; тим, яку політику він підтримує і чому протидіє; тим, які досягнення і провали є в його роботі, або навіть просто тим, яка він людина [132, 117]. Але на практиці підстави для оцінки значною мірою залежать від того, які теми і проблеми включені до порядку денного. Чим більше уваги приділяють мас-медіа даній проблемі, тим частіше виникає відповідна проблемна зона і тим більше глядачі схильні спиратися на те, що їм відомо про цю проблему, при загальній оцінці політичного діяча.

Як класичний приклад тематичного «займання», що вплинуло на результати президентських виборів, Ш. Гйенгар і Д. Кіндер наводять ситуацію, що склалася перед виборами 1980 р. у США (Р. Рейган — Дж. Картер). В останній вечір перед голосуванням всі три провідні американські телекомпанії присвятили більшу частину ефіру висвітленню подій, пов'язаних з іранською кризою (захоплення іранцями посольства США і невдала спроба звільнити заручників), оскільки намітилася перспектива її вирішення. В результаті такого впливу ієрархія проблем у свідомості виборців різко зрушила, і вибори стали сприйматися ними як референдум з приводу зовнішньополітичних дій президента Картера. Оцінка за цим параметром призвела до поразки президента. Якщо, за даними опитувань громадської думки інституту Геллапа, незадовго до виборів Р. Рейган випереджав Дж. Картера лише

на 3 відсотки, то реальний відрив склав 10 відсотків (51% до 41%). Не викликає сумнівів, що «головні пріоритети, присутні у свідомості виборців, коли вони йшли до виборчих урн, були в дуже значній мірі сформовані під впливом останніх випусків новин» [цит. за: 132, 117]. Як зазначає Т. Дьякова, «аналогічним чином розвивалися події під час виборів російського президента в 1996 р. Для того, щоб Б. Єльцин зміг перемогти, необхідно було домогтися виникнення проблемних зон, які здатні схилити виборців до високої оцінки президента і одночасно «загасити» ті, які могли б підштовхнути до невігідної для нього оцінки. Саме це завдання і виконували навесні—влітку 1996 р. електронні мас-медіа у Росії. З одного боку, з порядку денного поступово прибиралася чеченська війна — адже якби вибори перетворилися на референдум з питання про цю війну, програш Б. Єльцина був би практично гарантований. З іншого — повернулася надзвичайно популярна в кінці 1980-х — початку 1990-х років тема злочинів комуністичного режиму. В результаті під час виборів виборцям довелося визначатися по відношенню до радянського минулого, яке вони ще не встигли остаточно забути і, отже, не могли занадто ідеалізувати. Чим ближче до виборів, тим більше у прихильників Єльцина міцнів мотив «не треба старого» і «не хочу порожніх прилавоків», а у прихильників Г. Зюганова — «раніше було краще». У цьому і проявився ефект встановлення порядку денного: «вплив засобів масової інформації відбився не в тій оцінці, яку виборець давав комуністичному минулому, а в тому, що це минуле стало головним предметом оцінки при ухваленні рішення, за кого голосувати (при тому, що воно могло бути оцінене як зі знаком «+», так і зі знаком «-»)» [132, 117]. Отже, можна констатувати, що встановлення порядку денного ніколи не буває свідомим вольовим актом. Порядок денний виникає на перетині зусиль різних мас-медіа, держави, інших соціальних і політичних інститутів та груп впливу, і при цьому піддається впливу неконтрольованих подій і раптових криз. На думку М. Мак-Комбса, «у кінцевому підсумку масова комунікація — справа конкретного представника аудиторії та мас медійного повідомлення, де індивідуальні відмінності грають ключову роль. У цьому розумінні ефект масової комунікації є комплексом перехресних, але не ідентичних персональних досвідів. Звичайно, спірним є твердження, що серед цих досвідів немає двох ідентичних. Це сприяє теорії обмеженості мас медійних ефектів, яка твердить, що в індивідів з досить різними характеристиками доволі часто виникає дуже подібний досвід» [221, 92].

Єдине, про що можна говорити з повною впевненістю, так це про те, що порядок денний, що формується мас-медіа, жодним чином не є відображенням якоїсь об'єктивної ієрархії соціальних проблем і тим, оскільки такий ієрархії взагалі не існує. Виникнувши як цілком типова позитивістська теорія середнього рівня, теорія встановлення порядку денного поступово увібрала в себе досягнення соціальної феноменології та теорії соціальних проблем. У підсумку змінився сам об'єкт дослідження. Якщо спочатку встановлення порядку денного описується як результат впливу медіа-порядку на громадську думку (причому остання сприймалася як данність, без розгляду питання про те, як вона конструюється), то тепер під встановленням порядку денного розуміється «процес постійної конкуренції між тими, хто зацікавлений у тих чи інших темах, за увагу мас-медіа, аудиторії і політичних еліт» [132, 116].

Таким чином, почавши з вивчення ефекту встановлення порядку денного і виявлення позитивної кореляції між ненав'язливими темами медіа та відповідними темами публічного порядку, дослідники зрештою перейшли до комплексного аналізу функціонування мас-медіа як соціального інституту, що перетворило розглянуту теорію в одне з найбільш перспективних течій в сучасній комунікавістиці.

При цьому вплив мас-медіа пов'язаний не стільки з їх умінням умовляти та переконувати, скільки з їх здатністю залучати громадську увагу і формувати критерії, що лежать в основі оцінки та прийняття рішення. Це і означає вислів, що за допомогою правильно встановленого порядку денного можна спрямовувати громадську думку в бажане русло. Іншими словами, мас-медіа визначають не те, як людина думає, але те, про що вона думає. Успішне застосування технологій встановлення порядку денного свідчить про те, що вплив мас-медіа на аудиторію підпорядковується загальним закономірностям. У той же час процес встановлення порядку денного має у посткомуністичному просторі виражену специфіку, пов'язану з соціокультурними особливостями взаємодії мас-медіа з суб'єктами влади та впливу. На відміну від американських мас-медіа, для яких явна політична ангажованість залишилась у минулому, українські мас-медіа продовжують презентувати себе не як нейтральних постачальників інформації, а як активних учасників політичної боротьби.

Відштовхуючись від практичних проблем українських мас-медіа, звернемось до феномену громадської думки, яка вирішує, що дозволяє спільнота, а що — ні.

В історії українських мас-медіа відносини з державною владою набувають особливої гостроти, підкреслюючи проблемні питання розвитку свободи слова та політичної журналістики у трикутнику «влада — громадянське суспільство — приватний бізнес».

Як приклад можуть виступати медіа-скандали виборчої кампанії 2004 року, коли представники політичної журналістики, опинившись по різні сторони барикади, зайняли певні політичні позиції, відстоюючи правоту «свого» кандидата. Справді, у 2004 році журналісти багатьох українських медіа, працюючи на замовників (які діяли з використанням адміністративного або/та фінансового ресурсу), грали за правилами, встановленими в державі. Вони не порушували прийнятих норм, слідуючи вказівкам владних інстанцій (від редактора до адміністрації Президента), але раптом опинились в центрі скандалу. Це ж саме їм у перші місяці 2005 року пропонували вибачитись перед громадою та погрожували люстрацією, відлученням від професії, звинувачуючи в маніпулюванні громадською думкою.

Можливо, саме так виглядала ситуація «після 2004 року» для багатьох журналістів, такі аналогії виникають у багатьох громадян, що стежили за розвитком політичної кризи у новинах та авторських програмах українських телевізійних каналів протягом президентської виборчої кампанії 2004 року. Всі вони додержувались норм та правил, які в державі встановили чиновники. Як написав Дж. Лалл, «існують правила для правителів та радикалів, для королів та домогосподарок, для розуму та хаосу. Є правила порушення правил, а ще правила поводження з порушниками правил... Неформальні правила соціальної поведінки складають культурний фундамент будь-якого суспільства» [202, 73]. Проте наприкінці 2004 року громадська думка виявилась не на їхньому боці.

В сучасному світі поширюються глобальні тенденції. Формування світового ринку, перш за все фінансового, створює глобальну економіку, де акторами виступають не лише національні держави, а і транснаціональні корпорації та агломерації. Міжнародна управлінська еліта інтегрована в глобальні комунікаційні потоки, єдина інформаційна мережа об'єднує технологічні підприємства, дослідницькі та наукові центри і традиційні мегаполіси. Технологічний розвиток та створення мультимедіа призвели до того, що комунікаційна сфера вийшла за межі «галактики Гутенберга», яка втрачає позиції на користь електронних мас-медіа «галактики Маклюєна». Формується культура «реальної віртуальності, де враження від медіа перетворю-

ються на досвід» [164, 24]. Деякі дослідники відмічають, що мас-медіа глобального світу стають сферою особливого протистояння. В електрональних кампаніях перемагає той, хто краще організує ефектне шоу в мас-медіа: «в сучасній політиці ніхто вже не розбирається в конкретних пропозиціях партії або руху: набагато важливішим стає успіх на ниві image making (імідж-мейкінг) та character killing (компрогат)» [202, 16].

Німецька дослідниця феномену громадської думки Елізабет Ноль-Нойман у роботі «Громадська думка: відкриття спіралі мовчання» [266] мимохідь згадує, як займаючись проблемою «громадської думки», вона примушувала своїх студентів встановлювати, чи зустрічається в тій чи іншій книзі поняття «громадська думка». Студенти дослідили 250 авторів, а одна з них — Урсула Кіркмайер, влітку 1988 року обробила навіть тексти Еразма Роттердамського [266, 259]. Беручи приклад з чемної німкені, автором у цьому підрозділі буде розглянуто розуміння громадської думки в сучасному глобалізованому світі з метою дослідити концепт «громадської думки» в контексті глобальних проблем, в епоху, коли сама громадська думка перетворюється на глобальний феномен та визначає правила політичної гри у багатьох країнах світу, у тому числі і в Україні.

Глобальні зміни (всесвітнього масштабу) в інформаційній сфері не могли не змінити і комунікативне явище під назвою «громадська думка». Враховуючи розвиток комунікаційних мереж, гіпотезу цього підрозділу можна було б сформулювати наступним чином: наслідком глобалізаційних процесів та розвитку інформаційних мереж стає процес формування загальносвітової громадської думки.

Наукові праці останніх десятиріч, які присвячені перспективам розвитку світової цивілізації та глобалізаційним процесам, від Ф. Фукуями [391] та С. Гантингтона [399] до М. Кастельса [164] та Т. Фрідмена [389] — об'ємні, фундаментальні та глобальні, розкривають джерело процесу, що лежить в основі глобалізації. Трансформації глобального світу, на думку цих та багатьох інших авторів, мають головну причину — розвиток інформаційних технологій, «інформаційну революцію», «інформаційну хвилю» (третю, за підрахунками О. Тофлера), або, використовуючи термін іспанського соціолога М. Кастельса, «інформаціоналізм» [164, 39]. В роботі «Інформаційна епоха» Мануель Кастельс характеризує сучасну епоху як «інформаціональну та глобальну», він пише, що в сучасному світі діє «єдина система в режимі реального часу та у масштабі всієї планети» [164, 105]. Хоча, напри-

клад, у алфавітному покажчику «Інформаційної епохи» поняття «громадська думка» (у виданні російською мовою здійснювався пошук поняття «общественное мнение») не зустрічається жодного разу, а на літеру «О» можна знайти «общественные движения», «общества секуляризация», «общества технология» і навіть «одежды производство» [164, 578]. В роботі М. Кастельса «Інформаційна епоха», перший том якої вийшов в 1996 році, а останній, третій, — в 1998-му, тобто через десять років після аналізу Урсулі, йде мова про інформаціоналізацію економіки, політики та громадської сфери. М. Кастельс підкреслює зв'язок інформації та соціальної організації: «термін «інформаціональне» вказує на атрибут специфічної форми соціальної організації, в якій, завдяки новим технологічним умовам, що виникають в даний історичний період, генерування, обробка та передача інформації стали фундаментальними джерелами виробництва та влади» [164, 42].

Громадська думка пов'язана з епохою та країною, її неможливо зрозуміти та пояснити поза історичним та політичним контекстом. В 1988 році студенти Е. Ноель-Нойман досліджували громадську думку Німеччини в умовах холодної війни, коли громадська думка формувалась під впливом групи факторів, пов'язаних з існуючою системою. Згідно з нашим припущенням, глобалізація та «інформаціоналізація» впливають не тільки на економічну чи політичну систему, вони вносять свої власні корективи у формування громадської думки.

Протягом десятиліть глобальні тенденції домінують в різних просторах, сферах суспільства, які завдяки цьому стають глобальними. Під впливом інформаційних мереж та мас-медіа трансформуються уявлення про суспільство, економіку, політику — «політика — це те, про що йдеться в рубриці «політика». Намагаючись окреслити смислові кордони поняття «глобалізація», Т. Фрідмен стикається з проблемами, аналогічними тим, що вирішувала Е. Ноель-Нойман щодо «громадської думки». По-перше, це відсутність чіткого визначення феномена, який існує в реальності та впливає на реальність, по-друге, проблема визначення суб'єкту (глобалізація та громадська думка формують владу, природу якої дуже складно визначити; в сучасному світі мова йде про глобальну владу, але постає проблема носія влади, суб'єкта владних відносин).

Е. Ноель-Нойман так характеризувала доробки своїх попередників щодо визначення «громадської думки»: «багатьом поколінням філософів та юристів, істориків, політологів та публіцистів вдалось не по зубах дати чітке визначення громадської думки» [266, 96]. Гарвуд

Чилдс в 1965 році запропонував 50 визначень громадської думки, які він знайшов в письмових джерелах, ще в 1879 році з'явилося визначення «народна думка», а Шефле в 1896 році писав про громадську думку як про «хаотичну реакцію мас» [цит. за: 81, 295]. Характеристики Германа Онкена щодо громадської думки в 1904 році можна було б застосувати в 2005-му до визначення феномену глобалізації: «Хто хоче зафіксувати та визначити її... одразу розуміє, що має справу з багатоликою сутністю, видимою, але одночасно і примарною, поза-свідомою і в той же час потрясаюче дієвою, яка являється в нескінчених обличчях... в кого не спитай, кожний точно знає, що означає громадська думка» [цит. за: 266, 97]. Юрген Габермас аналізує процес становлення та формування громадської думки, виділяючи ряд підходів. З одного боку, «новітня держава принцип своєї справедливості обумовлює народним суверенітетом, а це... визначається громадською думкою», з іншого, під впливом мас-медіа, — «місце громадської думки заступають... залежні від настрою симпатії» [81, 292]. Розуміння громадської думки пов'язується з груповими інтересами, бо вона «стосується реагування людей на якусь подію, що свідчить про їхню належність до однієї і тієї ж самої соціальної групи... Така думка здобуває для себе атрибут громадськості тільки через зв'язок із груповими інтересами» [81, 296].

Аналіз політичних функцій громадської думки відкриває наступний етап досліджень громадської думки. Ю. Габермас пише: «...нарешті в процесі інтерпретацій громадської думки відбувся важливий крок, який полягав у відношенні поняття громадської думки до інстанцій політичного панування: «громадська думка — це співвідносне поняття (корелят) до панування... щось таке, що тільки політично існує у визначених стосунках між владою та народом» [81, 297]. Для Ю. Габермаса важливо відокремити громадську думку від «сфери циркуляції псевдогромадської думки». Він пише: «...можна зіставити і порівняти два політично актуальні простори комунікативності: з одного боку, систему неформальних, особистих, кабінетних суджень, з іншого — формальні, авторизовані інституційно, думки» [81, 300].

Розкриваючи сутність процесів, пов'язаних з формуванням громадської думки, Ю. Габермас зазначає, що «комунікативному просторові кулуарних чи кабінетних суджень протистоїть сфера циркуляції псевдогромадської думки. Передусім, тут ідеться про думки, які у відносно вузькому колі, обминаючи маси населення, циркулюють у великій пресі... і серед тих, хто радить, впливає, вирішує, наділе-

ний політичними або політично актуальними компетенціями (кабінет, урядові комісії, адміністративні комітети, парламентські комісії, партноменклатура, профспілкові секретаріати тощо). Хоч ці псевдогромадські думки можуть адресуватися широкій публіці, однак... як інституційно уповноваженні судження вони завжди привілейовані і там ніколи не доходить до взаємного кореспондування з неорганізованою масою «публіки»... Через «культурницько-індустріальні самозрозумілості» кулуарні чи кабінетні думки інтегруватимуться в систему за допомогою «відкрито маніфестованих» [думок], не отримавши для цього жодної автономії у... формуванні думки через обговорення» [81, 302–304].

Розуміння сутності феномену «громадська думка» змінювалось протягом часу, але незмінним залишалась головна функція — бути інстанцією, яка виконує функції соціального контролю та, зокрема, «критично контролює діяльність уряду» [81, 141]. «Вітер» громадської думки здатен зруйнувати владу, але він так само може створювати її, не застосовуючи насильство. Оцінюючи громадську думку, Ю. Габермас зазначає, що «громадська думка набуває різного значення залежно від того, чи вона, як критична інстанція... ставить свої вимоги до здійснення політичної і соціальної влади, чи, як рецепторна інстанція, йде в найми до демонстративно та маніпулятивно поширюваної публіцистики, розрахованої на осіб, інституції, товари широкого споживання чи програми» [81, 291]. Громадською думкою вважається й те її розуміння, «яке панує в парламенті і обов'язкове для уряду» [81, 293]. Місцем репрезентації громадської думки в такому сенсі виступає парламент, бо саме «через парламентські дебати громадська думка ознайомлює уряд зі своїми побажаннями, а уряд — громадську думку із своєю політикою» [81, 293]. Але Ю. Габермас зазначає, що тоді поняття громадської думки нейтралізується, бо така теорія «заміщує публіку як суб'єкт громадської думки інстанціями... У такій «відкритій думці» неможливо визначити, чи вона засвідчила про себе у відкритій комунікативності, чи підтасована через медіатизування» [81, 294].

Т. Фрідмен відмічає особливий гомін громадської думки в глобалізованому світі: «Це гомін багатьох мільйонів робітників, що їх глобалізація збила з ніг і потоптала, та вони все одно підвелися і, обтріпавши з себе пилу, знову стукають у її двері, намагаючись потрапити до системи» [389, 455]. Одна зі складових глобалізаційних процесів — вихід за кордони національних держав — веде до конфліктів

в економіці, культурній та освітній сфері і виражається у політичному протистоянні між противниками та прихильниками глобалізації. Ульф Ганнерц, якого цитує Дж. Лалл [202], запитує «Що такого може зробити для вас ваша країна, чого не може зробити хороша кредитна картка?» [цит. за: 202, 203]. Технологія створює глобальний інформаційний простір, що формує глобальну громадську думку, яка, в свою чергу, впливає на світовий ринок і політичну систему. Це означає, що з деяких питань формується і підтримується глобальна громадська думка, в той час як інші теми залишаються на національному або регіональному рівні. Наприклад, тема президентських виборів в Україні стала глобальною в кінці 2004 року. Завдяки подіям, що отримали назву «помаранчева революція», була сформована глобальна громадська думка, яка стала впливовим фактором міжнародної політики.

Розвиток глобалізаційних процесів формує не лише наднаціональні уряди чи транснаціональні корпорації, «громадська думка» також виходить за межі національних держав і стає впливовим фактором глобальної політики. Джеймс Лалл в роботі «Мас-медіа, комунікація, культура: глобальний підхід» пише про нові культурні території, що виникли внаслідок процесу «детериторіалізації». Зокрема, він зазначає, що втрачається зв'язок між «культурою та географічною і соціальною територією» [202, 208]. Дж. Лалл пояснює це розвитком інформаційних технологій, але додає, що територія, історичне місце проживання, має великий вплив: «У сучасному світі, де комунікаційні технології, різноманітність символічних форм та необмеженість кібер-простору кидають виклик традиційним уявленням про простір, географічна територія усе ж зберігає чимале значення. Міжетнічні територіальні конфлікти тривають у Югославії, Ефіопії, Палестині, Іспанії, Індії, Шрі-Ланці... Тубільні народи і племена в Новій Зеландії, Мексиці, Австралії, Гватемалі, на Гаваях та в інших місцях теж зосереджуються на проблемах володіння землею та її розподілу. Колоніалізм, рабство, війни та масові міграції залишили по собі чимало «розколотих суспільств» (С. Гантингтон), у яких людські спільноти, що походять з різних цивілізацій, співіснують на тій самій території з більшим чи меншим рівнем дискомфорту» [202, 204]. Нація, на думку Дж. Лала, може бути інтерпретована як «певний політично-культурний спосіб мислення», завдяки якому «національні держави все ще забезпечують демаркацію важливих ідеологічних, суспільних і культурних відмінностей» [202, 204]. Мас-медіа створюють «символічні нації» і підтримують альтернативні культурні ідентичності. Як при-

клад, Дж. Лалл наводить ситуацію в Канаді, де «сепаратисти з франкомовної провінції Квебек вже багато років намагаються створити незалежну національну державу. Їхня національна уява одержала потужний імпульс до розвитку, коли в 1952 році у рамках федеральної державної телесистеми «Сі-Бі-Сі» з'явився перший франкомовний телеканал... сьогодні поява дедалі численніших культурно-спеціалізованих телеканалів, у тому числі кабельних і супутникових, франкомовні радіо та преса, відео і поп-музика разом з Інтернетом та іншими інформаційними технологіями забезпечують ще більші можливості для франко-канадців уявляти себе членами альтернативної, інтерпретативної спільноти — символічної нації, яка, за їхніми сподіваннями, колись перетвориться на політичну. Сучасні нації залежать від засобів масової комунікації у забезпеченні такої символічної присутності й тяглості» [202, 204].

Один з новітніх «культурних атрибутів електронної взаємодії» — інтерактивність, проте, як пише М. Кастельс, вона не є загальнодоступною, бо комп'ютерна революція «починається на високому рівні освіти та багатства, але залишається... неспроможною охопити неосвічені маси та бідні країни» [164, 341], а тому «нову мультимедіа-систему формує бізнес, а не уряд» [164, 345]. М. Кастельс пише, що мультимедіа, розвиваючись, підтримують певну «соціальну/культурну» структуру, що характеризується соціальною та культурною диференціацією, яка має, в свою чергу, чотири складові: сегментування користувачів, зростання соціальної стратифікації серед користувачів, інтеграція всіх видів повідомлень в загальній когнітивній структурі та, можливо, головне, — те, що мультимедіа охоплюють більшість видів культурного вираження, створюючи феномен «реальної віртуальності». Формування віртуальних спільнот можна розуміти як прояв такого роду диференціації: «повідомлення... все більш диференціюється користувачами, які захоплюють згідно зі своїми інтересами переваги інтерактивних можливостей», створюючи нову символічну середу, в якій мультимедіа перетворюють віртуальність на нашу власну реальність [164, 350]. Сучасні комунікаційні системи, інтегровані, інтегруючи та інтерактивні, дозволяють охопити всі види повідомлень: «лише присутність в цій інтегрованій системі дозволяє... соціалізувати повідомлення... З точки зору суспільства, комунікація на електронній основі... і є комунікацією» [164, 352]. Тому, можливо, «підтасована» і реальна (публічна) громадська думка мають спільну характеристику — віртуальність, згідно з Кастельсом, — реальну віртуальність.

Новітня комунікаційна система, завдячуючи перерахуванню характеристик, здатна інтегрувати все різноманіття потреб, інтересів та цінностей, включно з соціальними конфліктами. Ціна включення (або — підключення) в систему — це «адаптація до її логіки, до її мови, до її точок входу, до її кодування й декодування» [164, 353]. Для суспільства важливо «надавати пріоритет розвитку системі горизонтальних зв'язків (по типу Інтернет) замість мультимедіасистеми з центральною диспетчерською» [164, 353], тому що «хто взаємодіє» і «кого включено у взаємодію», буде визначати, на думку М. Кастельса, «систему панування... в інформаційному суспільстві» [164, 354].

В роботі Томаса Фрідмена «Лексус і оливкове дерево» [389] в розділі під назвою «Що говорять люди (або реакція проти реакції)» аналізується боротьба за громадську думку противників та прихильників глобалізації: «Ми звикли говорити про глобалізацію як про щось зовнішнє, до чого країна повинна під'єднатися, або щось нав'язане країні згори, і через те часто забуваємо, що в основі глобалізації, в самому її серці, є ще й потужний рух простих людей, кожного з нас» [389, 455]. Як писав Т. Фрідмен, «могутня глобалізація провокує не менш могутню реакцію», особливо в бідних країнах. Дискусії щодо сутності та наслідків глобалізаційних процесів тривають в усьому світі, який переживає нову фазу зменшення (згідно з Т. Фрідменом, від першої ери глобалізації на початку XX ст. світ зменшився з розміру XL до розміру M), цього разу — від M до S. Кожна з сторін використовує громадську думку, представляючи справу так, ніби громадськість на її боці. Антиглобалісти роблять це, конструюючи протиставлення по лінії «всесвітній уряд фінансистів-мільярдерів» проти решти світу. Аргументація іншої сторони в тому, що глобалізація — це не тільки фінансові кити, грошовиті фонди та швидкісні мікропроцесори, — «глобалізація виростає з низів, з вуличного рівня... поряд із реакцією проти всіх бід і клопотів, що приносить глобалізація, ми, прислухавшись, можемо почути гомін простих людей, що вимагають для себе всіх благ нової системи... Вони хочуть знайти собі місце в системі, а не зруйнувати її» [389, 454].

Після 1989 року, коли вийшла книга Е. Ноель-Нойман «Громадська думка», в світі з'явився феномен «глобального»: глобальної економіки, культури, політики, глобальної інформаційної системи та, можливо, глобальної громадської думки. Дослідники знаходять прояви «глобального» всюди, що спричинює існування розмаїття думок не тільки щодо ставлення до глобалізації, а і щодо визначення цього

поняття. Окреслення рамок «глобального» феномену ускладнюється появою проявів глобальних тенденцій в окремих сферах суспільного життя — політичної, економічної, культурної, технологічної та мас-медійної. Аналізуючи феномен «громадської думки», так само неможливо оминати феномен глобальних трансформацій в сфері мас-медіа. Роль та функції мас-медіа у суспільстві аналізуються як Елізабет Ноель-Нойман, коли вона говорить про «спіраль мовчання», та Юргеном Габермасом, коли він пише про «сфери відкритості» та становлення громадянського суспільства, так і Мануелем Кастельсом, який відмічає, що інформаційні технології спричиняють появу «інтерактивної електронної комунікаційної мережі спільнот», а «уніфікуюча культурна влада масового телебачення... змінюється тепер соціально стратифікованою диференціацією» [164, 350]. Професор Н. Мансуров у передмові до праці Е. Ноель-Нойман писав: «в суспільстві існує два джерела, що породжують громадську думку. Перше — це безпосередньо спостереження за оточуючим світом... Друге джерело — засоби масової комунікації. Вони породжують так званий дух часу» [266, 13]. Роль мас-медіа в формуванні громадської думки важко переоцінити, оскільки окрім прямого впливу на масову аудиторію мас-медіа виконують функцію формування тематики, тобто «визначають основну суспільну тематику й проблематику («порядок денний») шляхом активного висвітлення одних тем... уникаючи висвітлення інших» [266, 249]. Тут можна згадати й відомий вислів: «та думка, що була опублікована, і є громадська думка».

У посткомуністичних країнах, у тому числі в Україні, питання встановлення правил політичної гри, регуляції відносин в полі політики, суспільних умов існування політичної реальності, відповідності і відповідальності журналістів щодо політичних правил та відносин може виявитись більш складним, ніж юридична та моральна оцінки діяльності українських мас-медіа.

За часів глобалізації феномен громадської думки вийшов за кордони окремих країн або регіонів та сягнув світових масштабів. Глобалізована громадська думка, проте, не означає «єдина». Скоріше, навпаки, розвиток мереж горизонтального доступного зв'язку дозволяє висловлювати власні думки всім користувачам. Антиглобалісти використовують сучасні технологічні засоби для аргументації та впливу на громадську думку. Питання рівності тепер — це рівність доступу, а розмежування і структура соціальної організації означає, на думку М. Кастельса, «хто взаємодіє» і «кого включено у взаємодію».

Проблема відповідного відношення журналістів до встановлених правил та відповідальності перед суспільством пов'язана з важливими завданнями, серед яких юридична, етична та політична оцінки резонансних справ та політичної цензури, діяльність мас-медіа в умовах ринкової економіки та створення системи суспільних мас-медіа. В роботі «Мас-медіа, комунікація, культура: глобальний підхід» Джеймс Лалл характеризує існуючі в суспільстві правила як «всепроникні і впливові», «явні та неявні», «чіткі і двозначні»; «деякі призначені для конкретних ситуацій, в той час як інші застосовуються широко. Правила відрізняються за рівнем артикульованої важливості та інтерпретованої серйозності. Вони є ієрархічними. Деякі правила можуть порушуватися певними людьми, але не іншими. Деякі правила залишаються порівняно беззаперечними, тоді як інші регулярно піддаються випробуванню. Деякі правила суперечать іншим» [202, 77]. Складність полягає не лише в юридичній площині, або з морально-етичній (в тому числі це стосується деонтології журналістської діяльності). Важливішим для легітимної влади стають питання суспільних правил та норм поведінки. Процедура визначення таких норм, особливо у «суспільстві, що трансформується», можливо, залежить від громади, або від професійного співтовариства, яке має владу вирішувати, що є правильним та нормальним, та встановлює межу девіації.

«Правила — це ресурс» [202, 77], він використовується в першу чергу тими, хто має владу встановлювати правила. Існування правил передбачає «попереднє тлумачення світу.. конституювання... пояснення та приписування соціальної реальності» [202, 73]. За поясненнями Дж. Лалла, правила в суспільстві «виконують два основних завдання: вони керують соціальним мисленням та дією, складним чином визначаючи, що є нормальним і прийнятним (установчі правила), а потім чітко приписуючи, як саме повинна здійснюватися соціальна взаємодія (регулюючі правила). Таким шляхом правила породжують міжособово узгоджене розуміння, що лежить в основі та сприяє структурованій соціальній діяльності» [202, 74]. В основі теоретичної та практичної проблематизації правил — складність політичних відносин у суспільстві (це стосується всіх країн) та посткомуністичний контекст української політики, одна з характеристик якої — невизначеність доби «після комунізму».

Мас-медіа мають владу пропагувати і тиражувати правила суспільної поведінки, в суспільстві мас-медіа встановлюють порядок денний, новини підтверджують та посилюють вже сформовані уявлення про

світ. «Правила структурують, але не детермінують шляхи... осмислення символічних репрезентацій та соціальних взірців... Правила є усвідомленими матрицями соціальної організації — ефемерними помічниками, що зберігаються у свідомості суб'єктів соціальної дії, коли вони уявляють майбутнє, частково посиляючись на минуле. Як сітківка ока створює зображення об'єкту навіть після його зникнення з поля зору, тим самим надаючи зору тривалості, так само правила забезпечують каркас для ідеологічної тривалості, яка утримується в часі та просторі» [202, 74]. Останній приклад видається вдалим поясненням тривалості правил комуністичної моделі відносин, коли комунізм, здавалось, остаточно зник з поля зору. Механізм постійного відтворювання норм професійної політичної журналістики має враховувати досвід попередньої діяльності журналістів. Визначаючи позитивні складові, мас-медіа не повинні «забувати» той негатив, що існував в минулому. І якщо за радянських часів суспільство не мало можливостей своєчасно отримувати правдиву інформацію, то в незалежній Україні такі можливості були. Коли суспільні норми порушувались, то громадськість, в першу чергу зусиллями опозиційних мас-медіа (в тому числі Інтернет-видань) дізнавалась про це. Представники мас-медіа діяли ефективно, скандал ставав реальністю і для української громадськості, і для міжнародної спільноти. Така ефективність мас-медіа в сучасному суспільстві створює з порушень правил «медіа-скандал», сенсаційні новини захоплюють аудиторію, особливо коли офіційні установи, разом з «офіційними» медіа, замовчують подію. Дж. Лалл стверджує, що «медіа-скандали розвиваються тоді, коли порушуються соціальні норми, які відображають панівну мораль... Викриття порушень мають поширюватися через засоби масової комунікації, бути ефективно викладені у формі захоплюючої історії та спричинити загальний інтерес і жваве обговорення» [202, 79]. Для ілюстрації своєї тези Дж. Лалл наводить як приклад Вотергейтський скандал 1970-х років та судовий процес над О. Дж. Сімпсоном [202, 80]. На його думку, саме Вотергейт встановив стандарт медіа-скандалів політичного характеру. В Україні влада надала багато прикладів медіа-скандалів політичного характеру, порушуючи норми, які відображають панівну мораль українського суспільства. Масштабні скандали, пов'язані з представниками медіа, увійшли в українську історію як резонансні справи, незалежно від юридичної оцінки з боку судової влади. І, звичайно, виборчі кампанії в Україні можуть виступати прикладами медіа-скандалів.

Політичне протистояння держави та суспільства в пострадянських країнах призводить до втручання державних інституцій в діяльність мас-медіа, до згортання сфери політичних свобод громадян, в тому числі — свободи слова. Після виборчої кампанії 1999 року мас-медіа в Україні опинились під державним тиском та політичною цензурою власників. Практично кожна виборча кампанія в Україні супроводжувалась тиском на мас-медіа, перерозподілом медіа-ринку. Відповідно зменшувалась кількість незаангажованих представників політичної журналістики. Трансформація позицій політичної журналістики в Україні відбувалась від об'єкту державного впливу за часів УРСР до суб'єкту політичних перетворень кінця 1980-х — початку 1990-х років. Після електоральних кампаній 1994 та 1998 років мас-медіа поступово потрапляють у залежність до представників нових економічних кланів, або до державної влади та органів місцевого самоврядування. Така залежність зростала в ході наступних виборчих кампаній, особливо це стосується президентських кампаній. Сьогодні, коли особливій ваги набуває становлення парламентаризму у нашій країні та вибір оптимальної виборчої моделі для ВР України, варто нагадати про комунікаційний простір виборчих змагань 2002 року, які проходили за змішаною виборчою системою, тобто характеризувались і недоліками, і перевагами як пропорційної, так і мажоритарної систем.

Аналіз діяльності мас-медіа під час виборчих перегонів 2002 року демонструє загальні тенденції та спадкоємність засобів політичної агітації та маніпуляції на загальнонаціональних, мультирегіональних та регіональних телевізійних каналах, радіо та в пресі. Виборчий дискурс українських мас-медіа розгортався не стільки навколо програмних положень, скільки навколо використання комунікативних та маніпулятивних технологій (мас-медіа не тільки дискутували, а й активно застосовували такі технології), адміністративного ресурсу. Пройшли телевізійні дебати як на загальнонаціональних, так і мультирегіональних каналах. Преса, зокрема газета «Дзеркало тижня», підкреслювала небезпеку запрошення «московських іміджмейкерів», називаючи їх «безпринципними», «жадібними», наводячи слова одного з російських іміджмейкерів про те, що «вибори в Україні — це холодна форма громадянської війни» [123]. Інформаційна блокада опозиційних сил супроводжувалась контрпропагандою проти СПУ, БЮТ та «Нашої України». Як приклад, можна навести демонстрацію фільму «PR» напередодні виборів телеканалами «1+1» та ICTV. Блок «Наша Україна», який поступався щодо доступу до телеканалів

СДПУ (о) та блоку «За єдину Україну», перетворив фільм (спрямований на підлив іміджу В. Юшенка, О. Мороза та Ю. Тимошенко) в інформаційний привід для атаки на владу і демонстрації власних програмних положень. Як сказав один з учасників дискусії на каналі ICTV: «Ви здорово пропіарили цей PR» [335]. Ще один сюжет, традиційно популярний у виборчий період 2002 року, — етичний аспект інформаційного забезпечення політичного вибору громадян з боку мас-медіа. Мова йде про етику журналістської діяльності й етику політтехнологів, відсутність якої призводить до того, що «словосполучення «чорний піар» вимовляється як магічне заклинання, багатотисячна армія кандидатів... починає цікавитися тим, які мас-медіа кого мочат і за скільки» [377]. Також аргументовано відзначалася відсутність відмінностей в економічних програмах більшості партій та блоків, перш за все лідерів перегонів — блоків «Наша Україна» та «За єдину Україну». Пріоритети економічного розвитку включали такі спільні моменти, як: 1) зміна податкової політики, що розуміється як спрощення податкової системи; 2) усунення корупції і бюрократизації процесів державного управління економікою; 3) приведення у відповідність українського та міжнародного законодавства; 4) створення нових робочих місць; 5) пріоритетний розвиток малого та середнього бізнесу; 6) підвищення мінімальної заробітної плати до рівня прожиткового мінімуму [330]. Загальновідомо, що на виборах 2002 року вперше зазнала поразки (посівши друге місце) Комуністична партія України, переміг блок «Наша Україна». Проте поствиборча ситуація характеризувалася переглядом результатів голосування: поповнившись за рахунок депутатів, обраних за мажоритарними округами, та кількома депутатами, які йшли за списками «НУ» та БЮТ, блок «За ЄдУ» став найбільшим за чисельністю в Верховній Раді.

Політична система, що склалась в Україні, була спроможна пояснити будь-що, але ці пояснення не знаходили у спільноти адекватної відповіді «так» та не підтримувались практиками повсякденного життя. В цьому сенсі правила повсякденного життя людей знову, як і за радянських часів, протиставлялись офіційній версії, що тиражувалась в мас-медіа. Проблеми політичного, юридичного, етичного, економічного характеру, що супроводжували два роки після виборів 2002 року, становили посткомуністичний контекст виборів Президента, який негативно впливав на мас-медіа та завдав великої шкоди політичній журналістиці як професії. Саме тому однією з головних складових електоральної кампанії 2004 року стали трансформації, що

розпочалися в мас-медійному просторі: зміни позицій журналістів, редакторів, власників, які відмовлялись працювати за вказівками та «темниками». Це можна пояснити, між іншим, тим, що з кожним роком посткомуністична політична система ускладнювала завдання для політичної журналістики в Україні. Стосується це як провладних, так і опозиційних мас-медіа. Для перших — вибудовувати пояснювальні схеми для дій влади, що явно порушують правила демократії, іншим доводилось працювати в умовах тотального контролю та цензури, що заважало конкуренції. Від часів резонансних справ — вбивств та зникнення журналістів, припинення під тиском діяльності мас-медіа (наприклад, закриття радіо «Рокс» та «Континент», які уклали угоду про співпрацю з радіо «Свобода»), порушення демократичних правил — підривали довіру до інститутів державної влади. Події листопада–грудня 2004 року змінили політичний контекст, позначили протиріччя в українському суспільстві, що не знайшли рішення з боку посткомуністичної держави в попередні роки. Практично явною стала оцінка діяльності політичних груп (схематично їх можна представити «опозиція — влада») з боку громадськості.

Насправді електоральний період можна охарактеризувати як найвдаліший час для питань про правила, для ініціювання суспільних дискусій щодо важливих проблем. Технології політичної боротьби вимагають загострення суспільних відносин, мають сприяти підвищенню суспільної активності. Не дивно, що саме під час електоральних кампаній з'являється хвиля сенсацій та скандалів. Все це повною мірою відбувалось і в Україні під час виборів Президента. Але кампанія, що починалась з тиску на радіостанції (і це подавалось як продовження інформаційної політики держави), дійшла до одного з основних правил існування самої держави — територіальної цілісності.

Слід зазначити, що скандали, створюючи публічний конфлікт, мають не лише негативні наслідки. Для країн, що демократизуються, простір вибору під час електоральної кампанії значно розширюється, громадянин голосує не тільки за персону чи команду, але й має можливість обирати правила в політиці, економіці, суспільному житті та у діяльності мас-медіа.

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В УКРАЇНІ

2.1. ДЕМОКРАТІЯ ЯК ГОРИЗОНТ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УКРАЇНІ

Демократія як тип політичного режиму вже більше вісімнадцяти років залишається метою для України, аналіз становлення демократичних інститутів, теорії та практики демократизації різних сфер суспільного життя зберігає актуальність для нашої країни. На відміну від авторитаризму й тоталітаризму, демократія стала символом сучасної політики та урядування. У кінці XX — на початку XXI ст. демократія не лише довела свою успішність у світовому масштабі, а і перейшла черговий рубіж між століттями, залишаючись «сучасною» реальністю декілька століть поспіль.

Тому не дивно, що інформаційний та глобальний світ називають «демократичним», а диктаторські режими стають анахронізмом в епоху інтерактивних мас-медіа, «прямих ефірів» та мереж, що поєднують відео-, аудіо- та текстову інформацію. Можна погодитись з висловом Ф. Закарія, що у майбутньому «проблеми правління, напевне, будуть проблемами у рамках самої демократії» [137, 45], але альтернативи демократичного урядування мають великі розбіжності, про що свідчить, серед іншого, розмаїття підходів до аналізу демократії у науковому дискурсі. Серед авторів, що досліджували трансформації демократії в інформаційну добу та пропонували власні варіанти її розвитку, можна назвати І. Валлерстайна [64], М. Кастельса [164], П. Бурдьє [52], С. Гантингтона [398; 399], О. Тофлера [362; 363], Ф. Закарія [136], Ю. Габермаса [81; 82], Г. Вайнштейна [60; 61], Дж. Сарторі [542] та ін.

Актуальною сферою досліджень, що має практичну значимість для політичної взаємодії в Україні, виступає аналіз механізмів електронного урядування як однієї з можливих альтернатив розвитку демократії та, ширше, взаємовпливу інформаційної сфери і демократичної форми правління.

Звичайно, відмінності між режимами, які називали або продовжують називати «демократичними», існують у часі та просторі. Як ілюс-

трацію різниці між сучасними демократіями та політичним режимом, який постає в Україні, доцільно навести перші речення двох наукових статей, що присвячені аналізу демократії. Так, у статті Фаріда Закарія «Виникнення неліберальних демократій» стверджується: «Ми живемо у демократичну епоху» [137, 45], а стаття відомого українського соціолога Ірини Попової «Демократия» как средство идентификации и мифологизации» починається наступним чином (цит. мовою оригіналу. — Д. Я.): «Демократия» у всех сейчас «на слуху» [295, 13].

Очевидно, що для «вкорінення» демократичних інституцій в Україні необхідна політична воля громадян (і не лише під час вирішальних, з точки зору демократичного врядування, виборів), та час, щоб призвичаїтись до демократичних правил та процедур прийняття рішень. Але складність ситуації «навздогінної» демократизації в Україні полягає, у тому числі, у динамічному розвитку інформаційної демократії, становленні «електронної демократії» у світовому масштабі. У цьому сенсі демократія в Україні може так і залишитись «на язиці», тобто у сфері політичної риторики, не знаходячи реалізації як у площині політичної взаємодії, так і у практиках повсякденного життя.

У процесі демократизації поставторитарних політичних режимів відбувається розширення впливу та зростання ролі комунікації в політиці. Для сучасної політичної реальності справедливим є твердження про важливість свободи слова. Як про «діагноз часу» все більше говорять про становлення глобального комунікативного простору, який продукує загальноприйняті стереотипи та створює поле можливих ідентифікацій, у якому Україна виступає більшою мірою як об'єкт впливу, або в якості того, кого включено у взаємодію, а не того, хто взаємодіє. Становлення глобального комунікаційного простору, що трансформує соціальну, політичну та економічну реальність, створило нові можливості для комунікації у сфері публічної влади та виборчих змагань, істотно змінивши роль мас-медіа, які, окрім традиційних функцій, тепер віртуалізують політичний простір, створюють «гіперреальність» і, як наслідок, уможливають перетворення політики у медіа-процес. Усе назване вище кидає нові виклики демократії як у глобальному контексті, так і процесам демократизації політичної взаємодії у нашій країні.

Оптимізувати систему урядування, підвищити рівень комунікативної активності та порозуміння у суспільстві покликана електронна демократія, яка створює технологічні можливості для прийняття основних політичних рішень безпосередньо громадянами шляхом

проведення плебісцитів в інформаційній мережі. Система електронної демократії обіцяє зробити уряд більш ефективним, швидше реагуючим на зростаючі вимоги часу, більш прозорим та легітимним, а також впровадити кращі публічні послуги. Основним завданням Е-демократії є наближення державних інститутів та послуг, що вони надають, до громадян. Одним із завдань електронної демократії, за визначенням EUROSAI, є «підвищення політичної участі». В Україні прийнято Національну програму інформатизації, а в вересні 2005 року відбулись Парламентські слухання з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні, на яких, зокрема, було зазначено, що фактично проблему «електронного урядування» в нашій країні «забалакано» [276]. Окрім цього, різні посадові особи декларували, що «вже через 5–10 років Україна інтегрується у світову інформаційну систему» (В. Бондар), та зазначали, що «під час переходу від індустріального до інформаційного суспільства головною метою державної політики України має бути інформаційне забезпечення соціально-економічного розвитку держави, перехід до нового етапу побудови демократичного суспільства і входження України в світове інформаційне співтовариство» (С. Ніколаєнко) [276]. Таким чином, принаймні на рівні декларацій, держава визнає взаємозв'язок між розвитком інформаційного простору та демократією та визначає термін у 5–10 років для побудови сучасної інформаційної та політичної системи, готової до інтеграції у світову (демократичну) інформаційну систему.

Демократія змушує урядовців працювати без монополії на інформацію, яка була одним з основних ресурсів державної влади, а отже, і без «монополії на істину». У сучасному світі завдяки електронним мас-медіа та Інтернет зростає швидкість розповсюдження інформації, а друковані медіа та той-таки Інтернет забезпечують аналітичність матеріалів, завдяки чому розширюється сфера доступної для уваги спільноти політики та публічної політичної інформації. Це, у свою чергу, сприяє децентралізації влади та «послаблює вертикальні, ієрархічні моделі соціальної організації» [60, 13]. На думку Г. Вайнштейна, саме «у вдосконаленні існуючих та появі нових комунікаційних технологій можна побачити засіб оздоровлення демократії, ефективний інструмент реалізації зворотного зв'язку і забезпечення безперервності масової участі у політичному процесі» [60, 14].

Як говорив колишній прем'єр-міністр Великобританії Тоні Блер, «Я впевнений, що інформаційна революція може вдихнути нове життя у нашу демократію» [цит. за: 60, 13].

Розвиток інформаційної сфери призводить до медіатизації політичної взаємодії, що, на думку автора, є одним із небагатьох процесів, спільних та однаково небезпечних для України і для країн консолідованої демократії.

З одного боку, сучасні інформаційні технології позитивно впливають на розвиток і зміцнення демократії. Зокрема, вони:

- створюють нові форми комунікації у сфері публічної влади;
- послаблюють інформаційну залежність суспільства від традиційних медіа, які редагують інформацію відповідно до своєї мети, а отже, до розширення діапазону доступних для громадян думок;
- призводять до зростання відкритості і транспарентності політичних інститутів і політики в цілому;
- створюють нові механізми політичної мобілізації мас, що сприяє організації і координації дій політичних однодумців, підвищують шанси невеликих партій і представників політичних меншин, які отримують можливість звернення до широких масових аудиторій;
- надають широким верствам населення технологічну можливість брати участь в обговоренні суспільно-політичних проблем;
- нарешті, інформаційні технології «розширюють можливості взаємодії громадян і урядових органів, що, революціонізуючи систему зв'язків між суспільством і владою і роблячи більш чутним голос звичайних людей, змінює саму тканину демократичного процесу» [60, 15].

З іншого боку, розширення інформаційної сфери та медіатизація політики можуть мати негативні наслідки, серед яких слід назвати:

- зміну системи представництва громадянських інтересів відповідно до медійного формату;
- перетворення політики у медіа-процес;
- віртуалізацію політичного простору та створення «реальної віртуальності» (М. Кастельс);
- створення політичної та медійної «гіперреальності», що, у свою чергу, породжує феномен медіакратії.

В умовах демократії посилюються суспільні очікування від інформаційної «відкритості» політичного простору, з'являється впевненість, що більшість проблем можна викласти у дискурсивній формі та вирішити у ході діалогу. Ще більше сподівань на раціональну комунікацію та діалог покладають суспільства, що здійснюють демократичний транзит. Російська дослідниця В. Федотова зазначає, що «теми діалогу і комунікації увійшли в число визнаних засобів пізнан-

ня і перетворення як пізнавальних, так і реальних протиріч... Від діалогу і комунікації чекають компромісу, колективної солідарності і, на її ґрунті, виникнення соціальності нової якості... Надії на діалогізм сьогодні є загальними... Беззмисловні «діалоги», «комунікації» та «толерантності» заповнили нашу літературу і наше життя» [375, 5].

І хоча розвиток політичної комунікації активізує рівень безпосередньої демократії, «без якого інші моделі демократії лише моделі толерантності, що нав'язуються класом, який панує» [375, 6], можна погодитись із Ю. Габермасом, який стверджує: «Розум, виражений у комунікативній дії, сприяє взаєморозумінню, але тільки разом із традиціями, що злилися в особливу тотальність, суспільною практикою і усім комплексом тілесного досвіду» [цит. за: 375, 6].

Важливість і, одночасно, важкість порозуміння очевидні в сучасній українській політиці. Постійні зміни в правилах політичної гри (в Україні практично кожній виборчій кампанії передують зміни у законодавстві), недосконалість процедур проведення переговорів та контролю за дотриманням угод роблять можливим повернення до авторитарних засобів керування на державному або регіональному рівні.

Але проблема ширше, вона полягає, як сказали би представники герменевтики, у «розірваності комунікативної ситуації».

Проблема взаємовідношення комунікації та демократичної політики, при всій складності теоретичних рефлексій з цього приводу, щоденно реалізується у вимірі політичної практики спроможністю чи неспроможністю досягнути розуміння між учасниками політичної взаємодії. Тема стає актуальнішою, якщо її розглядати в контексті демократизації, за умов політичної неоднозначності посткомуністичних трансформацій, а її проблемність стає очевидною для представників «двох» чи «двадцяти двох» політичних та наукових частин України, де, на думку С. Рябова, «дається взнаки відсутність або обмеженість практичного досвіду відкритої демократичної політичної взаємодії, традицій і культури політичної риторики» [320, 3]. Словник політичної науки, що є основою для політиків, експертів, медіа та науковців, у певному розумінні, «об'єднує» політичну мову та політичну взаємодію, проте містить протиріччя, які «увійшли до репертуару» політичних сил і громадської думки, що сприяло донедавна електоральному рейтингу, але ускладнювало комунікацію.

Відсутність демократичних традицій у посткомуністичних країнах не тільки ускладнює діалог між акторами політичної взаємодії, а і вводить новий важливий фактор у політичну комунікацію — мов-

чання населення, яке стає ще більш загрозливим на фоні намагань монополізувати волю народу з боку різних політичних сил.

Завершуючи аналіз дискурсивного розуміння демократії, у статті «Три нормативні моделі демократії» Юрген Габермас досить несподівано попереджає читача про необхідність того, що «політики й далі повинні мати спроможність здійснювати комунікацію» [82, 372].

Свою тезу він супроводжує доволі «оптимістичним» для політиків поясненням ролі політичної системи: «...політична система — ані вершина, ані центр, і навіть не формотворча модель суспільства загалом, а тільки одна система дій серед інших» [82, 372]. Один з можливих аргументів на користь такої інтерпретації, спільний для багатьох дослідників, полягає у тому, що державна влада примусу і економічна влада грошей поступаються політичним впливом комунікативній владі, яка формується політичною волею та громадською думкою різних суспільних груп, спільнот та асоціацій.

Юрген Габермас аналізує демократичну політику, підкреслюючи важливість комунікації та окреслюючи простір комунікаційної взаємодії за допомогою конструкції «вплив» — «комунікативна влада» — «адміністративна влада»: «неформальне формування громадської думки породжує «вплив»; вплив трансформується в «комунікативну владу» завдяки таким засобам, як політичні вибори, а комунікативна влада знову трансформується в «адміністративну владу» завдяки законодавству» [82, 370]. Стиль і принципи демократичної політики базуються на комунікативній владі, яка протиставляється і примусу держави, і ліберальній моделі «економічного егоїзму»: «комунікативна влада — результат взаємодії між юридично інституціоналізованим формуванням політичної волі і культурно мобілізованою громадськістю. Громадськість, зі свого боку, має свою основу в об'єднаннях громадянського суспільства, що цілковито відрізняється і від держави, й від економіки» [82, 372].

Відмовляючись від авторитарного стилю правління, наша країна приймає виклик врядування для «суспільств, де немає єдиного центру» [82, 370]. В такому випадку можна побачити, що коли немає політичної та урядової узгодженості, ситуація ускладнюється відсутністю соціального та культурного консенсусу.

Проблема демократизації у теоретичному вимірі починається з хронологічного і політичного визначення пунктів відправлення і призначення: «пункт початку демократизації» — «непередбачувані, проте хронологічно визначені, події переходу» — «мета переходу».

Політична історія України з 1991 року насичена урядовими й політичними кризами, «плеканням» квазідемократичних інституцій, обмеженням свободи слова у мас-медіа, має приклади і успішності демократичних лідерів і журналістів, результатів голосування, вектору (векторів) зовнішньополітичної стратегії. У посткомуністичній Україні розвиток подій навколо такого важливого інституту демократії, як вільні мас-медіа, аж ніяк не нагадує пряму «від» авторитаризму «до» свободи слова. Посткомуністичні трансформації характеризуються існуванням свободи слова, яку держава з різним ступенем успішності намагається обмежити, а періоди більшої свободи мас-медіа, наприклад, на початку незалежності та після виборів 2004 року змінювались диктатом держави та органів місцевого самоврядування, або власників та засновників. Проте навіть у «важкі» для журналістів часи виборчих кампаній 1999, 2002 та 2004 років інформація про насильство над журналістами, тиск на редакційну політику видань та каналів, зрештою, існування «темників» знаходила свою аудиторію та ставала масовою.

Характеризуючи безпосередньо етап переходу до демократії, Л. Вайтхед зазначає: «Протягом цього обмеженого періоду ціла низка доти не відомих або маргінальних політичних діячів могли вдаватися до практично необмеженого діапазону експериментів» [62, 649]. Але, приймаючи цю точку зору, необхідно зауважити, що навіть самим «зміцнювачам демократії» у країні невідомо, коли буде завершено перехідний етап, або «коли демократи можуть розслабитись» [421, 713].

Хоча у політичній науці існує багато теоретичних та емпіричних параметрів демократизації, серед яких і «спроможність відповідати на недемократичні виклики», і дотримання провідними політичними гравцями демократичних правил, економічні показники і ліберальний режим [421, 713], очевидно, можна погодитись з наступним формулюванням: «головна умова міцного утвердження демократії — ніколи не вважати її за щось уже досягнуте» [421, 714].

Демократичні перетворення (або — не-демократичні перевтілення) в нашій країні знаходять своє відображення в політичній комунікації. Розуміння політики частково спирається на досвід повсякденного життя, більшою мірою на інформацію, отриману з мас-медіа, але «мовчання» у мас-медіа точно не є ознакою сучасного політика.

Дослідження політичної мови та політичної комунікації мають величезну історію, за однією з версій — від Платона до Габермаса

[284, 20], за складністю вони не поступаються феноменам політичної інтеракції. Тому актуальним є завдання проаналізувати причини ускладнень політичної взаємодії, виходячи з «хиткості» (Поль Рікер) політичної мови в умовах демократизації політичного режиму. Для реалізації дослідницької програми розглянемо підходи «класиків» герменевтики Г.-Г. Гадамера [85] і П. Рікера [311] та інтерпретації герменевтики Д. Д. Пітерса [284].

Можливість порозуміння, в тому числі і особливо в світі політичного, ускладнюється в перехідних суспільствах, де трансформації утворюють розриви та протиріччя, економічні, мовні, культурні, соціальні та політичні. Засоби комунікації можуть ускладнювати порозуміння, але їх функція схожа з завданням герменевтики, яке, на думку Г.-Г. Гадамера, «полягає в прокладанні мостів крізь суспільний чи історичний простір, який ізолює один дух від іншого» [85, 7]. Г.-Г. Гадамер у есе «Естетика і герменевтика», що вийшла у 1964 році, зазначає, що «поняття «герменевтика» неоднозначне, під нею розуміють «епістемологію інтерпретацій... Герменевтика не сходить до «спілкування з текстами», її універсальне завдання виникає з того, що люди, покоління, епохи втрачають взаєморозуміння, і постає необхідність пошуків чи відновлення «спільної мети», порозуміння між ними» [85, 5]. Історично, за своїм первинним значенням, «герменевтика — це мистецтво пояснювати й повідомляти нам те, що сказано іншими й що надійшло до нас від попередніх поколінь... з часу започаткування герменевтики все ширша історична свідомість спричинила усвідомлення того, що при будь-якій передачі інформації від покоління до покоління відбувається хибне розуміння й можливо нерозуміння», як приклад, Г.-Г. Гадамер наводить розпад європейського християнського суспільства при впровадженні принципу індивідуалізації, що «безнадійно втаємничив одного індивіда від іншого» [85, 10] (при бажанні можна провести аналогію з крахом соціальної реальності комунізму). Питання адекватності застосування герменевтики у політичних дослідженнях вирішується, по-перше, самим предметом аналізу (право герменевтики у «мовних» питаннях — визнане); по-друге, наступні цитати аргументують «легітимність» герменевтики у досягненні політичного порозуміння:

— «герменевтика має справу з деформацією діалогу» (П. Рікер) [284, 157];

— «сфера її (герменевтики) інтересів поширюється так далеко, як взагалі може поширюватись сфера осмисленого висловлювання...

герменевтика цілком справедливо названа за ім'ям Гермеса, тлумача послань, які надсилались людям богами» (Г.-Г. Гадамер) [85, 10];

— «герменевтика є мистецтвом інтерпретації там, де неможливо отримати повідомлення-відповіді» (Д. Д. Пітерс).

У збірці есе та статей «Герменевтика і поетика» Ганс Георг Гадамер, розмірковуючи над поняттям та методом герменевтики, пише: «...буття, яке можна зрозуміти, називається мовою... Універсальний висновок Гете: «Усе — символ» (а це означає, що кожний об'єкт вказує на якийсь інший) всеохопно формулює герменевтичну ідею. Своїм «усе» Гете стверджує не те, що кожна і будь-яка річ існує, а говорить про те, яким це «кожне» та «будь-яке» постає для реципієнта в процесі розуміння. Немає нічого, що б не означало чогось у процесі розуміння, але маємо при цьому й дещо інше: ніщо не залишається в тому ж значенні, в якому воно існує попередньо» [85, 14].

Поль Рікер ставить завдання «характеризувати політику з погляду вживання нею мови», пов'язуючи вирішення цієї проблеми з місцем, яке «займає політика в житті людини й особливо стосовно людської дії... людська дія набирає свого первинного значення лише тоді, коли вона підноситься до рівня активності, спрямованої на пошук доброго уряду, нехай то буде уряд полісу, нації чи цілого людства» [284, 170]. Аналізуючи поняття політичного простору, Поль Рікер звертається до концепції Ганни Арендт, яка публічний простір ідентифікує з політичним простором: «перш ніж отримати специфічне визначення в аспекті державності, тобто врешті-решт в аспекті домінування, людське поселення виявляє себе як середовище, що визначається активністю, яку ми характеризуємо розвиненою професійною діяльністю у царині мистецтв, спорту, ігор, дозвілля. Якщо ми хочемо мати можливість займатися цією діяльністю у належній безпеці, то ми маємо потребу у добре впорядкованому публічному просторі, в якому особисті інтереси й цілі виявляються пов'язаними з інтересами, що проголошуються всім загалом певного колективного цілого, яке ми називаємо народом, або нацією, або навіть людством» [311, 170]. Виходячи з цього, П. Рікер визначає владу як «компенсацію обов'язку, що впливає з належності до політичного простору, а саме обов'язку підкорятися спільним правилам...» [311, 172]. Політична мова перебуває у просторі між «строгим доказом» і «оманливою маніпуляцією», П. Рікер розглядає функціонування риторики на трьох рівнях: рівні політичних дебатів, рівні дискусій «про наміри доброго уряду», та на «найвищому рівні цінностей, на якому сама перспектива доброго

уряду пов'язана з нашими уявленнями про те, яким є справжнє «добре» життя» («криза легітимації»).

Аналіз першого рівня П. Рікер починає «в контексті сучасних західних демократій, що визначаються формою правової держави, в якій правила гри є предметом широкої згоди... Найперше завоювання демократій — це конституювання публічного простору для дискусії з її обов'язковим наслідком: свободою висловлювання... У цьому публічному просторі стикаються суспільні думки, більш або менш зорганізовані за партійною ознакою... демократія не є політичним режимом без жодних конфліктів, а таким режимом, за якого конфлікти є відкритими й, крім того, такими, що можуть обговорюватися... У суспільстві, яке дедалі більш ускладнюється, конфлікти не зменшуються ні за своєю кількістю, ні за своєю складністю, а навпаки, зростають і поглиблюються. Суттєвим... є те, щоб вони могли бути виражені публічно й щоб існували правила їх обговорення» [311, 175].

Висновок щодо «головного правила» політичних дебатів полягає в тому, що «в сучасних західних демократіях політична мова функціонує саме як мова, що бере участь у політичних зіткненнях і сприяє виробленню спільного рішення... Це означає її надзвичайну вразливість» [311, 176]. П. Рікер зазначає, що велика «кількість праць з політичної науки у точному й вузькому розумінні слова... торкається таких форм обговорення, як процедура торгів або вибори. Саме якістю, складністю й точністю цих процедур, а також деонтологією, що регулює їх перебіг, визначається політична зрілість наших демократій» [311, 176].

На наступному рівні «намірів доброго уряду» розкривається ще більша хиткість політичної мови «у контроверзах навколо таких ключових слів, як «безпека», «процвітання», «свобода», «справедливість», «рівність» [311, 178].

На думку П. Рікера, історія політичної думки довела, що «кожен з цих термінів визначається множинністю сенсів», а «питання про наміри «доброго» уряду, мабуть, не може бути розв'язане в принципі» [311, 179]. Успішне врядування, яке спирається на публічний простір, починається з усвідомлення, що «в політиці... ніяка практика не може задовольнити всі наміри одночасно; отже, кожна інституція виражає шкалу пріоритетів, які не можна звести один до одного на підставі випадкових причин і які залежать від географічної, історичної, соціальної й культурної обстановки, що залишається неясною для політичних діячів відповідного моменту. Ось чому досконала рівновага між принаймні трьома з цих ідей — справедливості, свободи

й рівності — є химеричним наміром, в якому відображається трагізм будь-якої людської діяльності» [311, 179].

Останній, за підрахунками П. Рікера, третій рівень політичної практики «стосується горизонту цінностей, на підставі яких те, що ми приймаємо за «добрий» уряд, поєднується з нашими уявленнями про добре життя. Тут політична мова зіткнулася не лише з двозначністю, але і з амбівалентністю» [311, 179], яка, в свою чергу, «пов'язана з тим, що люди з певних причин можуть любити й ненавидіти одні й ті самі речі, приймати й відкидати одні й ті самі цінності... Тут йдеться не так про лояльність («Чому я повинен підкорятися Державі?»), як про легітимність («Чи впізнаю я себе у цій формі суспільства?») [311, 179].

П. Рікер починає свій аналіз політичної мови з дебатів про добре врядування, де постає проблема адекватності використання певних політичних понять, а закінчує легітимністю суспільних відносин, досліджуючи амбівалентність цінностей. П. Рікер використовує слово «хиткість» для позначення стану політичної мови, оскільки політична мова «назавжди відокремлена від несуперечливого знання»: «все, що може бути сказано стосовно хиткості політичної мови, впливає з огляду слабких місць мови на всіх трьох рівнях її політичного вжитку: йдеться про нездоланий конфлікт на рівні політичного обговорення в рамках правової держави, про неусувну множинність намірів «доброго» уряду, про невизначеність горизонту цінностей, у межах якого проект «доброго» уряду поєднується з уявленням про добре життя» [311, 179].

Увага герменевтики до проблемності розуміння та «розривів» у комунікації спричиняє рефлексію суспільних відносин, що потребує «встановленого масштабу адекватності». Г.-Г. Гадамер попереджає: питання про адекватність розуміння буде залишатись «постійно невирішеним» [85, 8], проте, на думку Гадамера, «герменевтика буде міст у просторі, що існує між одним духом та іншим і зменшує відчуженість чужого духу... Мовлення містить не тільки інформацію: у кожному випадку мовлення — хтось комусь щось каже. Розуміння мовлення... реалізується в рамках єдності суті сказаного, а ця суть завжди сягає за межі сказаного» [85, 12]. Передумовою розуміння виступає ідентифікація, в тому числі політична, можливо тому мова пов'язується Г.-Г. Гадамером з батьківщиною: «Батьківщина не просто місце тимчасового перебування, яке обирають і можуть міняти. Батьківщину не забувають. Вона, за знаменитим визначенням Шеллінга, щось споконвічне... Коли ми говоримо про споконвічність батьків-

щини, ми зараховуємо сюди передусім мову... в рідній мові струменить уся близькість до свого, у ній — звичаї, традиції й знайомий світ... у реальному вимірі батьківщина — це передусім мовна батьківщина» [85, 188–189]. В цьому питанні Г.-Г. Гадамер спирається на власний досвід. В есе «Батьківщина і мова», яке було написано у 1992 році, аналізується важкий досвід розуміння у розділеній країні: «в тому випадку, коли власна батьківщина, яку не покидав, спотворюється до невпізнання і стає чужиною, зрештою, можна жити, керуючись надією та ще й обіцянкою «*Et illud transit*». У чому суть цього перелому, ми відчуваємо в Німеччині зараз, коли стає, так би мовити, важко вести розмову між тим, хто живе у Західній Німеччині, і тим, що живе у Східній Німеччині...» [85, 189]. Суспільні відносини, на думку Г.-Г. Гадамера, це передусім спільний досвід: «Мова — це не те, що ми маємо у вигляді слів і використовуємо на власний розсуд. Мова — це процес, коли один дає, а другий бере, і саме в такому процесі вона вибудовується. Мовлення отримує свій сенс саме в такій реалізації і може відбутися лише тоді, коли один співрозмовник контактує з другим, щоб упевнитись у спільності досвіду» [85, 190] (в цьому контексті можна навести ще один вислів Гадамера про те, що «кожна наша зустріч з твором мистецтва стає водночас і зустріччю нас всіх» [85, 7]). Ситуація «зустрічі» створює комунікативну ситуацію діалогу, яка, на думку Л. Вітгенштайна, є характеристикою мови: «одноосібної мови бути не може. Мова — це діалог. Слово, яке не доходить до іншого, мертво» [85, 192]. Для Гадамера «життя — це заглиблення в мову» [85, 189], відповідно, «будь-який виклад смислового матеріалу, який допомагає іншим зрозуміти цей матеріал, має неодмінно мовний характер» [85, 10].

У книзі «Слова на вітрі: історія ідей комунікації» Д. Д. Пітерс звертає увагу на спорідненість викликів, що стоять перед герменевтикою та мас-медіа: «Герменевтика і медіа стикаються з однаковою проблемою: продукування і сприйняття текстів у непередбачуваних контекстах. Як Стюарт Голл написав про телебачення (що однаково справедливо для всіх герменевтичних ситуацій): «не існує обов'язкового зв'язку між кодуванням і декодуванням» [284, 159]. На думку Г.-Г. Гадамера, увага до засобів мовлення (всупереч відомій формулі «засіб є повідомлення») «вторинна річ, якщо порівняти її з безпосередньою орієнтацією на те, що мовиться, і вона, як правило, відсутня там, де спілкуються сучасники. Це відбувається тому, що сказане — це зовсім не те, що пропонується як результат судження. Воно радше означає

те, що суб'єкт хоче сказати і що реципієнт повинен дозволити собі сказати. Розуміння не відбувається, коли реципієнт ще завчасно намагається вловити суть того, що йому збираються сказати, і вважає при цьому, що він цю суть знає» [85, 13].

Політична комунікація, хоч і опосередкована інституціями, виборами, мас-медіа, відкриває щось більше, ніж боротьбу за владні посади, перемогу на виборах чи вплив, вона створює можливість досягнення суспільного порозуміння. Діалог у демократичній політиці виникає з конфлікту між зацікавленими особами, поява проблеми викликає потребу у розмові та пошук порозуміння на шляху до її вирішення.

В нашій країні політики ведуть діалог, в якому самі підтримують дві сторони, політичний діалог, здається, формується за принципом «звертання має містити у собі відповідь чи її передбачати», та нагадує ситуацію, описану Д. Пітерсом як предмет герменевтичних студій: «у діалозі з померлими, немовлятами, домашніми тваринами чи кимось, хто знаходиться на далекій відстані, мовець мусить підтримувати обидві сторони розмови» [284, 160].

Терміни «демократія», «політична комунікація», «виборча кампанія» постійно реінтерпретуються як у політичній реальності, так і політичною наукою. Предметом аналізу буде виступати не стільки уточнення понять, скільки сам факт проблемності (і в науковому, і в політичному сенсі) цих феноменів.

У політичній комунікації пострадянських країн обертаються та обговорюються різні «версії» демократії — популярні у посттоталітарних режимах «так звані демократи», «народна демократія», «ліберальна демократія», класичні, проте дискусійні для фахівців «антична демократія», «національна демократія», «соціал-демократія», «європейська демократія», «американська демократія», та сучасні концепції: «хвилі демократії», «інформаційна демократія» тощо. Демократія у політичній комунікації посіла почесне місце декларативної та майже нездійсненої мети для політичної системи України, залишаючи сумніви в реалізації українського демократичного проєкту. В Україні всім відомі приклади, які ілюструють, що «до характерних процедур демократії належать промови під час виборчих кампаній, вибори кандидатів, структурування парламенту, вотуми довіри й недовіри — одне слово, ціла сукупність засобів вираження конфлікту, а отже, і його розв'язку. Сутність демократії — це звичай незгоди і примирення з приводу щоразу нових питань і за щоразу інших обста-

вин. Тоталітарні володарі змушені запроваджувати одностайність із приводу основних принципів і процедур, перш ніж матимуть змогу перейти до інших питань. Натомість демократія — це та форма врядування, справедливі повноваження якої спираються на незгоду з боку урядованих — чи то когось одного, чи то аж до половини населення» [310, 604]. У пострадянській політичній системі «демократія» у дискурсивному полі прийшла на зміну «комунізму», можливо тому сприймається як «безсумнівне», залишаючись у площині мрій та далекої мети (наступне покоління українців буде жити за демократії?), а спрощена інтерпретація демократії парадоксальним чином призводить до непорозумінь серед політиків та громадян.

У роботі «Структури життєсвіту» у підрозділі «Безсумнівне дане і проблематичне» представники феноменологічної школи А. Шюц та Т. Лукман пов'язують розуміння життєсвіту та життєвого досвіду (як схеми інтерпретації) з новим знанням: «...типів переживання, максими та споглядання, що разом становлять релятивно-природне світоспоглядання, створюють не зачинену, логічно структуровану систему... Ще більше це стосується мого власного запасу знання про життєсвіт, який переважно є запозиченим з групового досвіду, хоча крім того він включає до себе і мій власний безпосередній минулий досвід. Недостатня узгодженість складових частин мого запасу знання не є все ж таки небезпечною для його самозрозумілості, його чинності «поки що»... У природній настанові я лише тоді усвідомлюю недостатню узгодженість мого запасу знання, коли новий досвід не відповідає схемі інтерпретації, яка дотепер була безсумнівною» [435, 22]. В Україні, де впливовими залишаються радикальні у своїй протилежності політичні сили, у випадку перемоги опозиції сумнівом стає те, що було безсумнівним.

У контексті виборчої кампанії це можна інтерпретувати наступним чином: партія, яка претендує на владу, ставить під сумнів існуючий стан речей, його адекватність певним ідеалам розвитку країни. В свою чергу, «партія влади» нав'язує модель «даності» існуючої політичної реальності. На думку Денкворта А. Растоу, «основа демократії — аж ніяк не максимальний консенсус. Це непевний проміжний ґрунт між накинутою однорідністю (такою, що може призвести до тиранії) і непримиренною ворожістю (такою, що могла б призвести до громадянської війни чи відокремлення)» [310, 604].

У повсякденному житті українців феномен «демократії» не став «безсумнівним», не увійшов до запасу знання життєсвітового мис-

лення, яке «слід розуміти не як прозору в своїй сукупності зв'язність, а радше як тотальність самозрозумілостей, які змінюються від ситуації до ситуації на тлі невизначеності» [435, 25]. Зіткнення з теоретичними конструкціями породжує інтерпретації, які не мають перспективи реалізації, проте виступають як «гарячі» теми передвиборчих кампаній. Проблемність «демократії» демонструє і те, що в Україні триває діалог не між версіями демократичних перетворень, а між, умовно кажучи, «демократами та недемократами».

На думку А. Щюца та Т. Лукмана, «безсумнівне не буде замкнутої, однозначно структурованої царини, яку можна оглянути. У звичайній життєсвітовій ситуації безсумнівне оточено невизначеним. Безсумнівне переживається як ядро простої змістової визначеності, разом із якою дається невизначений і тому даний не в такій простоті горизонт... водночас цей горизонт переживається принципово як такий, що може бути визначеним і витлумаченим. Хоча горизонт і не присутній із самого початку як такий, що викликає питання — в сенсі сумнівності, але як такий, що може викликати питання. Тому і безсумнівне має свої горизонти тлумачення, або горизонти невизначеності, яка може бути визначеною» [435, 22].

Демократія стала найпопулярнішим політичним гаслом. У нашій країні зареєстровані та діють «Демократична партія України», «Конституційно-демократична партія», «Ліберально-демократична партія», «Народно-демократична партія», політична партія «Демократичний союз», політична партія «Соціал-демократичний союз», політична партія «Християнсько-демократичний союз», Соціал-демократична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана), Українська селянська демократична партія, Українська соціал-демократична партія, Українська християнсько-демократична партія, Християнсько-демократична партія України та інші політичні сили та громадські організації, у назві яких зустрічається слово «демократія».

Демократія як тип політичного режиму тісно пов'язана з різними ідеологіями; за визначенням Д. Болла, «демократія — це справжня мета ідеологічної діяльності, а незгода виникає тільки з приводу засобів, адекватних для досягнення цієї мети» [47, 3].

Проблемність розуміння демократичних транзитів політичною наукою демонструє Денкворт А. Растоу у статті «Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі». Наукові пояснення функціонування демократії він розподіляє на три групи: «Одне з них...

пов'язує стабільну демократію з певними соціально-політичними основними умовами, як-от високий рівень прибутку на душу населення, загальнопоширена письменність і перевага міського населення. Другий тип пояснення спирається на твердження, що громадянам мають бути властиві певні погляди і психологічні почуття... низка авторів... наголошувала на потребі в консенсусі як основі демократії: або у формі спільної віри в деякі основоположні принципи, або у формі процедурного консенсусу з приводу правил гри... Серед громадянських почуттів, що їх потребує успішне функціонування демократичної системи, Деніел Лернер назвав і здатність до співчуття, й готовність брати участь у політичному житті. Натомість, на думку Габрієла Алмонда й Сіднея Верби, такий ідеал, як «громадянська культура» демократії, припускає не тільки таку участь, а й інші традиційні та місцеві патріотичні почуття. Третій тип пояснень звертає увагу на певні риси соціально-політичної структури... Роберт А. Даль і Герберт Мак-Клоскі... стверджували, що стабільність демократії вимагає відданості демократичним цінностям і нормам, та але не серед широкого електорату, а серед професійних політиків; кожен з них має бути пов'язаний з іншими ефективними зв'язками політичної організації... Гарі Екстейн запропонував досить витончену теорію «конгруентності»: щоб забезпечити стабільність демократії, такі структури влади в суспільстві, як родина, церква, бізнес і профспілки, повинні мати тим вищий рівень демократії, чим безпосередніше вони впливають на процеси врядування» [310, 583–584].

Але всі розмови закінчуються у тому ж пункті, де вони починались, — визнанням того, що демократія «суперечливий у своїй основі концепт» [47, 4]. Враховуючи український політичний досвід, головним чином — виборчий, можна погодитись з твердженням, що демократія починається там, де закінчується байдужість. Ще в античній демократії існувала відмінність між громадянами, сповненими громадянського духу, та егоїстичними індивідами. Продовженням «громадянського духу» стає демократія, яка «закорінена у внутрішній спроможності людини до самоврядування» [310, 583].

Але у виборчий період мова йде про боротьбу партій за політичну владу — за право керувати державою, здійснювати урядування. У такому сенсі проблема демократії полягає не тільки у тому, «як вона виглядає», а в конструюванні успішної моделі демократичного урядування в Україні. Європейський досвід показує, що «демократія має бути поєднана з сильними органами місцевого самоврядування,

двопартійною системою, потужною традицією громадянських прав і великою кількістю приватних об'єднань» [310, 583].

Запропонована Денквортом А. Растоу модель переходу до демократії «починає з єдиної основної умови — національної єдності... Дане твердження означає тільки те, що величезна більшість громадян у майбутній демократії не повинна мати сумнівів і засторог щодо того, до якої політичної спільноти вони належать. Національну єдність названо як основну умову в тому розумінні, що вона повинна передувати всім іншим стадіям демократизації, бо в іншому разі її часові рамки не мають значення» [310, 594]. Далі Растоу зазначає: «якщо існують гострі міжрегіональні поділи, ймовірним результатом буде скоріше відокремлення, ніж демократія» [310, 595].

Горизонт політичної комунікації в нашій країні, особливо у виборчий період, охоплює дискурсивний простір надзвичайно проблематичних, базових питань, що стосуються не тільки площини «якій бути нашій спільноті?», а і «чи взагалі існує наша спільнота?» Демократія в такому контексті розглядається як шлях вирішення базових питань існування суспільства, його характеру. Але можна погодитись з Денквортом А. Растоу, який зазначає, що «спостерігаючи еволюцію політичних дискусій і конфліктів у західних демократіях протягом ХІХ століття, ми вражено помічаємо різницю між соціально-економічними питаннями, що їх демократії розв'язували більш-менш легко, і питаннями про характер суспільства, які виявились набагато тривожнішими» [310, 601]. Демократія, за такою логікою, довела свою успішність для забезпечення економічного розвитку країни через створення конкурентного середовища. Проте визначення характеру суспільства є скоріше передумовою демократизації, ніж результатом, який можна очікувати. Розрізняючи етапи демократизації в рамках власної, «динамічної» моделі переходів до демократії, Д. Растоу пише, що «кожне завдання має свою власну логіку й кожне має своїх головних гравців: групу урядовців чи групу націоналістичних культурних діячів, які забезпечують об'єднання; масовий рух нижчих класів (можливо, на чолі з дисидентами з вищих класів), що провадять підготовчу боротьбу, чи невеликий гурток політичних лідерів, які мають досвід переговорів та компромісів і формують демократичні правила гри; різноманітні об'єднання людей та сукупності цих об'єднань, що здійснюють призначення» [310, 603]. Говорячи мовою феноменологів, почуття національної єдності — це «ядро самозрозумілостей», присутність якого дозволяє, використовуючи демокра-

тичні механізми, вирішувати проблеми соціального та економічного розвитку: «...якщо виходити з відповідного ядра самозрозумілості, невизначений ще горизонт є можливою проблемою, причому в природній настанові я завжди впевнений у тому, що цю проблему я здатний вирішити» [435, 23].

Проблеми, пов'язані з демократизацією як окремих політичних інститутів, так і країни в цілому, набули особливої актуальності в контексті виборчих кампаній. Це стосується і виборів до Верховної Ради у 2002, 2006 й 2007 роках, і президентських перегонів у 2004 році. Демократизація виборчого процесу є одним із пріоритетних декларованих завдань урядування в Україні. Так, наприклад, у 2006 році забезпечення «перших в країні вільних виборів» стало одним із проголошених пріоритетів внутрішньої політики.

Якщо використовувати модель Д. Растоу для аналізу демократичного переходу в нашій країні, можна стверджувати, що Україна пройшла етап зародження демократії та знаходиться в стадії, коли вкрай важливими стають наступні елементи: «з одного боку, має існувати чуття національної єдності. З другого — існувати непримиренний і серйозний конфлікт. А з третього — слід усвідомлено визнати демократичні правила гри. І, нарешті, і політики, і електорат повинні при звичаїтись до цих правил...» [310, 602].

Таким чином виборчі кампанії демонструють готовність політиків та громадян визнати демократичні правила гри на рівні риторики, а поствиборчий період показує здатність діяти згідно з цими правилами у сфері державної політики.

2.2. КОМУНІКАТИВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті «Три нормативні моделі демократії» [82] Ю. Габермас розглядає процедурний погляд на демократію й дорадчу політику, здійснюючи порівняльний аналіз ліберальної моделі, республіканської моделі та відстоюючи позиції дискурсивної теорії. Відмінності між ліберальною та республіканською традицією стосуються, на думку Ю. Габермаса, розуміння сутності демократичної політики: «Згідно з «ліберальним», або Локковим, поглядом, демократичний процес завершує завдання побудови урядування в інтересах суспільства, причому урядування репрезентовано як апарат державної адмініст-

рації, а суспільство — як структурована на кшталт ринку сукупність взаємодій приватних індивідів. Тут політика (у значенні формування політичної волі громадян) має функцію поєднання приватних інтересів та сприяння їм супроти урядового апарату, що спеціалізується з адміністративного застосування політичної влади задля колективних цілей. А згідно з «республіканським» поглядом, політика — це щось більше, ніж ця функція посередника: політика становить один з формотворчих процесів функціонування суспільства загалом. «Політику» розуміють як мисленнєву форму морального життя, а саме: як засіб, завдяки якому члени більш-менш порізаних спільнот починають усвідомлювати свою взаємозалежність і, діючи цілком розважливо як громадяни, далі формують і розвивають наявні відносини взаємовизнання, створюючи об'єднання вільних та рівних індивідів, що співіснують, маючи спільне право. Внаслідок цього ліберальна архітектоніка держави і суспільства зазнає важливої зміни: на додачу до ієрархічних регулювань держави і децентралізованих регулювань ринку, тобто поряд з адміністративною владою та особистими інтересами індивідів, солідарність і орієнтація на спільне добро постають як третє джерело соціальної інтеграції» [82, 364]. Інтерпретуючи виникнення, творення та відтворення політичної влади на основі солідарності індивідів, що відрізняє її від «невидимої» руки ринку та тиску державного апарату, Ю. Габермас розрізняє «узгодження інтересів» та «інституціоналізацію публічної свободи». Згідно з ліберальним поглядом, «політичні права, як-от виборче право, свобода слова, мають не тільки ту саму структуру, а й те саме значення, що і громадянські права, які забезпечують простір, у межах якого суб'єкти права звільнені від зовнішнього примусу. Вони дають громадянам можливість утверджувати свої приватні інтереси так, що за допомогою виборів, формування складу парламенту й формування уряду ці інтереси зрештою згромаджуються в політичну волю, що справляє вплив на адміністрацію» [82, 365]. Згідно з республіканським поглядом, «...ця влада походить від влади громадян, створеної комунікативно, тобто в процесі спілкування під час практики самоврядування, і вона має своє виправдання в тому, що захищає цю практику, інституціоналізуючи публічну свободу» [82, 365]. Такі різні способи «концептуалізації ролі громадян і ролі права», на думку Ю. Габермаса, характеризують різні підходи з боку лібералізму та республіканської традиції до характеру політичного процесу. Продовжуючи порівнювати аргументацію двох течій політичного та філософського дискурсу, Ю. Габермас

пропонує розглянути ще одну, комунітарну традицію. Для нас важливим є розуміння існування незалежних від економічних факторів відмінностей між індивідами та сподівання у реалізації демократичної політики не на все суспільство, а на певну групу людей, які «присвятили себе громадянському добру». Аргументи комунітаристів відрізняються і від теорії справедливості, і від морального дискурсу, тому що «політику не можна уподібнити до процесу саморозгортання якоїсь спільної форми життя чи колективної ідентичності. Політичні питання не можна звести до того типу моральних питань, коли ми як члени спільноти запитуємо, хто ми і якими ми б хотіли бути. У своїй комунітарній інтерпретації республіканська модель надто ідеалістична навіть у межах суто нормативного аналізу. В такій інтерпретації демократичний процес залежить від чеснот громадян, що присвятили себе громадському добру. Таке сподівання чесноти ще Ж.-Ж. Руссо спонукало відокремити громадян, зорієнтованих на спільне добро, від приватних індивідів, на яких не можна накладати надмірний моральний тягар» [82, 365]. Така поведінка, безумовно, відрізняється від ліберального погляду, що проводить прямі аналогії між політичним вибором та економічною поведінкою: «політичний процес формування громадської думки і волі в публічній сфері і в парламенті визначений конкуренцією колективів, що вдаються до різних стратегій, намагаючись утримати владу чи набути її. Успіх вимірюють схваленням (вираженням кількістю голосів) з боку громадян певних осіб чи програм. Даючи відповіді під час опитувань громадської думки, виборці виявляють свої вподобання, їхні рішення з приводу голосування мають ту саму структуру, що й акти вибору, які здійснюють учасники ринку. Виборці дають дозвіл на доступ до владних позицій, за які борються політичні партії, геть усі орієнтуючись на успіх. Згідно з республіканським поглядом, формування політичної громадської думки й політичної волі, що відбувається в публічній сфері і в парламенті, кориться не структурам ринкових процесів, а несхитним структурам громадського спілкування, зорієнтованим на взаємне розуміння. За взірця для політики в розумінні самоврядування править не ринок, а діалог. За цією діалоговою концепцією, політика — це суперечка з приводу питань цінності, а не просто вподобань» [82, 366].

Дискурсивна інтерпретація, яку пропонує Габермас як альтернативу і ліберальній, і республіканській філософській традиції, розглядає процес формування політичної волі громадян і набуття легітимісної сили не з «попередньої згоди про усталені моральні переконан-

ня, а й з комунікативних припущень, як дають змогу найслухнішим аргументам відігравати свою роль у різноманітних міркуваннях, і з процедур, які забезпечують справедливий процес переговорів та узгоджень» [82, 365]. Поява дискурсивної позиції, яка акумулює та інтегрує республіканські та ліберальні погляди, дозволяє аналізувати нормативний зміст, виходячи зі структури комунікативних дій: «Згідно з ліберальним поглядом, демократичний процес відбувається у формі компромісів між конкурентними інтересами... Згідно з республіканським поглядом, демократичне формування політичної волі відбувається у формі морально-політичного дискурсу; тут дорадчість може покладатися на усталений культурою принципів консенсус... Дискурсивна теорія запозичує елементи в обох поглядів та інтегрує їх у концепцію ідеальної процедури дорадчих міркувань та ухвалення рішення... практичний розум відступає від універсальних людських прав або від їх конкретної моральної субстанції конкретної спільноти до правил дискурсу й форм аргументації... нормативний зміст постає із самої структури комунікативних дій» [82, 369].

Дискурсивна теорія «відводить центральне місце процесові формування політичної громадської думки й політичної волі... вона розуміє принципи конституційної держави як послідовну відповідь на питання, як можна інституціоналізувати вимогливу комунікативну форму демократичного формування політичної думки та волі. Згідно з дискурсивною теорією, успіх дорадчої, заснованої на міркуваннях політики залежить не від колективних дій громадянства, а від інституціоналізації процедур та умов спілкування (комунікації)» [82, 370]

Аналізуючи демократичні переходи, не можна зневажати роль лідерів, які очолюють і спрямовують демократичну політику. На думку А. Вайтхеда, «західна драматична традиція віддавна зосереджувалася здебільшого на дослідженні та поясненні рис і помилок різноманітних політичних лідерів», лідер «повинен мати ораторські здібності, тонко відчувати мелодію мови, бути спроможним оцінювати настрій аудиторії, створювати образи можливого майбутнього й відвертати увагу від нездоланих перешкод» [62, 652].

Але пріоритет у формуванні демократичної політики, і в цьому важко не погодитись з Ю. Габермасом та А. Вайтхедом, належить комунікативній владі, яка походить від громадян та утворює систему прийняття рішень та політичної поведінки, громадську думку та політичну волю. «Усі форми врядування пов'язані з комунікаційними потоками між правителями і їхніми підданими... немає ніякого іншо-

го способу правити, крім впливати на розум тих, ким мають урядувати» [62, 655].

Певний евристичний потенціал має модель А. Вайтхеда, в якій автор проводить аналогії між демократизацією та драматичною виставою, посиляючись на театральне мистецтво: «Кожен перехід до демократії дотримується логіки публічної драматичної вистави. Драми... починаються у конкретно визначеній точці, конденсують досить складну й часто несподівану оповідь в обмеженому хронологічному просторі, а потім досягають миті розв'язки: драма закінчується; ...демократичні інституції засновані» [62, 649]. Починаючи «драму демократизації» зі створення і плекання інституцій, згаданий автор у ході дослідження знову повертається до важливості формування громадської думки і переконань політичних лідерів, аналізуючи причини програшу або зміцнення демократії на прикладі Перу і Іспанії: «перехід до демократії в Перу наприкінці 1970-х років не спромігся створити умов для зміцнення демократії, бо на сцену повернулися тільки давні й дискредитовані гравці... перехід до демократії в Іспанії дав кращі результати... король і комуністи... поставили таку повчальну та освітню виставу, що вона перевиховала все іспанське суспільство» [62, 655].

Продовжуючи думку про роль політичної комунікації у врядуванні, А. Вайтхед пише, що громадян «слід згрупувати в певні аудиторії, до кожної з яких можна було б звернутися по-різному відповідно до притаманних їй пріоритетів» [62, 656].

Використання технологій пошуку «своєї» аудиторії та формулювання ключового повідомлення, виходячи з характеристик цільової групи, українській політиці притаманне лише під час виборчих кампаній. У нас існує проблема з трансформацією передвиборчих технологій у ефективну стратегію демократичного врядування, яке теж «вимагає виробництва цікавих оповідей і морально наснажених символічних інцидентів, що привертатимуть увагу публіки, і нададуть громадській думці спрямованість, сумісну з урядовою політикою» [62, 656]. Основною характеристикою успішності, або неуспішності демократичного переходу, критерієм перевірки виступає те, «чи переконує він громадян» [62, 661].

Ключовим моментом у такому переконанні виступає період виборчої кампанії. Після виборчих кампаній до ВР України демократичні правила політичної гри проходять випробування процесом створення «більшості» (що характеризувало поствиборчу ситуацію у президентській республіці) у мажоритарній або змішаній системі та

створення «коаліції» у парламентсько-президентській республіці в умовах пропорційної виборчої системи. Зростаюча роль політичних партій у нашій країні пов'язана з парламентсько-президентською формою правління та обранням у ради всіх рівнів (за виключенням селищних) депутатів за партійними виборчими списками. Це призвело до розподілу посад у виконавчій владі за партійною ознакою. Враховуючи фактичну відсутність ідеологічних пріоритетів у діяльності більшості політичних партій (як парламентських, так і непарламентських), можна говорити про те, що консолідація навколо лідерів («локомотивів» рейтингу) певних груп політиків та бізнесменів пояснюється бажанням отримати й утримати державну владу. Поняття «партії влади» знову, як і в умовах президентсько-парламентської республіки, набуває змісту, відмінного від країн розвиненої демократії, та характеризується актуальністю в умовах строкових та дострокових парламентських виборів.

Після президентських виборів 2004 року в Україні знову, як і за часів минулих президентських виборчих кампаній, набув масштабності процес формування та реформування «партії влади». І справа не лише у підготовці до майбутніх виборчих кампаній (парламентських та президентських). Починаючи з президентської кампанії 2004 року, в країні відбувається поствиборча та передвиборча консолідація навколо головних дійових осіб останньої президентської кампанії. При цьому у траєкторіях політичних партій, груп впливу та окремих політиків враховується, що неможливо уникнути головного консолідуючого моменту — другого туру наступної президентської кампанії. Так, вибори до ВР України можуть розглядатись як вибори, що плюралізують партійний простір через достатньо низький прохідний бар'єр, а президентська кампанія — як вибори консолідації (коли у другому турі необхідно набрати більше 50 відсотків голосів виборців). Таким чином, створення «партії влади» лише частково зумовлено передвиборчою мотивацією, в сучасних умовах йде процес створення партійних структур на базі центрів впливу, що організуються навколо інститутів державної влади. Це вказує на актуальність дослідження феномену «партії влади» та її ролі у процесі деідеологізації та монополізації політичного простору нашої країни, що можна розглядати як один з основних чинників, що гальмує демократичний розвиток партійної системи та політичної системи в цілому.

Визначаючи феномен громадської думки у зв'язку з діяльністю політичних партій, Ю. Габермас писав, що «воля партій тотожна волі

активного громадянства, отже, партія більшості щоразу виступає представником громадської думки... кулуарна чи кабінетна думка має бути спершу опрацьована в партіях, а відтак здобуває своє існування як «громадська» [81, 294]. Після виборів партія-переможець претендує на роль «рупора громадської думки», партія влади отримує право говорити від імені більшості до наступних кампаній.

Зрозуміло, сьогодні мова не про відтворення радянської моделі «партії влади» зразка КПРС, і навіть не про посткомуністичну модель «номенклатурної олігархії». «Партія влади» після президентських виборів 2004 року зазнала певних трансформацій. Проте мета не змінилась — поєднання державної влади та партійних структур задля збереження впливу на прийняття рішень. Припустимо, що в цьому випадку можна говорити про «перезавантаження» механізмів формування «партії влади» в Україні. Отже, одним із завдань аналізу «партії влади» може виступати дослідження процесу трансформування «партії влади» в сучасній Україні, вплив «партії влади» на ідеологію виборчої боротьби та ідеологію державного управління.

Дослідження «партії влади» в українській політичній науці мають певну історію. Так, аналізуючи появу «партії влади» в посткомуністичному українському контексті, М. Рябчук писав про «партію хамелеонів», які трансформувались з олігархічної номенклатури комуністичної доби до номенклатурної олігархії «криптокомунізму» [323, 131]. Після 1991 року «партія влади» в Україні була сформована з «прагматично зорієнтованих і деідеологізованих вищих кіл старої номенклатури, представників державного апарату, засобів масової інформації, керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства» [323, 132].

В 1994 році «партія влади», що сформувалась навколо президента Л. Кравчука, мала ознаки неформальної, себто, як пише М. Рябчук, «організаційно ніяк не оформленої, а проте досить впливової суспільної сили з певними політичними та економічними інтересами та могутніми засобами захисту тих інтересів» [323, 132].

«Партія влади» формується навколо еліт, які Джеймс Мейс називав «територіальними», бо це були «радянські люди, які не мали ніякого відношення до України, не знали, за що стоїть громада, не мали власної позиції, принципів, проте мали власні інтереси», і тому стали не «політичною», а територіальною елітою. «Партія влади» до 1991 року була «державою», номенклатурою, апаратом, «колективним володарем державної влади і власності» [323, 134]. Після 1991 року

законсервувати ситуацію в Україні та зберегти владу цим людям вдалося завдяки хоч і вдаваній, але «безпартійності».

Сьогодні навпаки, більшість представників «партії влади» намагаються зберегти владу завдяки активній участі у розбудові Партії регіонів, НСНУ, НС, «Батьківщини», СПУ, НПУ, в тому числі на рівні регіональних організацій. Це пов'язано з пропорційною виборчою системою, згідно з якою обов'язковою умовою збереження реальної влади в регіоні є партійна перемога на виборах до обласних та міських рад.

Одна з характеристик, що сприяє формуванню так званої «внутрішньої партії» — амбівалентність української влади та суспільства, а головний принцип «партії влади» — збереження влади і власності. Тому конфігурації «партії влади» можуть бути найрізноманітнішими і несподіваними, так само, як ідеологічна складова. «Партія влади» позиціонувала себе як «центристська» політична сила, що, в негативному сенсі, означає «ні права, ні ліва». «Неідеологічність» в такому сенсі фактично означає «ідейну еклектичність», яка «відбиває амбівалентний стан суспільної свідомості... та закріплює орієнтацію на взаємовиключні цінності (трохи капіталізму, трохи соціалізму; трохи вільного ринку, трохи адміністративної зрівнялівки)» [323, 137].

В самому понятті «партія влади» немає негативного змісту — це, за визначенням С. Рябова, «політична сила, партія, яка за умов парламентської форми правління і партійно-пропорційної виборчої системи здобула право на формування уряду, виборовши більшість місць у парламенті» [320, 164]. Наведене визначення добре корелюється з обраним (здається, вже остаточно) вектором розвитку політичної системи України. Партія може прийти до влади, сформувавши уряд, а це, в свою чергу, можливо за умов існування парламентської республіки та пропорційної виборчої системи. Обидві новачки стали елементом політичної реальності в 2006 році, але ні тоді, ні зараз не можна говорити з впевненістю про формування уряду політичною силою (або силами), що перемогли на виборах. Збереження трьохвідсоткового бар'єру при цьому змушує партії до створення поствиборчої коаліції, а збільшення відсотку стимулюватиме передвиборчу консолідацію політичних сил. Кількісний та якісний склад передвиборчих коаліцій залишається невідомим до початку перегонів, проте можна передбачити, що коаліції будуть формуватись з урахуванням можливостей створення коаліційного уряду. Фактично виборча кампанія тепер складається з двох етапів: 1) розподіл місць у Верховній Раді (за

результатами голосування на виборах) та 2) формування парламентської коаліції для створення уряду. Це, так би мовити, два тури формування уряду України, і перемога в першому з них, як довів досвід виборчих кампаній 2006 та 2007 років, — лише половина справи. Але така ж тенденція спостерігалась і у 2002 році. Тоді блок «Наша Україна», переможець перегонів 2002 року, не отримав жодного урядового портфеля, а КПУ, що зайняла друге місце, також залишилась без урядового представництва. «Партія влади», завжди використовуючи підтримку Президента та його Адміністрації (з 2005 року — Секретаріату) перехоплювала ініціативу в боротьбі за більшість у Верховній Раді: «ніколи не маючи виразної більшості у парламенті, «партія президента»... контролювала прийняття потрібних їй рішень, вступаючи в ситуаційні союзи то з комуністами, то з націонал-демократами, або й просто шантажуючи одних чи других загрозою тривалішої коаліції з їхнім смертельним супротивником і добиваючись таким чином «менш злого рішення» [322, 44]. Щоправда, змішана система залишала половину складу парламенту за депутатами-мажоритарниками. І «НУ», і КПУ перемогли тільки в багатомандатному окрузі, а в більшості одномандатних програли або безпартійним, або представникам інших партій та блоків (передусім «блоку влади» «За єдину Україну»).

Але здається, причина існування «партії влади» в сучасній Україні, яка, навіть програючи виборчі перегони, отримує владу та контроль над урядом за підтримки Президента, більш глибока і стосується не лише політиків, а й громадян.

Загальна невизначеність щодо політичних ідеологій — і в громадській думці, і в партійних структурах, розмитість шкали «праві — центр — ліві» має наслідком створення квазіпартійних угруповань. Мова йде про симуляцію ідеології, що виражається навіть в назвах деяких українських партій. Наприклад, в Україні досить часто можна почути про Прогресивну соціалістичну партію, але було зареєстровано і Прогресивно-автомобільну партію, партія «Красива Україна» мала б розраховувати на підтримку партії «За красиву Україну», а партію «Єдина Київська Русь» не можна плутати з партією «Русь єдина». Збільшується кількість партій, що мають в назві слово «народна». І якщо у Європейському парламенті слово «народна» виступає ознакою правої, на межі з консервативною ідеології, то в нашій країні ситуація інша. Якщо не враховувати екзотичні «Народну партію вкладників та соціального захисту», «Всеукраїнську народну Чорнобильську партію» та Жіночу народну партію (об'єднану), то до спис-

ку, започаткованому Народним рухом України, приєднались Народно-демократична партія В. Пустовойтенко (що колись претендувала на почесне звання «партія влади») та Українська Народна партія на чолі з Ю. Костенко (частина Руху, що після відокремлення мала назву Українській Народний Рух), потім Народний Союз Наша Україна і, згодом, в Народну було перейменовано Аграрну партію України. Назви двох з вищезгаданих партій відрізняються лише розстановкою слів. Це — Українська Народна партія та Народна партія України. І хоча в цьому також можна побачити певний ідеологічний підтекст, слід зазначити — ці партії розміщуються на різних сегментах ідеологічного простору і схожість назв буде ускладнювати вибір громадян, мати негативний вплив на формування партійної системи в Україні. Принцип — різні ідеології, різний електорат, проте практично однакова (особливо з точки зору виборця) назва — не сприятиме побудові простору політичного вибору в нашій країні. Так само персоніфікація («Блок імені лідера») виборчого процесу вказує на нездатність провідних політиків та державних посадовців сформулювати ідеологію та сформувати щодо неї громадську думку.

Політична історія України свідчить і про те, що ефективність у виборчій кампанії не завжди конвертується в успішне врядування. Створення коаліції партій-переможців в ВР ще зовсім не означає єдину урядову стратегію. Поствиборча ситуація тим більше може набути статус проблемної, якщо об'єднання буде охоплювати спектр від правих політичних сил до лівих. Приклад уряду Ю. Тимошенко у 2005 році, в якому були зібрані представники всієї шкали політичних ідеологій — праві — центр — ліві, від партії «Наша Україна» до СПУ, та уряду В. Януковича у 2006 році (НУНС за президентською квотою, СПУ, КПУ та Партія регіонів) підтверджує можливість будь-якої поствиборчої владної коаліції, та залишає сумніви в її ефективності.

Характеризуючи боротьбу за громадську думку в ході минулих кампаній, можна виділити декілька пунктів, що сприяли позитивному результату для «партії влади»: 1) персоналізація передвиборчої кампанії; 2) широке використання компромату задля створення медіа-скандалів; 3) нав'язування виборчої моделі «так — ні», «за — проти». Ці пункти, природні для виборчої боротьби, на жаль, після виборів перетворювались на проблеми державного управління, що не є оптимальним для прийняття суспільно важливих рішень. Умови управлінської діяльності зовсім інші — управління потребує командних дій та кооперацій зусиль, визначення чіткої програми дій

(операціоналізація ідеологічних конструктів), пошук оптимального не з-поміж двох рішень, а створення простору альтернатив. Теми, які привертають увагу під час електоральних кампаній, відрізняються від проблем, які реально потребують вирішення. І політики частіше роблять акцент на «гарячих темах», маніпулюючи громадською думкою за допомогою мас-медіа та уникаючи складних питань.

В українській політичній науці багато уваги приділяється аналізу тем виборчого дискурсу, проте поза полем досліджень залишаються проблеми трансформації виборчої ідеології політика або політичної партії в зрозумілу й успішну ідеологію суспільного управління.

Партія влади в Україні формується (навіть із врахуванням перед- або поствиборчої «коаліційності») після виборів до Верховної Ради України за безпосередньої участі Президента країни, що робить фактично неможливим розвиток ідеологічної складової та сприяє відтворенню партії влади. Найбільш ймовірною видається ситуація створення коаліції партій та блоків для формування уряду та збереження владних повноважень сьогоdnішніми акторами, що також унеможливує оновлення та циркуляцію еліт. Конфігурація «партії влади» та ефективність коаліції для створення уряду — ці питання залишаються відкритими.

Ідеологічне розмаїття виборчих програм (нормальне для політичної реальності явище) не зупиняє архітекторів «партії влади», які не враховують, що сформулювати чіткі та дієві принципи діяльності коаліційного уряду за умов абсолютного ідеологічного та програмного плюралізму неможливо.

З іншого боку, перехід до пропорційної виборчої системи, позитиви та негативні риси впровадження якої буде розглянуто далі, дозволить населенню ідентифікувати політичну історію кожної партії, її ефективність у створенні коаліцій та участь в урядуванні, а значить — сприяє формуванню більш відповідальної та професійної політики. У нас серед партій та блоків переважають електоральні проекти, що мають власний електорат, певну (хоча й не чітку) систему цінностей, а також характеризуються розмитістю ідеологій, та, в принципі, не здатні забезпечити ефективну взаємодію між владою (яка тепер представлена партійними лідерами) та громадянами.

Взаємовплив виборчої системи та процесів розвитку політичної системи в цілому й структурування парламенту зокрема досліджувався у роботах М. Дюверже, Дж. Сарторі, Дж. Елстера, К. Оффе, Т. Кіса, К. Давіши, Х. Лінца, Д. Горовіца, С. Мейнверінга, А. Лейпхар-

та та українських дослідників Е. Афоніна, В. Бортнікова, О. Донченко, І. Лубківського, Ю. Мацієвського, М. Михальченка, Ф. Рудича, С. Трояна, А. Коваленка, С. Макєєва, Ю. Шведи, Ю. Шайгородського, О. Моргуна, Ю. Якименка та багатьох інших. Головне протиріччя у становленні партійної системи та структурованості парламенту у транзитних суспільствах полягає у виборі між повноцінним представництвом й структурованим парламентом: «Від того, наскільки адекватним буде представництво виборців у парламенті, залежить легітимність системи влади, зокрема, і політичних рішень, які продукуються цією владою, загалом. Водночас надзвичайна поляризація поглядів політичних акторів країни і їх представництво в парламенті здатно уповільнити або й унеможливити процеси законотворення. Згадаймо, саме парламентські кризи були перманентними протягом останнього десятиліття в Україні» [145, 6].

В умовах пропорційної системи виборець голосує не стільки за конкретного депутата, скільки за політичну силу (партію або блок), а депутатські мандати розподіляються між учасниками перегонів пропорційно до кількості отриманих голосів. В залежності від можливості виборця вплинути на розташування кандидатів у списку розрізняють пропорційну систему із жорсткими, напівжорсткими та м'якими списками: «У першому випадку виборчий список формується політичною партією (коаліцією), і виборець не може вплинути на розташування кандидатів у списку, голосуючи за список в цілому. За наявності м'яких списків виборець голосує за т. з. «преференційною системою»: у списку партії, якій надається голос, виборець відмічає кандидатів, надаючи їм тим самим преференцію. Черговість обрання того чи іншого кандидата зі списку у такому випадку залежить від волі виборців, тому що кількістю отриманих преференцій визначається місце кандидата у виборчому списку. У випадку напівжорстких списків виборець має змогу проголосувати або лише за виборчий список, або й розставити преференції. Головна перевага пропорційного представництва в тому, що рівний «пропорційний» розподіл голосів на місце в парламенті приводить до справедливого представництва, а також забезпечує чітку і відносно стабільну (за рахунок застосування імперативного мандата) структуру парламенту. За системою пропорційного представництва більшість урядів є коаліційними. Якість управління у цьому випадку залежить від кількості партнерів, що входять у коаліцію: чим більше партнерів, тим менш стабільна урядова коаліція» [145, 7].

Трансформації у виборчій системі нашої країни не можна аналізувати окремо від процесу становлення та розвитку партійної системи, організації виборчих кампаній та, відповідно до парламентсько-президентської моделі, організації діяльності парламенту з формування урядової коаліції та уряду.

Що стосується ролі політичних партій, то за пропорційної системи вона зростає, але при цьому потрібен певний час для трансформацій партій у ефективний механізм зв'язку влади та громадян. Поки що, як відмічає А. Романюк, «єдиний позитив, який ми можемо виділити щодо «закритих» списків, полягає у спрощеному способі формування списків. Мається на увазі, що формування партійного списку відбується на з'їзді, коли лідер партії/блоку, або керівництво будуть мати можливість контролювати процес його формування і затвердження. Відповідно, відпаде складна робота з регіональними партійними організаціями, яка б була не простою у разі допущення формування регіональних списків, або запровадження преференційних систем. За затверджені Законом системи для партійного керівництва простіше буде включати в партійний список діючих депутатів парламенту, партійних функціонерів, необхідних для партії людей, які можуть надати фінансову допомогу та інші ресурси під час виборчої кампанії. Це призведе, по-перше, до закостеніння партійної еліти, коли зміни в персональному складі будуть мінімальними і попадання нових людей буде досить жорстко контрольоване і буде відбуватися не на підставі якісних критеріїв (засади раціональності еліти за М. Вебером), а власне на підставі суб'єктивних критеріїв керівництва партії/блоку. По-друге, це буде вести і до закритості політичної еліти країни, оскільки основну частину останньої складають власне представники/вихідці з партійних еліт і попадання в політичну еліту буде регламентуватися включенням у партійні списки під час виборів. (Слід наголосити, що умовою поступального розвитку будь-якої країни виступає забезпечення процесу вільної циркуляції політичної еліти, постійного поповнення її кращими представниками з різних галузей суспільного життя.) По-третє, закриті партійні списки будуть сприяти посиленню в партійних структурах ролі та значення партійного керівництва, зокрема лідерів партій. Власне вони будуть визначати, кого включати або не включати до списків, кому надати перевагу/вищий пріоритет. Якщо ми до цього додамо, що в їхніх руках будуть концентруватися фінанси, які будуть спрямованими на вибори, і фінанси, що отримають партії, які пройшли до парламенту як компенсацію від держави

після виборів, то в партіях відбудеться суттєве зростання ролі лідерів та центрального керівництва за рахунок ослаблення ролі регіональних структур. Внаслідок вищого рівня організованості і одночасної сепарованості регіональних/обласних організацій одна від одної в політичних партіях буде абсолютна домінація професійного партійного керівництва, що буде мати своїм наслідком обмеження внутрішньопартійної демократії і олігархізацію партій у контексті Р. Міхельса. По-четверте, включення до партійних списків «грошовитих» кандидатів, або тих, хто буде забезпечувати фінансування виборчої кампанії, або здійснює компенсацію за своє місце в прохідній частині списку, буде сприяти подальшій тінізації всієї партійної діяльності» [289, 8–12].

Впевневшись у недоліках мажоритарної та змішаної виборчих систем, які стояли на заваді формування демократичної політики, українськи обранці й виборці, починаючи з виборчої кампанії 2006 року, впроваджують пропорційну виборчу систему, яка теж не позбавлена недоліків, особливо та модель, яку представлено у нашій країні. Перш за все мається на увазі «закритість» списків кандидатів та вибори за одним багатомандатним округом, що заважає зв'язку між кандидатом та громадянами й не сприяє становленню сильної регіональної політики. Також до недоліків сучасної виборчої системи можна віднести «ефект мультиплікатора» — збільшення кількості політичних партій та, як наслідок, фрагментаризацію партійного простору та виборчого простору, що не сприяє демократизації.

В умовах парламентсько-президентської моделі пропорційна система формування представницьких органів влади створює проблеми стабільності функціонування виконавчої влади, бо жодна з політичних сил не може отримати абсолютну більшість голосів (хоча, безумовно, така мета декларується), а отже — нездатна створити однопартійний уряд. Природно, за підсумками виборчих кампаній 2006 та 2007 років, виникає необхідність коаліційних урядів на основі багатопартійної більшості. Такі коаліції дуже складно створити, але вони легко руйнуються, іноді, як у випадку з урядом В. Януковича, наслідком цього є відставка уряду, але у випадку з урядом Ю. Тимошенко переформатування коаліції не привело автоматично до відставки уряду. Щоправда, в таких умовах доцільніше говорити не про коаліційні, а про квотні уряди, де окрема квота посад належить Президентові України, що не сприяє стабільності діяльності урядів та існування коаліцій: рідко за підсумками виборів якась одна політична

сила отримує абсолютну більшість голосів і формує однопартійний уряд. До менш очевидних для громадян та менш «розкручених» у мас-медіа, проте істотних недоліків пропорційної виборчої системи можна віднести:

- практично на загальнонаціональному рівні відсутні представники регіонів;

- владу у фракціях сконцентровано в руках лідерів політичних партій та виборчих блоків, які формують виборчі списки в умовах «безпосередньої залежності висування кандидатів у депутати від позицій партійного апарату, партійної бюрократії, яка може, керуючись вузькогруповими інтересами, включати до партійних списків не тільки непопулярних, а навіть одіозних людей» [289, 7];

- формування передвиборчих коаліцій та коаліційного уряду відбувається у форматі міжперсональних домовленостей, а не на основі програмних зобов'язань, підтриманих виборцями;

- голосування йде за партії, а не за конкретних осіб.

Опоненти пропорційної системи у тому вигляді, в якому вона запроваджена і використовується в Україні, а саме системи закритих партійних списків в єдиному загальнодержавному багатомандатному окрузі, наводять аргументи щодо звуження обсягу виборчих прав громадян, які, не будучи членами політичних партій, позбавляються можливості брати участь у висуванні кандидатів у народні депутати. Враховуючи сучасний стан партійної системи нашої країни, «політичні сили, що могли б скласти каркас двопартійної системи в Україні, є скоріше, за визначенням Р. Каца та П. Мейєра, «картельними», а не демократичними (як це не парадоксально, навіть по відношенню до партій демократичного блоку, що не виявляють демократичної сутності — толерантності, правосвідомості, прагнення до компромісів і взаємних поступок). «Картельні партії» з'являються перш за все там, де спостерігається зміна відносин між політичною партією з громадянським суспільством і державою, посилена підтримка діяльності партій з боку держави, державно-партійний патронаж, тому їх можна назвати партіями влади (справді, і Партія регіонів, і Народний Союз «Наша Україна», і БЮТ — яскраво виражені партії влади). За «картельних партій» суттю демократії стає перетворення виборців з джерела влади на обивателя, зобов'язаного обирати з фіксованого числа політичних партій, які конкурують за можливість зайняти урядові пости і узяти відповідальність на майбутніх виборах за урядову діяльність. Таким чином, демократія стає публічним підлещуванням до еліт, а не

включенням населення у виробництво політичної стратегії. Між тим, «до проблем ціннісного розколу в Україні додалася й проблема недосконалої конституційної інженерії (за терміном Дж. Сарторі), коли в результаті прийняття змін до Конституції України ми отримали багатопартійну систему пропорційного представництва з президентсько-парламентською формою державного правління» [20].

Звичайно, об'єктом критики стають і так звані «закрити» списки — тобто відсутність кореляції між місцем кандидата у виборчому списку та кількістю голосів виборців, поданих саме за цього кандидата. До того ж наявність у виборчому бюлетені великої кількості партій та блоків й наявність 450 прізвищ у виборчих списках більшості з них призводить до того, що реально виборець має можливість ознайомитись лише з першою п'ятіркою. І хоча, можливо, сьогодні це не великою мірою впливає на раціональний вибір громадян, які мають власні сформовані переконання, але прив'язка «партійного» депутата до конкретного виборчого округу дозволить посилити зв'язок депутата з виборцями та передати частину важелів впливу з рук партійних лідерів, які не зацікавлені у педалюванні процесів внутрішньопартійної демократії. Крім того, як слушно зауважує А. Романюк, «запровадження пропорційної виборчої системи закритих списків на виборах районних та обласних рад суперечить конституційним положенням про статус цих рад (районні та обласні ради представляють спільні інтереси відповідних територіальних громад — ст. 140 Конституції України), а система закритих партійних списків розриває зв'язок кандидата і майбутнього депутата зі своїми виборцями. Кандидати, які займають у списку місця від 6-го і нижче, невідомі більшості виборців і, по суті, не несуть відповідальності перед ними за свою діяльність» [289].

Результати позачергових виборів до ВР України у 2007 році виразно підкреслили ще одну тенденцію — структуризацію парламенту, формування трьохпартійної (можна говорити і про домінуючі у ВР «дві з половиною» політичні партії) фракційної побудови. Це ситуація, коли найбільшу підтримку (приблизно 90% місць у ВР) на виборах отримують три політичні сили, а до парламенту проходять п'ять політичних сил. Дві найбільші парламентські фракції БЮТ та ПР отримують конституційну більшість голосів, або шукають підтримку НУНС, КПУ та Блоку Литвина для формування коаліції. Безумовним позитивом цього процесу є політична структуризація парламенту, але враховуючи сутність та інтенції з формування політичних партій в нашій

країні, можна виділити й небезпеки цієї ситуації: «...у нас практично відсутні партії європейського типу, а є утворення по типу закритих акціонерних товариств, які утримуються певними бізнесструктурами. На відміну від Західної Європи, де партії фінансуються головним чином виборцями, серед яких основним є середній клас, в Україні небезпека полягає у тому, що політика перетворюється на справу декількох сотень людей. Наступна проблема — це ризики управління. Тут причиною труднощів при формуванні коаліції і впровадженні ефективної урядової політики є як пропорційна виборча система, так і, насамперед, політичні сили і окремі політики, які не здатні переступити через власні амбіції. Дострокові вибори 2007 року переконливо продемонстрували, що український виборець більше не голосує за ідеологію — він голосує за особистості. Основним критерієм, за яким формується партійна система і структуруються інтереси суспільства, є ідеологія. Жодна з трьох найбільших політичних сил в Україні не спроможна дати чіткої відповіді на питання, яку ідеологію вона сповідає. Відсутність ідеологічного напрямку не дає можливості класифікувати політичні партії і виділити між ними принципові різниці. Фактично це спотворює волевиявлення громадян України. Враховуючи це, головні політичні сили (Партія регіонів, БЮТ і НУ—НС) використовували одні й ті ж агітаційні теми і фактично відрізнялися одна від одної лише фігурами своїх лідерів» [117].

Загальні недоліки пропорційної виборчої системи посилюються специфічними для нашої країни проблемами становлення виборчого законодавства та формування партійного простору. У цьому сенсі можна погодитись з висновком А. Романюка щодо взаємозв'язку еволюції політичних сил та системи формування органів влади в Україні за «блоковим» принципом напередодні виборів до ВР України у 2006 році: «Під час президентських виборів виборчий блок «Наша Україна» В. Юшенка за всіма ознаками відносився до утворення рухівського типу. Для таких утворень властивими є об'єднання різнорідних політичних сил заради найбільш загальної, спільної мети. Власне це ми і мали. В одному блоці були соціалісти і представники КУНу, УНА—УНСО. Але вони були об'єднані ідеями протистояння режиму... Після досягнення цієї мети подальше існування такої структури стає не реальним. Тому виникає питання, що краще — мегаблок чи сукупність окремих партій. Первинним виступає плюралізм суспільних інтересів, цій засаді буде відповідати окремішність політичних партій. Спроба створення мегаблоку в цьому контексті виг-

лядає виборчою технологією. На думку автора, цьому сприяє і норма виборчого законодавства, яка не передбачає різниці у виборчому порозі між самостійною партією і партійним блоком. Для довідки: в Польщі з 1993 р. діє норма, згідно якої виборчий бар'єр для партій складає 5 %, а для блоків — 8 %; в Чехії він складає для партії 5 %, для об'єднання двох партій — 10 %, для трьох партій — 15 %, для чотирьох партій — 20 %. Весь попередній виборчий досвід України свідчить, що програми для всіх наших партій і партійних блоків були фактично штучним документом, який більше готувався для ЦВК, ніж для виборців. Сьогодні дискусії ведуться щодо складу блоків, перших п'ятірок, ще не було жодної щодо програм. На жаль, з'їзд правлячої в Україні партії — НСНУ, перша частина якого відбулася в листопаді 2005 року, підтвердила дійсність цього припущення. Головним питанням на з'їзді стало питання персонального складу вищого керівного органу партії. Зрозумілою є особистісна вага цього питання, оскільки представленість у керівних інститутах має сприяти кращому проходженню членів президії у партійні списки. Але на з'їзді не було партійної дискусії щодо програми, з якою партія планує йти на вибори весною 2006 р.» [289, 9].

До цієї думки можна додати лише те, що і виборча кампанія 2007 року не привела до «тектонічних» змін у організації як внутрішньо-партійної роботи, так і комунікації кандидатів з виборцями. Проте пропорційна виборча система має ряд позитивних наслідків як для парламенту і уряду, так і для демократизації політичної взаємодії в цілому. Серед таких виділяють структуризацію (одна з причин якої — у централізації партійних структур) партійного простору в цілому й парламентського зокрема. Пропорційна система, навіть із істотними недоліками, забезпечує представництво основних політичних та ідеологічних позицій, що існують в українському суспільстві: «При мажоритарній системі члени Народного Руху України зібрали загалом 5,15% голосів виборців, але отримали лише 16 місць у ВРУ замість 23, які мали б відповідати відсотку голосів. При змішаній системі 1998 р. було добре видно недоліки пропорційної системи. Наприклад, за список кандидатів від Партії зелених України подано 5,44% голосів виборців, і таким чином партія провела до парламенту 19 народних депутатів, хоча за мажоритарною складовою ПЗУ не отримала жодного мандату» [289, 10].

Пропорційна система зобов'язує формувати стійкі фракції та коаліції фракцій, які беруть на себе відповідальність за голосування та

діяльність уряду й опозиції. Ефективність дій можна оцінювати, й кожний виборець здатен раціоналізувати свій вибір, спираючись на політичну історію певної партії чи блоку.

У свою чергу це сприяє зростанню та підвищенню ролі політичних партій у суспільстві, що у перспективі здатне перевести політичну боротьбу у площину ідеологічної конкуренції. Доля політичних партій визначатиметься на ідейному полі і не залежати повною мірою від іміджевих рекламних технологій та фінансових ресурсів кандидатів.

Розвиток політичних партій повністю залежить від ідеологічних концепцій, їхньої трансформації та адаптації в умовах політичних трансформацій в Україні задля отримання суспільної підтримки. При цьому процеси «ідеологізації» політичного простору нашої країни мають два взаємопов'язаних контексти. З одного боку, посткомуністичний, коли суспільство втомилось від панування єдиної тоталітарної комуністичної ідеології, що визначала діяльність в усіх сферах суспільного життя — від спорту й культури до економіки й політики. З іншого боку — сучасні загальносвітові трансформації ідеологій, під впливом яких сам концепт ідеології зазнає змін й перестає бути лише політичною доктриною. «Натомість ідеологія здебільшого функціонує в більш широкому предметному полі, пропонуючи свій евристичний потенціал для відображення справжніх, а не ідеальних взаємодій між політичними суб'єктами. Можна стверджувати, що сучасна дієва ідеологія — це система ідей та заходів, спрямованих на налагодження відносин людини з владою, захист суспільних інтересів та особистісних прав громадян. За таких умов політична стабільність буде визначатися уявленнями населення, закріпленими певною ідеологією щодо їх реалізації. Це слугуватиме підставою для закріплення ефективних взаємовідносин між громадянами та політичними партіями — носіями державної влади. Іншим аспектом формування сучасних ідеологій є певний ідейний синтез політичних цінностей. Це відкриває шлях для українських партій у створенні так званих інтегрованих ідеологій. Зважаючи на ідеологічну розмитість українського партійного середовища, такі інтегровані ідеології можуть протягом певного часу слугувати механізмом реформування політичного мислення та проектування нових політичних відносин (яскравим прикладом втілення інтегрованої ідеології на Заході є Європейська народна партія). З одного боку, багатомірність політичного спектру, безумовно, ускладнює позиціювання в «єдиній системі координат», провокуючи гібридні, нечіткі, не завжди зрозумілі громадянам ідеологічні концепції. З ін-

шого — це зайвий раз підкреслює незавершеність процесу формування ідеологій українських партій» [238].

До факторів, які впливають на формування ідеологічного простору нашої країни, слід також віднести спроби отримати організаційну та ідеологічну підтримку існуючих у європейських країнах політичних сил, насамперед — фракцій Європарламенту, серед яких особливо можна відзначити Європейську народну партію та партії, що входять до Соцієтерну.

Незважаючи на те, що дві виборчі кампанії за пропорційною системою відділяє відносно невеликий часовий відрізок (чим, скоріше за все, можна пояснити фінансову та організаційну неготовність третини партій та блоків брати участь у виборах 2007 року), ці виборчі кампанії продемонстрували ряд спільних тенденцій, які закладають основу для (можливо, критичного) аналізу реалізації пропорційної виборчої системи в нашій країні. Вони, не змінивши принципово відношення сил та фракцій у парламенті, тим не менш привели до змін в урядовій коаліції та персональному складі уряду. Порівнюючи результати виборчих кампаній до ВР України 1998, 2002, 2006 та 2007 років, у статті «Виборча система сучасної України: європейський досвід та українські реалії» демонструється динаміка змін явки та інші позитивні та негативні тенденції у становленні виборчої система в нашій країні: «зменшення явки виборців (відповідно 70,8%, 69,3%, 67,8% та трохи більше 62%);

- зменшення кількості партій та блоків, які подолали прохідний бар'єр і потрапили до парламенту (відповідно 8, 6, 5 і 5);

- збільшення відсотка виборців, які голосують за «прохідні» партії і блоки (65,8%, 75,72%, 77,73% і 88,58%). Усе більше виборців, навіть якщо й мають інші уподобання, голосують за партії і блоки, які напевно спроможні пройти до українського парламенту;

- зменшення відсотка виборців, які голосують «проти всіх» (5,25%, 2,45%, 1,77%) і незначне зростання на дострокових виборах 2007 року до 2,73% (частина українських громадян розчарувалася у всіх діючих політиках, проте це люди мислячі і вони усвідомлюють свій громадянський обов'язок, своїми діями вони хочуть дати сигнал політикам, що вони їм не подобаються. До таких осіб потрібно додати людей, які свідомо не пішли на вибори, і таких людей також стало більше);

- антиукраїнські партії і гасла стають все менш популярними в народі. Пріоритет національних державних інтересів, що є визначальним в європейській практиці, стає помітнішим і в Україні;

— намітилися позитивні зрушення в плані єдності України. Минулі вибори продемонстрували, що сьогодні досить багато голосів за Партію регіонів було і на Галичині, а на сході — відповідно, за «помаранчевих». А це означає, що практика підтримки земляків поступово відходить у минуле. Виборюючи місця у парламенті, пропонуючи альтернативні механізми розвитку країни і критикуючи опонентів, політики мимоволі зближували між собою виборців різних регіонів України;

— попри те, що Україна залишилася достатньо чітко розділеною на 17 помаранчевих і 10 біло-синьо-червоних регіонів, кількість так званих «базових» регіонів, в яких окремі партії традиційно і беззаперечно домінували на виборах 2006 року (показали результат, який на 50% перевищив їх же досягнення в цілому по Україні), зменшилася на чверть. Скоротилася кількість регіонів, в яких традиційно спостерігалася «відторгнення» певних партій (коли партія або блок одержували менш ніж 50% голосів порівняно зі своїм загальноукраїнським результатом). Це означає, що партійні проекти поступово перетворюються з регіональних на загальнонаціональні» [117].

Основні проблеми демократизації пов'язані у нашій країні не з виборчої системою, а зі станом партійної системи. Так, на думку авторів статті «Двопартійна система як політичний ризик для України» Е. Афоніна і О. Радченка, «для ефективного розвитку і функціонування демократичної партійної системи необхідно принаймні три неодмінні умови. По-перше, наявність компактної групи стійких і впливових політичних партій-лідерів, які складають кістяк системи і постійно взаємодіють між собою і державними структурами щодо здійснення влади. По-друге, наявність вироблених в ході цієї взаємодії юридичних і заснованих на традиції правил політичної діяльності, що дозволяють кожній з партій представляти і захищати конкретні суспільні інтереси і в той же час забезпечувати політичну і соціально-економічну стабільність всього суспільства. І по-третє, наявність певної політичної основи толерантної міжпартійної взаємодії на базі принципового консенсусу щодо фундаментальних суспільних цінностей» [20].

Розглядаючи політичну історію партій в нашій країні, Ю. Якіменко відзначає «масштабну ротацію серед політичних сил, які добилися найбільших політичних симпатій громадян. Частина партій, утворених на початку та в середині 1990-х років, значно знизила свій вплив на політичній арені і зберегла присутність у Верховній Раді переважно

завдяки «символічному потенціалу» (наприклад, КПУ та НРУ). Інша частина (наприклад, СДПУ(о), НДП, ВО «Громада») взагалі поступилися місцем серед лідерів іншим політичним силам. Водночас у 2002–2007 роках в партійній системі поступово сформувалася нова група лідерів, до якої нині входять три провідні політичні сили — Партія регіонів, Блок Юлії Тимошенко і блок «Наша Україна — Народна самооборона». Інші політичні сили, представлені у Верховній Раді або здатні змагатися за місце в ній (КПУ, Блок В. Литвина, СПУ, ПСПУ), за рівнем підтримки не можуть конкурувати з трійкою лідерів» [328].

На особливу увагу заслуговують головні теми виборчих кампаній, навколо яких і будується структура партійних змагань за місця у парламенті. В Україні до таких тем, перш за все, відноситься експлуатація регіонального поділу країни, яка стала особливо відчутною у ході та після виборчої президентської кампанії. І якщо «регіональний розподіл голосів між двома кандидатами, що вийшли до другого туру президентських виборів 1994 і 1999 років, не мав безпосередньої кореляції з симпатіями до політичних партій і блоків, що відображалися б у результатах наступних за президентськими виборів до Верховної Ради», то «така кореляція виникла після президентських виборів 2004 року. В. Ющенко тоді переміг у 17 регіонах України, переважно на Заході і в Центрі України, В. Янукович — у 10 — на Сході і Півдні. На виборах 2006 і 2007 років у регіонах, де переміг В. Ющенко, перше місце посіли БЮТ і «Наша Україна», які підтримували його в президентській кампанії. Відповідно у регіонах, де переміг В. Янукович, перше місце на обох парламентських виборах посідала очолювана ним Партія регіонів» [328].

Називаючи специфічні риси виборчих кампаній 2004, 2006 та 2007 років, Ю. Якіменко виокремлює проблеми, які сприяли регіональному поділу країни у виборчих кампаніях: мовне питання, належність до культурної традиції, зовнішньополітичні орієнтації, сприйняття відмінностей між регіонами України, та виділяє наступні характеристики цих виборчих кампаній: «По-перше, основними темами суспільних дискусій стали не шляхи вирішення пріоритетних для громадян соціально-економічних проблем (хоча соціальні обіцянки також відігравали важливу роль), а питання, щодо яких між громадянами різних регіонів існують протилежні погляди, відтак вірогідність компромісу дуже низька. По-друге, учасники кампаній свідомо наголошували на наявності цих розбіжностей та їх непримиренному характері, протиставляючи жителів одних регіонів іншим. Тому про-

відні політичні сили вдалися до політизації іншого поділу — на основі соціально-культурних відмінностей між жителями різних регіонів країни. Цей поділ, враховуючи історію та геополітичне становище України, набагато більш виразний і чітко локалізований географічно» [442]. Підтвердженням цього виступають результати соціологічних досліджень стосовно поділу за мовною ознакою: «серед прихильників Партії регіонів і КПУ більшість становлять громадяни, для яких рідною мовою є російська (їх відповідно 43,2 та 39,7%) або і українська, і російська мови (відповідно 26,7 та 28,9%). Серед прихильників БЮТ і НУ—НС переважна більшість визнала, що для них рідною мовою є українська (відповідно, 74,5 та 80,7%). З іншого боку, серед громадян, які вважають рідною українську мову, майже половина (48,2%) є прихильниками БЮТ та НУ—НС (відповідно 26,1 та 22,1%); питома вага прихильників Партії регіонів та КПУ є нижчою (відповідно 18,3 і 2,7%). Натомість серед тих, хто вважає рідною російську мову, кількість прихильників Партії регіонів становить 54,5%, КПУ — 7,1%. Симпатії до БЮТ і НУ—НС виявили серед цих громадян лише 10,5% (6,4 та 4,1%, відповідно). Вищими є частки прихильників Партії регіонів і КПУ серед громадян, які вважають рідними і російську, і українську мови — білінгвів (відповідно 40,5 і 6,2%); натомість частки прихильників БЮТ та НУ—НС — відповідно 12,7 і 7% [442].

Особливо показовим є питання надання російській мові статусу другої державної, яке використовувалося головними дійовими особами під час парламентських виборів 2006–2007 років: «серед прихильників Партії регіонів (так само, як і серед електорату КПУ) більшість підтримують надання російській мові статусу другої державної (відповідно 51,9 і 53,5%). У свою чергу, серед прихильників БЮТ і НУ—НС виразно домінують прихильники збереження нинішнього статусу мов, де українська мова є єдиною державною. Їх відповідно 65,8 і 74,4%. Розподіл відповідей прихильників політичних сил корелює з розподілом політичних уподобань громадян відповідно до їх поглядів на статус мов. Так, серед громадян, які підтримують державний статус і української, і російської мов, понад половина (53,8%) висловили прихильність до Партії регіонів, 7,8% — до КПУ, яка також висувала ці гасла. Ці частки значно перевищують рівні підтримки відповідних політичних сил у середньому по масиву опитаних [442]. Але, з іншого боку, «серед прихильників збереження нинішнього статусу мов (українська — єдина державна, російська і мови інших національних меншин можуть використовуватися на побутовому рівні) — 30,2%

віддають перевагу БЮТ, 26,8% — НУ—НС. Симпатиків Партії регіонів та КПУ серед них помітно менше — відповідно 12,4 та 2%. Прихильники «м'якого» варіанту двомовності (українська — державна мова, російська — офіційна в окремих регіонах України) дещо більшою мірою тяжіють до Партії регіонів (36,1%). Дещо відрізняється від середнього значення по масиву опитаних частка прихильників БЮТ (15,8%), а також НУ—НС (9,5%). Виразні відмінності існують серед прихильників провідних політичних сил в питанні віднесення себе до певної культурної традиції. Так, серед прихильників БЮТ і НУ—НС понад три чверті становлять представники української культурної традиції (відповідно 75,1 і 76,2%). На другому місці — представники європейської культурної традиції, хоча їх значно менше (відповідно, 11 і 9%). Серед прихильників Партії регіонів відносно більшість становлять прихильники української традиції (44,3%). За ними йдуть представники радянської (28,1%) та російської (17,8%) культурних традицій. Серед прихильників КПУ на першому місці представники радянської традиції, які становлять ледве не половину (47%). До української традиції віднесли себе 29,5% прихильників комуністів, до російської — 17,9%. З іншого боку, серед громадян, які відносять себе до української культурної традиції, 42% є прихильниками БЮТ (23,4%) і НУ—НС (18,6%), кожен четвертий (24,8%) засвідчує симпатії до Партії регіонів. Частка прихильників КПУ становить 2,3%. Представники російської і радянської культурних традицій тяжіють до Партії регіонів і КПУ. Серед представників російської традиції підтримують Партію регіонів 56,9%; КПУ — 8,1% (симпатиків БЮТ серед них 4,1%, НУ—НС — 2,8%). Серед представників радянської традиції Партії регіонів симпатизують 47,2%, КПУ — 11,1%. Прихильність до БЮТ засвідчують 7,4%, до НУ—НС — 6,7%)» [442].

Наступне питання, яке сприяє регіональному поділу країни, — це проблема визначення пріоритетного вектора зовнішньої політики. Ця проблема так само, як і питання статусу мов, може вважатися однією з найбільш контрверсійних у політичному сенсі: «для 69% прихильників Партії регіонів і 74,3% прихильників КПУ пріоритетним напрямом зовнішньої політики України мають бути відносини з Росією. Частка прихильників «західного» вектора (відносини з ЄС та США) серед них становить в сумі відповідно 10,7 та 7,2%. Серед прихильників БЮТ 59% надає перевагу стосункам з ЄС і США (57,1 та 1,9% відповідно), серед прихильників НУ—НС — 61,6% (60,2 та 1,4%). В цьому питанні так само існує кореляція з розподілом відповідей на запитання щодо

політичних уподобань громадян залежно від їх зовнішньополітичних орієнтацій. Так, серед прихильників російського вектора як пріоритетного у зовнішній політиці України питома вага прихильників Партії регіонів і КПУ 2007 року (відповідно 54,7 та 8,3%) помітно перевищувала середній рівень підтримки цих політичних сил. Серед прихильників пріоритетності стосунків з країнами ЄС значно вищою (відповідно 27,7 і 33,5%), порівняно з середнім рівнем підтримки цих блоків, була частка прихильників НУ–НС і дещо вищою — БЮТ.

Серед прихильників БЮТ і НУ–НС переважна більшість (відповідно 68,3 і 73,8%) повністю чи скоріше не згодні з тезою, згідно з якою відмінності культури, мови, історичної спадщини, зовнішньополітичних орієнтацій західних і східних українців є настільки великими, що їх можна вважати двома різними народами. Серед електорату Партії регіонів і КПУ прихильники цієї точки зору теж становлять більшість, проте їх частки помітно менші (відповідно 54,9 та 57,6%). З іншого боку, серед громадян, які цілком або скоріше згодні з тезою про західних і східних українців як про «два різні народи», помітно вищими є симпатії до Партії регіонів та КПУ (серед «цілком згодних» прихильники ПР становлять 45,6%, прихильники КПУ — 6,3%, серед «скоріше згодних» — відповідно, 41,3 і 5,5%, що перевищує середні рівні підтримки цих політичних сил) [442].

Ці результати соціологічних досліджень свідчать про наявність залежності між мовними і політичними уподобаннями громадян: «чинник російської мови як рідної (однієї або поряд з українською) пов'язаний з прихильністю до Партії регіонів і КПУ; української мови — з симпатіями до БЮТ і «Нашої України». Природно, що прихильність до підвищення статусу російської мови відповідає відчутно вищій прихильності до Партії регіонів чи КПУ, тоді як прагнення до збереження нинішнього статусу мов поєднується з симпатіями до БЮТ чи НУ–НС. Зв'язок політичних симпатій і культурних традицій громадян певною мірою відрізняється від того, що є характерним для мовних характеристик. Належність до української традиції характерна переважно для БЮТ і «Нашої України», хоча серед прихильників Партії регіонів відносно більшість теж становлять її представники. Однак радянська і російська культурні традиції значно більше асоціюються з прихильністю до Партії регіонів і КПУ.

Досить однозначним є зв'язок зовнішньополітичних орієнтацій і політичних уподобань. У цьому випадку проглядається практично біполярний розподіл: «російський» вектор пов'язаний з прихильністю

до Партії регіонів і КПУ, «західний» — з підтримкою БЮТ і «Нашої України». Існує певний зв'язок між оцінкою міжрегіональних відмінностей та їх можливих наслідків і політичними орієнтаціями громадян: з визнанням відмінностей скоріше корелюють симпатії до Партії регіонів і КПУ» [442].

В підсумку можна умовно виокремити два комплекси уявлень, наявність яких відображається у певних політичних симпатіях. Перший — «російська мова; російська або радянська культурна традиція; російський вектор зовнішньої політики» — Партія регіонів і КПУ. Другий — «українська мова; українська або європейська культурна традиція; західний вектор зовнішньої політики» — БЮТ і «Наша Україна». У цьому випадку можна говорити про певні, досить умовні, теоретичні конструкції, оскільки можуть існувати й деякі «гібридні» форми. Зрозуміло, що не можна використовувати їх для характеристики усього електорату названих політичних сил, так само, як визначені в них якості не обов'язково є атрибутами кожного прихильника цих партій чи блоків. Проте наведені соціологічні дані дають можливість стверджувати, що зв'язок відповідних ознак і політичних симпатій справді існує [442].

Як зазначає Ю. Якименко, «Враховуючи характер перебігу процесів у різних сферах суспільного життя, що можуть впливати на соціально-культурні орієнтації громадян, можна прогнозувати наступний вплив цього чинника на подальший розвиток партійної системи України. Хоча вплив такого поділу й надалі залишатиметься значним, на розподіл політичних симпатій громадян, а відтак, і на подальшу еволюцію партійної системи, впливатимуть й інші чинники. Найголовнішим з них, як засвідчує досвід 2006–2007 років, є відчутні для пересічних громадян соціально-економічні результати перебування тих чи інших політичних сил при владі або очікування суттєвих змін на краще від їх приходу до влади. Відхід провідних політичних сил від використання соціально-культурного поділу як головного відкриття можливості для змін у партійній системі на підставі інших, зокрема, соціально-економічних поділів» [442].

Відсутність у партії чіткої політичної ідеології має наслідком розмитість принципів державного управління.

Наступні виборчі кампанії продемонструють рівень довіри до таких ідеологічно еклектичних партій та блоків, що намагаються охопити всі соціальні групи, формуючи та реформуючи нові «мегаблоки» та «партії» влади.

Коло проблем, пов'язаних з електоральним процесом, завжди привертало увагу науковців (соціологів, політичних науковців) і сьогодні активно обговорюється серед вітчизняних політологів. Переважно дискусії спрямовані на критичний аналіз негативних явищ виборчого процесу: засуджується використання незаконних засобів ведення політичних кампаній, зокрема з боку «партії влади», особливо — адміністративного ресурсу.

Водночас питаннями «позитивного» конструювання демократичного простору політичного вибору в цілому (а не лише дій окремого кандидата) приділяється значно менше уваги. Можливо, вважається, що за умов, коли адміністративний ресурс та інші незаконні засоби ведення політичної кампанії не будуть використовуватись, то виборчі кампанії в Україні автоматично будуть відповідати критеріям відкритості та стануть демократичними. Проблема суперечності між політичною теорією та практикою у виборчій період набуває змісту очікувань дій депутатів відповідно до передвиборчих програм та декларацій у виборчій кампанії. Невідповідність логіки виборчої та поствиборчої у діях політика (Д. Стоун говорить про політичні методи) призводить до втрати довіри з боку виборців, ставлення до політики як до «брудної справи», нарешті, з функціональної точки зору, до падіння відсотку явки громадян на виборчі дільниці. Те ж саме стосується партії або виборчого партійного блоку — поле проблем, які привертають увагу виборців під час виборчої кампанії, як правило, відрізняється від поля проблем, що вимагають рішення. Проблема політичної логіки у контексті прийняття політичних рішень розглядається у праці Д. Стоун «Парадокс політики» [344]. Автор протиставляє академічну логіку політичним методам: «коли тлумачать про політики чи розводяться про неї в академічних колах, не можна не помітити категоричного заперечення політичних методів в ім'я раціонального аналізу. Більше того, в академічних колах зневажливо вважають, що політичні методи зашкоджують правильній політиці» [344, 6].

Політичний аналіз, на думку Д. Стоун, мав би дбати не про «об'єктивність та установлені правила», а вбачати «в аналітичних поняттях, формулюванні проблем та знаряддях політики власне політичні вимоги» [344, 7]. В політичній науці існує ідеал «громадської користі», який домінує і у просторі політичної практики. Юрген Габермас детально розглянув цей феномен, що лежить в основі логіки дійових осіб політики, у роботі «Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії «громадянське суспільство» [81].

Будь-яка дія у політичній реальності несе в собі прагнення до влади. Влада, як це, зокрема, демонструється у дослідженнях М. Фуко, є складовою всіх відносин у політиці. Але на відміну від економічних відносин, де головною метою виступає набуття індивідуального прибутку (капіталу), в політичній сфері суттєвим (якщо не визначальним) є служіння колективному, суспільному благу.

Саме тому виборчі кампанії партій та окремих кандидатів мають базуватись на фактах, що свідчать про суспільно корисну діяльність. Досі жоден політик сам не наголошував на власних діях, які були б спрямовані проти громади, носили антисуспільний характер (будь-яке підвищення тарифів пояснюється підвищенням якості послуг, амортизується дотаціями, тобто пояснюється певною соціальною спрямованістю і не обмежується суто технічним або економічним обґрунтуванням). Логіка громадського оцінювання політичних дій виходить з того, що мер має турбуватись про місто, депутат про виборців, а Президент працює на благо всієї країни. Під час виборчих кампаній громадська користь дій (у минулому та майбутньому) виступає характерною рисою політика, його аргументом у виборчій кампанії. У цьому сенсі проблема політичного вибору громадян носить багатофакторний характер і полягає, в результаті, у обранні найкращого серед всіх інших кандидатів за певними критеріями, визначення яких розуміється як особиста справа кожного виборця, або групи виборців, об'єднаних за певними соціальними (віковими, ідеологічними, гендерними та ін.) ознаками.

Важливим для України є питання використання незаконних засобів виборчої боротьби — від адміністративного ресурсу до так званого «чорного PR», що заважає раціональному вибору громадянина. Але не тільки ці фактори політичної боротьби ускладнюють політичний вибір. Сама логіка демократичних виборів передбачає альтернативність, політичного діяча потрібно обирати з-поміж інших. Альтернативність обов'язково передбачає відмінність, більше того, у демократичних виборах це — змагальна відмінність. Логіка політичних дій спрямована не просто на відстоювання певної позиції або власних принципів (партійної програми) суспільного розвитку, а й у боротьбі, змаганні з іншими політиками або представниками влади, які виступають конкурентами у політичному просторі. З цієї точки зору політична боротьба у виборчій кампанії виступає відкритою сферою інтерактивних символічних комунікацій агентів щодо влади, отримання якої дозволяє спрямувати зусилля на служіння

громадській користі. Побудована за правилами політичної логіки виборча кампанія має переконати виборців у громадській користі дій кандидата або партії (блоку). Кандидат стає центром комунікації із журналістами (прес-конференції, заяви для преси, конструювання медіа-подій та ін.) та виборцями (мітинги, зустрічі, агітація «обличчям до обличчя» та ін.), що зрозуміло — від голосів виборців залежить його обрання, а мас-медіа можуть зробити політичну інформацію масовою.

Таким чином, політична кампанія перетворюється на рекламну й агітаційну, що інформаційно та технологічно супроводжує й аудіовізуально підтримує у мас-медіа пропагандистську кампанію. У комунікації з журналістами та виборцями, які підтримують кандидата, створюється позитивний імідж кандидата, що не виглядає важким завданням, враховуючи відсутність фактору змагальності у прямому діалозі з іншими кандидатами. Від політика вимагають зіграти певну роль на сцені, що вже підготовлена командою. Кандидат перетворюється на актора, якого демонструють публіці як частину великого спектаклю. Імідж, який створюється для публіки, це так зване «уявне обличчя», що має нести позитивні емоції, залишає місце лише для монологу (у кращому випадку — підготовлені відповіді на запитання позитивно налаштованих журналістів або громадян), який і перетворює виборчі перегони зі змагань на театр.

У роботі М. Ямпольського «Повернення Левіафана: Політична теологія, репрезентація влади та кінець старого режиму» [468] розрізняються політичні змагання й театральний мімезис. Наголошуючи на важливості змагання для політичного вибору, М. Ямпольський порівнює змагання з агоном у давньогрецькій традиції та наводить думку Ж.-Ж. Руссо щодо характеристики сутності політичних змагань: «Для Руссо змагання — це, як і будь-яка інша гра, сфера абсолютної свободи. В іграх неможлива участь з примусу. До того ж змагання передбачають набір непорушних правил, які вільно усвідомлюються учасниками. За висловлюванням Роже Кайуа, «те, що називається грою, в даному випадку виступає як сукупність добровільних обмежень, які охоче приймаються і які встановлюють суворий лад, іноді це безмовне законодавство в світі без закону. В цьому сенсі змагання дійсно відповідає настановам русоїстського колективного тіла на створення закону як вільного вираження загальної волі, адже правила не просто організовують гру, а й роблять можливим саме існування гри як такої» [468, 357].

Театралізація політичної сфери в епоху домінування електронних мас-медіа зводить політику до рівня комедійного шоу. Виборчі сподівання громадян у контексті репрезентації влади не будуть здійснені, адже «коли в репрезентації беруть участь оратор чи священник, то вони репрезентують самі себе. Коли в репрезентації виступає актор, суть професії якого полягає в тому, щоб не мати власної особистості, але завжди запозичати чужу, до репрезентації додається «ознака», яка сама по собі не має змісту і загрожує всій структурі репрезентивності» [468, 368].

Для Руссо такі актори — комедіанти. Він писав: «Існує два типи персонажів, які виступають перед публікою, два типи людей, які беруть участь у видовищах: з одного боку, оратор чи провідник, з іншого — комедіант. Перші двоє презентують самі себе, в них презентуюче і презентоване зливається в одне. Навпаки, комедіант народжується шляхом появи розриву між презентуючим і презентованим. Подібно до букви, як ознаки в алфавіті, подібно до письма, комедіант не надихається жодною конкретною мовою. Він нічого не означає» [цит. за: 468, 369].

На зміну комуністичній системі репрезентації влади прийшла модель «кумедної» театральності в політиці. Слід відзначити, що всі кандидати в депутати використовують саме такі моделі власних кампаній. Вибір громадян дуже ускладнювався — обирати можна лише за принципом «хто більше сподобався». Вибір за політичної логікою «громадської користі» в моделі роботи на імідж для публіки за умов комунікацій політика з мас-медіа та виборцями не спрацьовує. Практичною альтернативою цьому явищу може бути діалог між політиками у формі політичних дебатов. Діалог передбачає «підсумкову домовленість», яка досягається через комунікативну взаємодію — обговорення, співставлення суджень. Форми політичних комунікацій не можуть обмежуватися виборчим монологом влади або опозиції, референдумом чи всенародним обговоренням.

Політичний діалог — це відкрита, змагальна суперечка на відміну від монологу — однобічного й односпрямованого викладу думки, оповіді «від першої особи» [303, 128]. «Підсумкова домовленість», про яку пише Є. Прохоров, необхідна для політичних дебатов, але безпосередньо для виборчих дебатов більш важливою є попередня домовленість про правила, теми та структуру дебатов.

Дебати можна розуміти як змагання між політиками (краще у прямому ефірі), що мають особливу структуру та правила. У моделі

змагального політичного діалогу особлива роль належала мас-медіа, які виконують функцію посередника, спостерігача за дотриманням правил дебатов.

Відмінність змагань полягає в дотримуванні правил, в небажанні терпіти обман. У класифікації ігор, яку запропонував Р. Кайуа, змагання (агон) протиставляється міметизму (мімікрії), тобто грі театрального типу. Дійсно, у міметичній грі немає правил, тут панує суверенна фантазія імпровізатора, його, так би мовити, особиста воля; в основі такої гри лежить принцип ілюзії, обману. Нетерпимість до обману — один з основних принципів змагання. Обман тут не лише означає порушення прийнятого у змаганнях спільного для всіх добровільного закону, а й введення в «агон» елементів міметизму, тобто театру, якраз і побудованого на обмані та вірі у нього [468, 370].

У дебатах хтось має бути переможеним. Це, за логікою К. Поппера, ідея, система аргументів, що не витримала перевірки у змаганні з іншою ідеєю щодо досягнення суспільного блага. Наприклад, система політичної аргументації у відносинах «держава — суспільство», що склалася за радянських часів, досі дуже популярна в країні, що відмовилась від радянської ідеології. У цьому сенсі можна погодитися з О. Зарецьким щодо «стилістичних» ознак подібності: «В УРСР раз у раз починалася яка-небудь суспільно-політична кампанія. Масштабно і в стані якогось тривожно-радісного напруження готувалися до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, запроваджували «знак якості», «програму миру», роздавали урядові нагороди. Сучасний дискурс менш монументальний, але нагород так само рясно і ювілеїв багато. А ще — підвищення мінімальних зарплат, безліч подій під патронатом Президента [142, 3]. Можливо, політичні дебати в прямому ефірі (особливо процес тренувань перед дебатами) дасть змогу політикам відмовитись від мовних форм, які мають «експресивну, а не інформативну функцію»: «найважливіші проблеми, ефективне функціонування, багаторічне протистояння». Модель виборчих комунікацій, що виключає дебати кандидатів між собою, перетворює політичну кампанію на театральну виставу, а громадян — на публіку. Політичні дебати дають змогу створити простір прийняття політичних рішень та зробити вибір, не втрачаючи зацікавленості до виборчих змагань.

Слід відзначити, що подальших досліджень потребують механізми здійснення політичних дебатов як під час виборів, так і для вирішення реальних проблем політичного розвитку. Законодавче регулювання

процесу політичних дебатів у мас-медіа — необхідний крок в умовах залежності українських мас-медіа від органів державної влади або від олігархічних груп. У ході дебатів виявляється професійний рівень журналістів і політиків. Кількість учасників дебатів, взаємодія з ведучим та аудиторією, психологічні особливості сприйняття дебатів населенням — усе це підлягає ґрунтовному аналізу з боку журналістів, політиків, науковців, працівників передвиборчого штабу. Головне, на думку автора, в тому, що дебати — змагання політиків створюють сприятливі умови для політичного вибору громадян.

Політики демократичних систем пам'ятають про двосторонній характер комунікації, масової і політичної, незважаючи на припущення Ж. Бодріяра про неможливість відповіді у мас-медіа, будь-то виборчі змагання чи референдум. Демократичні переходи спираються на «горизонтальне формування політичної волі, спрямоване на взаєморозуміння й досягнений у процесі спілкування консенсус», деякі дослідники при цьому роблять наголос на публічній сфері (Ю. Габермас), дехто — на «національній єдності» (Д. Растоу). Щодо практичних рекомендацій, то очевидно, «якщо мета — успішне зміцнення демократії, тоді майбутні зміцнювачі демократії, що керують державним апаратом, повинні ретельно придивитися до конкретної суміші націй, культур і пробуджених політичних ідентичностей, наявних на цій території» [211, 682]. Національна ідентичність (до якої відноситься і сконструйована в УРСР ідентичність «радянської людини») належить до сфери цінностей, що дозволяє, за висловом М. Вебера, «очікувати від певних груп особливого чуття солідарності перед лицем інших груп» [цит. за: 211, 667]. Комунікативна влада суспільства, що переходить до демократичної політики, не може не враховувати «дискурс, спрямований на досягнення саморозуміння, — дискурс, у якому учасники хочуть ясно зрозуміти себе як представників конкретної нації, як членів певної громади чи громадян певної держави, як жителів певного регіону й т. ін.; дискурс, у якому вони хочуть визначити, яких традицій слід дотримуватись і далі, й намагаються визначити, як добре вони ставляться один до одного і як вони трактуватимуть меншини та маргінальні групи; словом, дискурс, у якому вони прагнуть з'ясувати, в суспільстві якого типу вони хочуть жити, — такий дискурс теж становить важливий елемент політики» [82, 365].

Процеси демократичних трансформацій, навіть якщо мова йде про формування демократичної політики, стосуються всього сус-

пільства, в яке політична система «вбудована» як одна з підсистем. Демократизація в роботах Ю. Габермаса, Л. Вайтхеда, А. Шедлера та інших авторів розглядається як справа суспільства з формування комунікативної влади, яка, завдяки правовим механізмам, відтворюється як адміністративна. Громадська думка та політична воля є не просто результатом спільної діяльності громадян, а інституціями, які формуються неформальними організаціями публічної сфери, «в межах і за межами парламентського комплексу ці безсуб'єктні форми комунікації становлять сцени, на яких може відбуватися більш-менш раціональне формування політичної думки й політичної волі» [82, 370].

Сенс існування демократичної держави, на думку представників лібералізму, полягає «в гарантії формування громадської думки та громадської волі з урахуванням якомога більшої кількості чинників» [82, 365]. Проте конфлікти інтересів та цінностей, навіть «без перспектив консенсусу», «потребують урівноваження, якого не можна досягти завдяки моральному дискурсу... Необхідний баланс конкурентних інтересів є результатом компромісу між сторонами, що можуть покладатися на взаємні погрози» [82, 368]. У громадянському суспільстві певну автономну основу — основу, незалежну й від державної адміністрації, і від опосередкованої ринком приватної комерції, — вважають за передумову практики громадянського самовизначення. «Ця основа зберігає політичне спілкування, не даючи, аби його поглинув урядовий апарат, або асимілювали ринкові структури» [82, 364].

Часто демократичну політику уявляють як відповіді політиків, адміністративної влади на запитання громадян, які здійснюють тиск через політичну волю і громадську думку; для ілюстрації такої ситуації використовується категорія «впливу». Можливо, політика сприймається як демократична і в протилежному, більш реальному, випадку: політики ставлять перед громадою певні питання, і громадська думка формується як реакція на отриману політичну інформацію. Ситуації єднає здатність демократичної політики ставити питання і отримувати відповіді (при всіх застереженнях теоретичного, технологічного і політичного характеру, «якщо...» і «але...»). Так можна інтерпретувати і вислів Ю. Габермаса: «... політики й далі повинні мати спроможність здійснювати комунікацію — через посередництво права — з усіма іншими легітимно впорядкованими сферами дій, хоч як ці сфери можуть бути структуровані та спрямовані» [82, 372].

2.3. ЕЛЕКТРОННИЙ УРЯД ЯК МЕХАНІЗМ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В УКРАЇНІ

У цьому підрозділі буде розглянуто електронний уряд у контексті сучасних дискусій про сутність, функції та перспективи урядування та публічної політики в умовах глобалізації та інформатизації, визначено умови та виміри процесу здійснення політики й окреслено становлення електронного уряду з цієї точки зору.

Розгляд перспектив та проблем, пов'язаних зі становленням електронного уряду в Україні, не може обмежуватись констатацією новацій у технологічному забезпеченні діяльності сфери державного сектору. Електронний уряд виступає не засобом переведу документообігу з паперового вигляду в електронний, а як феномен, глибоко пов'язаний з новим публічним менеджментом. Він є «більше урядом, ніж електронним» [128], і його аналіз слід починати з тих системних трансформацій, що відбуваються у процесі урядування в сучасному світі. Тривають дискусії щодо сутності урядування та державної політики, які мають свою історію та власний дискурс, між різними школами, трактовками та інтерпретаціями публічної політики, менеджменту і урядування у світовій політичній науці. В Україні дискутуються і багатозначні, дуже символічні для посткомуністичної країни, відмінності у перекладі терміну «public policy» — «державна політика» чи «публічна політика». Розуміння «політики», яка виступає складовою обох підходів, в нашій країні глибоко пов'язано з іще одним сучасним процесом — демократизацією. Майже двадцять років реформ всіх сфер життєдіяльності держави були насичені сенсаційними подіями у політичному просторі, що отримали назву «демократичного транзиту» — вирішальними виборами, конституційними та інституційними змінами. Проте вони ж довели, що саме державне управління відстає від сучасних вимог та потребує якщо не революції, то системних та структурних перетворень. У цьому розумінні електронне урядування можна розглядати як акселератор інституційних демократичних трансформацій у царині архаїчного державного управління, яка поєднує ознаки радянської номенклатури та пострадянської олігархії.

Електронне урядування неможливо розглядати (тим більше — впроваджувати) окремо від процесів демократизації політики та модернізації політичних інституцій у сучасній Україні. Інша складова — це можливості технологічного забезпечення комунікативної взаємодії у просторі політичного, що приводить до необхідності вирі-

шення цілого комплексу структурних, функціональних та світоглядних проблем у діяльності такого політичного інституту, як держава. Говорити про перегляд парадигми державного управління слід, з одного боку, у контексті уникнення вад посткомуністичної політики, а з іншого — у більш широкому полі перетворень, пов'язаних з інформаційною добою.

У контексті інформатизації та глобалізації з'являються нові агенти політичних реформ, відсутність яких у посткомуністичному просторі пояснюється неадекватним завданням для бюрократії — реформувати себе так, щоб позбутись більшості легальних чи нелегальних преференцій. Тому можна сформулювати наступну гіпотезу: для реформи урядування необхідна поява нових, неполітичних (як у сенсі «policy», так і «politics») гравців, яких можна залучити, виходячи з можливостей, що надає електронний уряд; у цьому буде полягати і демократизація (у сенсі не тільки виборчої, а і ліберальної демократії) політики в Україні.

Мета дослідження електронного уряду полягає в аналізі сучасних дискусій про сутність, функції та перспективи урядування та публічної політики. Серед головних завдань, що допоможуть реалізувати зазначену мету, можна назвати наступні:

- визначити умови та виміри процесу здійснення політики, окреслити становлення електронного уряду з цієї точки зору;
- розглянути урядування у різних типах демократії та з'ясувати можливості електронного уряду для них;
- дослідити глобальні інформаційні та технологічні новації, що приводять до змін у соціальній структурі суспільства та впливають на моделювання стосунків між владою та громадянами.

Демократизація урядування як основа нових принципів державного управління спирається не лише на легітимність органів влади, але і ставить вимогу про постійний зворотний зв'язок між спільнотами, суспільством та владою (обраними та тими, хто обирає). Це кореспондується з визначенням електронного уряду, яке було запропоновано ЄС: «Електронний уряд — це використання інформаційних та комунікаційних технологій у державному управлінні, поєднане з організаційною зміною та новими навичками, для впровадження державних послуг та демократичних процесів, а також для зміцнення підтримки публічних політик» [128].

Політична взаємодія та репрезентація груп і спільнот відбувається у просторі глобалізації, порушуючи питання дійсно глобального

характеру про відкритість ринків та кордонів, інформаційний вплив, роль національних держав тощо.

У роботах представників транзитологічної парадигми суспільствознавства (О'Доннела, Шміттєра, Карозерса та ін.) наголошується на лінійності процесу демократизації [див. детальн.: 84, 69]. Прихильники цієї наукової традиції виділяють певні етапи розвитку демократії, зазвичай три: 1) лібералізація в умовах авторитарного режиму; 2) впровадження демократичних інституцій; 3) найбільш тривалий етап — консолідація демократії. На всіх етапах демократичного транзиту підкреслюється роль виборчих кампаній: «головним елементом демократизації і подальшої демократичної консолідації є вибори» [84, 70].

В Україні, де тривають трансформаційні перетворення, громадяни, експертне товариство і політики мають унікальну можливість перевіряти ці гіпотези політичною практикою, і в цьому контексті можна погодитись з О. Гаврилишином, який зазначає: «щодо демократії, то, за поширеним і помилковим положенням, забезпечення достатньо відкритого електорального процесу являє собою достатній засіб досягнення мети — ліберальної демократії. Ще в епоху Джона Стюарта Мілля усвідомлювалося те, що ліберальність не рівнозначна демократичному виборчому процесу, а у недавній праці Ф. Закарія... висловлює стурбованість тим, що навіть у розвинутих демократіях Європи і Північної Америки механізми максимізування кількості голосів вироджуються у можливість «захоплення» уряду професійними політиками, що не мають ідеологічних переконань...» [84, 70].

У сенсі забезпечення легітимності демократичного урядування за допомогою виборів (чергових чи позачергових, але відкритих і справедливих) можна говорити про «капкан вільних виборів», «ненадійність фактора виборів», що призводить до феномену, спільного для посткомуністичних країн, — «розчарування у виборах» [413, 40]. Для учасників демократичного транзиту стає очевидною теза, проголошена Ларі Даймондом, щодо існування істотної відмінності між «виборчою» та «ліберальною» демократією. Розкриваючи сенс цих понять, Л. Даймонд зазначає, що «ліберальні демократії не обмежуються наявністю системи демократичних виборів. Для них притаманні також такі риси, як: контроль над виконавчою владою; незалежна судова влада, яка забезпечує дотримання верховенства закону; захист прав свободи особистості, слова, зібрань, совісті, права вибирати і

бути обраним; захист прав меншин... відсутність цензури... У випадку виборної демократії існує система влади та управління, сформована в результаті відносно вільних і справедливих виборів, але відсутні багато інших гарантій прав і свобод, які існують в ліберальних демократіях» [413, 45]. Варто говорити про те, що виборчі кампанії сприяють підвищенню легітимності урядування, але не завжди забезпечують ефективність у вирішенні суспільних проблем. Перший етап вимоги демократизації — забезпечення легітимності державної влади — реалізується у ході демократичних (вільних, чесних, прозорих) виборів, за результатами яких і формуються органи урядування. Взаємопов'язаність виборчого процесу та діяльності органів влади особливо відчутна для країн, що знаходяться на етапі демократизації, і Україна тут не є виключенням. В нашій країні перманентні зміни у виборчому законодавстві, неоднозначність, з правової точки зору, тлумачення основних категорій виборчого процесу, непрозоре фінансування виборчих кампаній, використання адміністративного ресурсу тощо, заважає утвердженню демократії, довіри до інститутів влади та консолідації українського суспільства. Очевидно, що демократизацію урядування не можна розглядати лише у контексті виборчих кампаній (чергових або позачергових). Умова проведення регулярних і вільних виборів є необхідною, але недостатньою саме з точки зору ефективної управлінської діяльності у демократичному суспільстві. Ларі Даймонд у статті «Консолідація демократії і політична культура» зазначає: «...демократія буде легітимніша і стабільніша, коли існують (не призводячи до поляризації) високі рівні політичної ефективності, участі в політичному житті та політичної поінформованості. Коли громадяни обізнані, поінформовані та політично активні, коли вони впевнені, що їхня активність матиме певний вплив на політичні результати (внутрішня ефективність), і коли вважають, що політична система прислухається до їхніх потреб (зовнішня ефективність), слід сподіватися високих рівнів підтримки демократії і задоволеності демократією» [112, 934]. У цьому контексті електронний уряд сприяє залученості громадян до політики, а механізм електронного голосування на виборах пройшов апробацію у деяких країнах, зокрема у США та Естонії.

Австралійський автор Г. Колбеч зазначає, що відносно публічної політики «і в науковій літературі, і в робочих знаннях практиків наявні два zasadничо відмінних погляди: один стосується уповноваженого вибору, а другий — структурованої взаємодії. Підхід уповноваженого

вибору означає, що політика справді полягає в «ухваленні урядом рішень» і зосереджується саме на таких рішеннях. Ставляться запитання про проблему, яку уряд намагається вирішити, варіанти, які йому пропонуються, те, яким чином було прийняте рішення, та яким є результат... Підхід структурованої взаємодії не передбачає однієї особи, що приймає рішення, для вирішення чіткої проблеми політики: він зосереджується на діапазоні учасників гри, різноманітності їхнього розуміння ситуації й проблеми, способів взаємодії між собою та результатів цієї взаємодії» [174, 111–112]. У цьому сенсі доречним є використання терміну «урядування» у суспільно-політичному дискурсі в Україні задія наголошення саме на взаємодії між громадянами і владою, що забезпечує не лише легітимність, а й ефективність. У збірці наукових праць «Європейська інтеграція» урядування розглядається як окремий концепт і визначається «як процес свідомого політичного цілепокладання і втручання в оформлення суспільного устрою та його складових, що постійно триває... концептуально прив'язує урядування до діяльності органів державної влади... Урядування передбачає цілепокладання та прийняття рішень щодо відповідних заходів, обов'язкових для виконання як суспільними групами, так і окремими індивідами, що не чинять опору і не висловлюються проти даного рішення» [135, 12]. Такий підхід не лише визначає агентів урядування, а і корелюється з розумінням політичних відносин, що дозволяє поставити питання про формування порядку денного у діяльності уряду: «література з публічної політики... виявляє джерело політики в уряді. Політика — це «усе, що уряди вирішують робити чи не робити»... при цьому виникають питання, як проблеми політики потрапляють до уряду» [174, 42].

В Україні комплекс взаємопов'язаних проблем правового, економічного (структура міністерств та відомств, що залишаються радянськими за основними організаційними, галузевими ознаками), політичного та культурного характеру унеможливорює виконання державою функцій, притаманних сучасному демократичному урядуванню. Централізація влади та концентрація повноважень при невизначеній сфері відповідальності щодо управління соціальними та економічними системами призводить до абстрагованості управлінських рішень від суб'єктів управління. Державний апарат, номенклатура сприймаються суспільством (напевно, можна сказати теж саме і про самоідентифікацію) як самодостатня система, що не зацікавлена та не потребує зворотного зв'язку для ухвалення рішень.

Розглядаючи електронне урядування саме у контексті удосконалення та розширення в Україні звичайних для демократичних країн функцій урядування, можна побачити, що новизна підходів до сфери державного управління за допомогою інформаційних технологій проявляється не у зменшенні ролі держави, а у її реформуванні. Відповідно і завдання електронного уряду полягає у забезпеченні ефективної політичної участі громадян, покращенні співпраці з зацікавленими групами та приватним сектором, використовуючи комунікаційні технології.

Підвищення ефективності урядування відбувається завдяки успішному розумінню потреб споживачів та спрощенню структури зворотного зв'язку: користувач послуг он-лайн може не розумітись на сфері відповідальності окремих урядових структур, проте він отримує послугу, електронний уряд має здатність надавати послуги громадянам якісно і в достатній кількості — так, щоб вони були пристосовані до їхніх потреб і умов та були скоординовані через різні канали спілкування (телефон, Інтернет, особисте спілкування, пошта, система коротких повідомлень тощо).

До позитивів, що несе електронний уряд, на думку автора, слід віднести також:

- зменшення урядових затрат через адміністративне спрощення та використання інформаційних технологій;
- наближення державних послуг до громадян замість того, щоб змушувати їх бігати від однієї інстанції до іншої;
- зменшення рівня корупції;
- залучення громадськості до публічних дебатів з питань місцевого самоврядування;
- прискорення прийняття управлінських рішень;
- спрощення отримання послуг через принцип «відсутності хибних дверей».

З іншого боку, електронний уряд не може замінити традиційну структуру урядування, принаймні у найближчий час. До недоліків або дискусійних питань стосовно електронного уряду можна віднести:

- електронна документація повинна мати відповідний статус (печатки, підписи), для чого необхідно вносити зміни у законодавство;
- потрібні програми соціальної адаптації для тих категорій громадян, які не мають навичок роботи з електронною інформацією;
- у розповсюдженні он-лайн інформації важче здійснювати контроль та притягати до відповідальності у разі порушення законодавства;

- необхідно забезпечити високий технологічний рівень на всій території країни, щоб гарантувати рівність послуг для всіх громадян;
- потрібне єдине та стабільне джерело фінансування (державний бюджет) у той період часу, коли результат ще не гарантовано;
- слід враховувати небезпеки, пов'язані з технологічною вразливістю інформації (віруси, хакерські атаки);
- електронна інформація унеможливує отримання консультацій «обличчям до обличчя», до яких громадяни України звикли ще за радянських часів, що іноді може позначатись на якості послуг.

Цей перелік можна продовжувати, проте процеси, які відбуваються у світі, вимагають модернізації та демократизації державного управління, а електронний уряд розглядається провідними країнами саме у такому контексті. Тому основним недоліком буде якраз відмова від конкретних кроків по реалізації та впровадженню програми, яка може стимулювати модернізацію усього державного сектору. Особливо помітним відставання у цій сфері стає на фоні процесів, пов'язаних з феноменом глобалізації.

Ряд концепцій, що аналізують глобальні зміни у сучасному світі, таких авторів, як О. Тоффлер, М. Кастельс, Ф. Фукуяма, Д. Мартен, Т. Фрідмен, Л. Туров, І. Валерстайн та ін., роблять наголос на тому, що ключову роль у процесі глобалізації відіграють інформатизація і комунікація. Виклики інформаційної доби стосуються економічного, політичного, соціального, культурного простору суспільного життя, приводять до появи нових феноменів та акторів і висувають принципово нові вимоги до традиційних політичних та соціальних інституцій. Один з таких феноменів — медіатизація політичного поля і, як наслідок, зростаючий вплив медіакратії на політичні процеси у трьох аспектах: інституційні трансформації мас-медіа, домінування медіа-скандалів у політичних кампаніях та зміни у формуванні громадської думки.

Пов'язуючи зміни вимог до урядування з інформаційною (третьою, за підрахунками О. Тоффлера) хвилею людської цивілізації, Ф. Фукуяма пише: «Перед сьогоднішньою демократією інформаційного століття постає серйозний виклик — підтримати громадський порядок перед лицем технологічних і економічних змін. З початку 70-х до 90-х років по Латинській Америці, Європі, Азії і по колишньому комуністичному світу несподівано прокотилася хвиля виникнення нових демократичних режимів, яку Семюель Гантингтон назвав іншою «третьою хвилею», цього разу хвилею демократії» [474, 21].

Для аналізу політичного аспекту глобальних змін доби третьої хвилі О. Тоффлер використовує поняття «напівпрямой демократії», «влади меншин» та «розподілу рішень», наполягаючи на змінах у структурах управління в умовах інформаційної хвилі: «всі ці структури доведеться фундаментально змінити не тому, що вони від початку погані, але тому, що вони... більше не відповідають потребам світу, що радикально змінився» [363, 659]. О. Тоффлер проголошує добу тривалої боротьби за радикальну реконструкцію представницьких органів (їх він називає «імовірно представницькими»), на злам треба здати «гігантські міністерства і укорінені цивільні служби багатьох країн, конституції і судові системи — коротше кажучи, багато громіздких і все гірше працюючих апаратів імовірно представницьких урядів» [363, 658].

На його думку, демократія двадцять першого сторіччя — це, перш за все, перехід від делегування повноважень та залежності громадян від представників до того, щоб представляти себе самим: «Якщо наші вибрані маклери не можуть укласти угоди за нас, нам доведеться робити це самим» [363, 673]. Ця теза аргументується і тим, що, за О. Тоффлером, обранці проявляють необізнаність у складних проблемах, які породжуються інформаційною хвилею, та покладаються у прийнятті рішень на думку експертів [363, 672]. Тим більше, що переноситься і центр прийняття рішень — якщо раніше управління здійснювалось центральним урядом національної держави, то, в умовах третьої хвилі, рішення приймаються ще і на транснаціональному та регіональному рівнях, що веде до розділення рішень та «радикального розширення політичної участі» [363, 686], яке, у свою чергу, потребує змін у структурі державного управління: «проблеми міняються, а влада ухвалювати рішення — ні» [463, 679]. Уряди та еліти індустріальної хвилі претендують на те, щоб говорити від імені більшості суспільства, «оскільки від цього залежить їх легітимність»: уряд Сполучених Штатів був таким, що «представляє народ, створений народом і для народу». Радянська комуністична партія говорила від імені «робочого класу». Пан Р. Ніксон заявляв, що представляє американську «мовчазну більшість» [463, 660].

Для української політики актуальною є думка О. Тоффлера про те, що суспільство стає демасифікованим, внаслідок чого фактично неможливо мобілізувати голоси більшості населення, або утворити на основі постійної більшості правлячу коаліцію [463, 660].

Отже, уявлення про суспільний лад як наслідок урядування централізованої, раціональної бюрократичної ієрархії, залишається у ми-

нулому. У підрозділі «Технологія, мережі і соціальний капітал» книги «Великий розрив» Ф. Фукуяма пов'язує це з думкою М. Вебера, для якого «раціональна ієрархічна влада у формі бюрократії» була «квінтесенцією сучасності... натомість в кінці XX століття ми спостерігали, як бюрократична ієрархія приходить в занепад і в політиці, і в економіці, а її місце займають менш офіційні форми взаємодії, що самоорганізуються [391, 266]. Так само М. Вебер «стверджував, що раціональна бюрократія була, по суті, самою серцевиною життя суспільства... сьогодні ми знаємо, що в інформаційному суспільстві ні уряди, ні корпорації не покладаються виключно на формальні, бюрократичні правила для того, щоб організовувати людей, над якими вони мають владу. Натомість вони повинні будуть удатися до децентралізації і розподілу владних повноважень і покластися на самоорганізацію людей, над якими вони мають номінальну владу» [391, 16].

Процес децентралізації та змін форм влади через інформатизацію, порівняно з індустріальною хвилею, стосується не лише урядових структур, а і бізнесу: «централізовані авторитарні корпорації терплять невдачі з тих же причин, що і централізовані і авторитарні держави, — вони не справляються з інформаційними потребами світу, що стрімко ускладнюється, в якому живуть. Не випадково, що ієрархічність почала давати збої саме в той момент, коли суспільства по всьому світу здійснювали перехід від індустріальних способів виробництва до високотехнологічних і інформаційних» [391, 267].

Ф. Фукуяма ілюструє відмінності у формах влади на прикладі аналізу ринкової взаємодії, ієрархічної взаємодії та взаємодії у мережах, ставлячи питання наступним чином: «мережі звичайно розуміються як організації, відмінні від ієрархій, але часто не ясно, як вони відрізняються від ринків» [391, 267].

На думку Ф. Фукуяма, для визначення відмінностей між поняттями «ринку» (координація здійснюється за допомогою класичного ринкового механізму) і «ієрархії» (політичною версією ієрархії Ф. Фукуяма називає «авторитарну або, в більш екстремальній формі, тоталітарну державу, в якій диктатор або невелика еліта... володіли владою над всім суспільством»). Самі демократії також організовані ієрархічно, і, відповідно, їм властива та ж недосконалість, що і їх авторитарним аналогам, і в результаті фактично всі сучасні демократії випробовують сильний тиск, спрямований на «децентралізацію, федералізацію, приватизацію і делегування влади» [391, 267]. На думку

Ф. Фукуяма, взаємодії у мережі вдається уникнути вад ієрархічної політики: «мережа — це моральні взаємини довіри: мережа — це група індивідуальних агентів, які розділяють неформальні норми або цінності, крім тих, які необхідні для звичайних ринкових операцій... мережа відрізняється від ієрархії, тому що заснована на неформальних нормах, що розділяються, а не на формальних владних відносинах» [391, 273].

Підсумовуючи дослідження суспільства третьої хвилі, у розділі «Демократія XXI сторіччя» О. Тоффлер пише: «Замість високостратифікованого суспільства, в якому декілька великих блоків об'єднуються, щоб сформувати більшість, ми маємо конфігуративне суспільство — суспільство, де тисячі меншин, багато з яких тимчасові, кружляються у водоверті і утворюють абсолютні нові скороминущі моделі, що рідко об'єднуються у 51 %-ний консенсус з великих проблем. Просування цивілізації Третьої хвилі послаблює саму легітимність багатьох існуючих урядів» [363, 661–662]. Легітимність правління більшості відходить у минуле не лише з політичних та технологічних, а і з соціальних та економічних причин: «Всю еру цивілізації Другої хвилі боротьба за правління більшості була гуманістичною і визвольною. У суспільствах Другої хвилі правління більшості майже завжди означало прорив до справедливості для бідних. Адже бідні були більшістю. Проте сьогодні у бідних немає, як правило, чисельної переваги. У більшості країн вони — як і всі інші — стали меншиною» [363, 662].

Серед нових підходів до прийняття рішень, що сприятимуть демократизації в умовах інформаційної хвилі, О. Тоффлер називає: голосування, яке застосовується сьогодні багатьма корпораціями, щоб захистити права меншин, що володіють акціями; створення тимчасових модульних партій, які обслуговують змінну конфігурацію меншин, партії, що включаються і вимикаються; появу «дипломатів» або «послів», щоб бути посередником не між країнами, а між меншинами усередині кожної країни; створення квазіполітичних інститутів, щоб допомагати меншинам швидше і легше утворювати і розривати альянси [363, 666–667].

Глобальне розповсюдження інформаційних технологій, передовсім мережі Інтернет, яка включає інформаційну та комунікативну технології, у поєднанні зі змінами у соціальній та економічній структурі суспільства та з реформами державного управління, робить електронний уряд важливою, якщо не визначальною, ланкою модернізації та демократизації. Електронний уряд дозволить підвищити

ефективність та легітимність урядування, краще реагувати на вимоги часу, впровадити кращі публічні послуги. Головним завданням для електронного уряду стає урядування, тобто робота з модернізації та регулювання усього суспільства, а не лише сфери державного управління. Ці завдання реалізуються через сектори електронного уряду, до яких входять уряд до уряду (G2G), уряд до бізнесу (G2B), уряд до громадян (G2C) та уряд до працівників (G2E). Реалізація завдань електронного урядування у всіх секторах відбувається послідовно, через ряд етапів. На першому етапі необхідно впровадження послуг «онлайн», до яких відноситься доступ до електронної інформації щодо законодавства, відомих веб-сторінок з переліком послуг. Наступний етап пов'язаний з доступністю цих послуг, тобто з можливістю отримання ліцензій та сертифікатів, сплати податків, створення «послуг одного вікна», без контактування громадян з кожним відомством окремо. На третьому етапі конструюється «цілісний електронний уряд», який здатний підвищувати залучення громадян до прийняття рішень та зміцнювати публічну політику. Комплекс послуг, як за формою, так і за змістом, робить деякі властивості електронного уряду насправді унікальними. Серед них можна назвати: орієнтацію на клієнта, робота без використання паперової документації, автоматизація, що зменшує суб'єктивний фактор при наданні послуг, та надання послуг у реальному часі, що потребує змін у структурі органів влади. Технологічні новації постійно відкривають нові можливості, які може використовувати електронний уряд, наприклад, WAP, або SMS — систему повідомлень, які надсилаються на мобільні телефони.

У публічній політиці виділяють два виміри — вертикальний і горизонтальний. Характеризуючи вертикальний підхід, Г. Колбеч пише: «...вертикальний вимір бачить політику з точки зору передачі згори донизу повноважних рішень. Повноважні особи, які приймають рішення, обирають порядок заходів, що максимізує цінності, які є в їхньому розпорядженні, й передають їх підпорядкованим органам для впровадження... Цей вимір підкреслює інструментальні дії, раціональний вибір і силу законних повноважень...» [174, 49]. Інший вимір політики, горизонтальний, стосується «взаємозв'язків між учасниками з різних організацій». Він демонструє, що здійснення політики «відбувається через організаційні кордони, а також у їх межах, і включає в себе структуру поглядів, підходів і засобів учасників з різних організацій та ієрархічну передачу повноважних рішень у межах будь-якої організації. Він стосується природи цих зв'язків між

організаціями, того, як вони сформовані й організовані, структури інтерпретації учасниками проблем політики й тих інституційних утворень, через які відбувається їх залучення» [174, 49]. Традиційно державна політика розуміється, особливо у посткомуністичних країнах, як ієрархія, владна вертикаль, що постійно потребує посилення та укріплення. Деякі автори вважають, що у здійсненні ринкових перетворень у країнах, які переходять до демократії, активність та ефективність забезпечуються саме напівавторитарною владою. Але в інших сферах посткомуністичного транзиту незаперечною є важливість горизонтального виміру політики, що сприяє становленню зворотного зв'язку між владою та суспільством, появи спільних демократичних цінностей. Ф. Фукуяма пише про «соціальний капітал», який виступає умовою «створення здорового громадянського суспільства, тобто безлічі груп і об'єднань, що займають місце між родиною і державою. Про громадянське суспільство, яке з часу падіння Берлінської стіни привертає до себе значний інтерес в колишніх комуністичних країнах, говорять як про вирішальний для успіху демократії чинник» [391, 33]. На думку Г. Колбеча, горизонтальний та вертикальний виміри політики не є альтернативними, скоріше кожен з них враховує інший: «спільне розуміння, досягнуте на горизонтальній площині, має запроваджуватися за допомогою інструментів вертикального виміру». Відмінність полягає у відповідях на запитання «Де здійснюється політика?»: «У вертикальному вимірі політика здійснюється, коли уповноважена на прийняття рішень особа дає санкцію, і таким чином увага зосереджується на міністерському кабінеті, залі засідань уряду, парламенті. У горизонтальному вимірі політика виникає зі складного набору стосунків між учасниками...» [174, 50].

Таким чином електронний уряд дозволяє, з одного боку, підвищити ефективність вертикальних зв'язків (урядової політики), а з іншого — сприяє залученості спільнот, асоціацій та агенцій до процесу формування порядку денного, вироблення та прийняття рішень (публічна політика). У цьому сенсі електронний уряд може стати механізмом демократизації та модернізації державного сектору зокрема, та українського суспільства в цілому, через успішне «структурування залученості як усередині уряду, так і поза ним» [174, 51].

Проте на заваді реалізації проекту Е-уряду, у тому числі — в Україні, стає не тільки суб'єктивний фактор, а і парадоксальність, внутрішньо притаманна не лише демократичній політиці (Л. Даймонд), а і політиці як феномену суспільного життя (Дебора Стоун так і на-

звала своє дослідження з публічної політики — «Парадокс політики» [344]). Моделі, що пояснюють процес прийняття рішень з точки зору раціональності (раціонального вибору), такі як модель «економічної людини» та «раціональної організації» (М. Вебер), сьогодні, під впливом глобалізації та інформатизації, відходять у минуле. Для прийняття рішення, яке можна було б назвати раціональним, потрібна повна, вичерпна інформація, а це неможливо в сучасних умовах — не через брак інформації, а через її надмірність, коли виникає ефект «інформаційного шуму», за якого агенти інформаційного процесу «поширюють стільки суперечливої інформації на певну тему, що зрозуміти, що відбувається насправді, а також відсіяти об'єктивну інформацію з потоку інформаційного сміття, для рядового громадянина справа вкрай проблематична» [264, 148].

Погоджуючись з цією тезою, слід додати, що в умовах медіатизації політики зрозуміти, що відбувається насправді, виокремити об'єктивну інформацію та прийняти раціональне рішення фактично неможливо не лише для громадянина, а й для всіх суб'єктів політичного процесу, у тому числі державних інституцій. Електронний уряд може лише допомогти у цьому, а не вирішити проблему демократизації політики остаточно.

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЯК КОМУНІКАТИВНИЙ ПРОЦЕС

3.1. ПРОБЛЕМА РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ

Дискусії стосовно ролі раціональності у функціонуванні політичних інститутів демократичних країн особливо активізуються в трансформаційні періоди суспільного розвитку, коли проблематизується здатність людини адекватно досягнути суспільство (раціональність знання) та належним чином упорядкувати та перебудувати цей світ (раціональність дії). Політична раціоналізація виступає однією з характеристик політичного розвитку, вона може інтерпретуватись як функціональна диференціація політичних інститутів, як оцінка їхньої діяльності за критеріями ефективності та результативності. У нашій країні концепція політичної раціональності може бути використана для пояснення джерел, характеру та напрямків політичної трансформації на шляху від авторитаризму до демократії.

Демократичні інститути, розвиток яких на початку минулого сторіччя став об'єктом дослідження видатного вченого М. Вебера саме в контексті раціоналізації, неможливо уявити «не тільки без раціонального господарства (економіки), а й без раціонального права й раціональної політики. Раціоналізація, яка може мати як позитивні, так і негативні наслідки, — це раціональна наука і техніка, і раціоналізована культура» [89, 71].

Парадоксом раціональності (або її характеристикою) можна вважати одночасне (у одному суспільстві, культурі) співіснування різних типів раціональності, що має наступні наслідки: визнання можливості різних вихідних конкуруючих «картин світу»; відмову від абсолютного суб'єкта на користь безлічі локальних суб'єктів; можливість існування відмінних від наукової типів раціональності. Концепція модерну виходила з домінування цілераціональності у сфері урядування, впорядковувальним механізмом суспільства виступала держава, в центрі якої знаходилась «економічна» людина. На рівні політичної організації це означало встановлення раціональних бюрократичних апаратів, на рівні ідеологій — підтримку обґрунтувань, які відповіда-

ють таким бюрократичним апаратам [32]. Тепер суспільство повинно вирішувати проблеми, породжені самою модернізацією. Це є завданням комунікативного розуму (Ю. Габермас), завдяки якому комунікативна раціоналізація суспільства відкриває можливість створювати й обґрунтовувати нові легітимні правила соціального регулювання [див. детальн.: 395].

У публічній політиці раціональний підхід дозволяє швидко ідентифікувати конфлікти та кризові явища відповідно до сконструйованих заздалегідь типологій і знаходити рецепти подолання їхніх наслідків. Раціоналізація державної політики, виборчої системи, організації виборчих кампаній, боротьби за голоси виборців стає невідкладним завданням модернізації та розвитку політичної системи нашої країни.

Сучасна доба, яка характеризується кризою політичних режимів у різних регіонах світу, актуалізує процес визначення «пункту прибуття» для посткомуністичних країн, ставить питання незворотності демократичних реформ та механізмів зупинення дезінтеграції суспільства й дезорієнтації політичних та соціальних інститутів. У демократичному суспільстві з його процедурними вимогами до політичного вибору раціональність є майже чи не єдиним джерелом критичного мислення, яке «здатне до тверезої оцінки тих кризових явищ, з якими стикається сучасна людина» [283, 11].

Постановка проблеми раціональності, яка дозволила історикам науки постфактум реконструювати історичні типи раціональності, пов'язується з роботами представників німецької класичної філософії, передусім І. Канта та Г. Гегеля, які здійснили аналіз понять розуму, розумного, раціонального та раціональності в межах інтерпретації, що отримала назву класичної.

На наступному етапі теоретичним фундаментом досліджень раціональності виступають роботи класиків філософської та соціологічної думки XIX–XX сторіч. Питання формування наукової раціональності, відносини між гуманітарним та соціально-політичним пізнанням і природознавством та культурою в цілому досліджувались у працях О. Конта, М. Вебера, А. Бергсона, О. Шпенглера, Г. Ріккєрта, Е. Кассирера, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера, В. Дільтея, В. Зомбарта, Ф. Тьонніса, Г. Зіммеля, Г.-Г. Гадамера, Т. Парсонса, А. Койре, Дж. Мілля, К. Мангайма, К. Поппера, І. Пригожина, Б. Рассела, К. Ясперса та ін.

Велике значення для історичного аналізу типів та форм раціональності мають роботи з методології наукових досліджень Т. Куна,

С. Тулміна, П. Фейерабенда, К. Хюбнера, І. Лакатоса, М. Полані, С. Пролєєва, С. Кримського, Б. Грязнова, Е. Караваєва, А. Карміна, О. Нікіфорова, О. Огурцова, В. Поруса, Б. Пружиніна, Г. Тульчинського, В. Товарниченка та ін.

Питанням становлення ролі й місця раціональності в соціумі та науковому пізнанні під кутом зору філософського й соціологічного знання присвячено роботи російських філософів та соціологів Б. Алексєєва, П. Гайденко, А. Говорунова, Ю. Давидова, І. Касавіна, М. Кісселя, Б. Липського, М. Мамардашвілі, Л. Мікешиної, Н. Мудрагей, Я. Слинина, В. Швирьова та ін. Проблеми гуманітарного пізнання в контексті раціоналізації науки аналізуються такими українськими та зарубіжними вченими, як М. Попович, С. Аверинцев, В. Бранський, І. Гаврилов, О. Гусєва, О. Князева, Б. Кузнецов, С. Курдюмов, В. Лекторський, В. Лях, Л. Ситниченко, А. Мамзин, Н. Моїсєєв, В. Стьопін, А. Фахрутдінова, Ю. Шилков, О. Піркова, Л. Лещенко та ін.

У другій половині ХХ сторіччя в роботах зарубіжних авторів — філософів, соціологів та представників політичної науки тема раціональності розроблялась М. Фуко, А. Шюцом, Н. Луманом, Г. Йонасом, О. Гьоффе, К.-О. Апелем, представниками «старшого покоління» Франкфуртської школи (Т. Адорно, Г. Марузе, М. Горкгаймер), Ю. Габермасом, Е. Гіденсом та ін.

Наприкінці 80-х — початку 90-х років минулого століття виходять роботи, у яких пропонується розгорнутий аналіз проблематики раціоналізації в широкому науковому та соціально-політичному контексті. Серед них слід відзначити роботу Н. Автономової «Розсудок, розум, раціональність» [5], усебічний аналіз соціологічної концепції М. Вебера і його критиків у дослідженні П. Гайденко та Ю. Давидова «Історія і раціональність» [89] та збірку наукових праць «Історичні типи раціональності» [159]. В останній представлені розвідки на тему форм і ролі раціональності в сучасному суспільстві (як посттоталітарному, так і постмодерному), місця раціональності в соціальному пізнанні та соціальній реальності.

Дослідження різних форм раціональності (у тому числі — політичної раціональності), місця раціоналізації економіки, політики, права, державного управління в модернізаційних процесах і ролі політичного знання в реформуванні суспільства стали предметом робіт вітчизняних та зарубіжних авторів: О. Здравомислова, Н. Лапіна, В. Дудченко, В. Колбановського, В. Горбатенка, І. Кресіної, О. Баб-

кіної, Л. Кормич, В. Култигіна, Т. Заславської, В. Паціорковського, В. Федотової, С. Наумкіної, М. Михальченко, М. Головатого, Ф. Рудича, В. Бебіка, Е. Гансової, І. Попової, Н. Покровського, Л. Бабаєвої, Н. Бусової, О. Краснокутського, Т. Адамянц, Р. Зимовця, Н. Наумової, Є. Бистрицького, Р. Нугаєва та ін.

Аналізу методик раціоналізації політичного процесу присвячено дослідження російського автора Т. Шмачкової [427], становленню та практикам дій бюрократії в радянський та пострадянський період — розвідки Н. Шматко [426], взаємовідносинам повсякденного та раціонального — роботи О. Філіппова [380] та А. Худенка [406], роль політичної аргументації як засобу раціоналізації політичної комунікації досліджується О.Третьяком [364].

Теорію раціонального вибору в політичній науці розробляли зарубіжні автори Д. Грин, І. Шалиро, К. Ерроу, Дж. Найт, Г. Кавка, К. Монро, П. Ейбелл, Д. Остен-Сміт, М. Олсон, М. Фармер та ін.

Окремий напрямок дослідження раціональності сформувався у сфері аналізу публічної політики. Тут можна відзначити праці авторів, які аналізують процес раціоналізації прийняття та реалізації політичних рішень, серед яких Д. Стоун, В. Парсонс, Г. Колбеч, О. Дем'янчук, В. Тертичка, В. Данн, Г. Саймон, А. Вілдавські, Л. Пал, Е. Дрор, Л. Якобсон та ін.

Критично переосмислюючи значення раціоналізації для науки, культури та суспільства, деконструювати (у перекладі російською Н. Автономової — «рас-по-строить») раціональність пропонують представники постмодернізму Ж. Деріда, Ж. Делез, Ф. Гваттарі, Ж.-Ф. Ліотар, Ф. Джеймісон, Ж. Бодріяр, Р. Рорті, В. Вельш, Ч. Вінквіст, В. Тейлор, З. Бауман та ін. Узагальнюючи, наскільки це можливо, позиції авторів даного напрямку, відзначимо, що для них раціональність не є головним претендентом на панівне становище в сучасному суспільстві, у тому числі в політичній діяльності.

Очевидно, що існує плюралізм підходів до визначення раціональності (правильніше — раціональностей) та процесу раціоналізації у представників різних шкіл та напрямків наукових досліджень. На думку Ю. Давидова, «багатозначність розуміння раціональності в історичному контексті має три джерела: раціональність використовується як методологічний інструмент аналізу, вона виступає також як предмет аналізу і, нарешті, раціональність розуміється як цінність» [109, 71].

Виступаючи формою наукової рефлексії, «раціональність концептуалізує принцип усвідомлення людиною своєї присутності в світі»,

а це, у свою чергу, «ставить на порядку денному необхідність пошуку нових аспектів раціональності, здатних до рефлексивно-ціннісного способу розв'язання проблем сучасної людини та подолання кризового стану традиційної раціональності» [283, 4].

Дещо спрощуючи, С. Шайхтдінова визначає раціоналізацію для пострадянських суспільств таким чином: «Раціоналізація політичної взаємодії суспільств, що виходять з радянської спадщини та стають на шлях економічної та політичної модернізації, означає такі дії, які надають іншого спрямування змісту, обумовленному «історичним корінням» [409, 118].

Складність та суперечливість інтерпретацій раціональності дозволяє Н. Автономової зробити висновок щодо їх контекстуальної та функціональної обумовленості: «Значення понять «раціональність», «раціональний» функціонально контекстуально обумовлене: воно залежить від того, у якому ряду зіставлень і протиставлень виникає це поняття, чи протиставляється раціональне думці (античність), вірі (середньовіччя), догматизму забобонів (епоха Просвітництва), емпіричному — чи то інтуїтивістському, сенсуалістичному або ірраціональному (у яких конкретних формах воно не втілювалося б — воля, життя, інстинкт, невідоме тощо)» [5, 14–15].

У повсякденності раціональність ототожнюється з розумовим пізнанням світу, що, через апеляцію до вимог здорового глузду, відноситься до сфери наукового пізнання як до певного «еталону раціональності» з властивими параметрами логічної обґрунтованості, теоретичної усвідомленості, систематизованості, несуперечності, критичності тощо. Саме в такій якості, починаючи з Нового часу, постає наукове пізнання й наукова діяльність у цілому: «у ході становлення і розвитку класичної науки складається імператив наукової раціональності... який можна сформулювати у такий спосіб: як умова пізнавальної діяльності й організації наукового тексту наукова раціональність характеризується установкою на адекватне збагнення реальності, що відбувається в результаті вирішення дослідницьких задач, при збереженні безперервності наукового знання» [356, 7].

На думку російського філософа А. Новікова, яку він відстоює у статті «Раціональність у її витоках та втратах», виправданою є позиція тих, хто пов'язує народження феномена раціональності з радикальною реформою європейської філософії в Новий час, її рішучою scientизацією й методологізацією. Поворот до розвитку природознавчих наук, використання їх методології для аналізу людини та суспільства

у постійному протиставленні та співставленні з вірою та авторитетом характеризує цей етап становлення раціоналізму. Одним із перших, хто дав поштовх руху такого роду, став Р. Декарт, якого вважають піонером цієї реформи. Так, він «спонукав людський розум «устати на власні ноги», звільнивши його не тільки від пут містики й прозріння, але й від схоластичної обмеженості здорового глузду. Стратегічна мета ідеологів раціоналізації філософії й людської культури в цілому полягала в утвердженні науки (насамперед, математики й математизованого природознавства) як беззастережного і єдиного лідера. Культ віри й авторитету (Біблії та Аристотеля) повинен був звільнити місце культові критичної рефлексії, точного розрахунку й ідеологічної неупередженості» [265, 30].

Утім багато філософів минулого й сучасності вбачають велику небезпеку в такого роду «очищенні» філософської раціональності від моральної складової контексту як такого, який не має ніякого відношення до встановлення об'єктивної істини. Можна погодитись з думкою А. Новикова, що «дійсно раціональний, справді розумний шлях людського розвитку — це не тільки глибоко продуманий й оптимально збалансований, але передусім моральний шлях, при якому обов'язок, альтруїзм, милосердя та інші архаїчні й, точніше кажучи, нераціональні чинники не витісняються холодним розрахунком і бездоганною логікою, а істина не впливає на совість» [265, 31]. До речі, ця думка корелює з дослідженнями раціоналізації М. Вебера, в яких він, зокрема, підкреслював роль релігійного аскетизму, властивого протестантській етиці у становленні економічної раціональності індустріального суспільства [див. детальн.: 68].

З іншого боку, існує визначення раціональності як системи правил, норм та еталонів, прийнятих у межах даного соціуму для досягнення соціально осмислених цілей. У такому разі раціональностей стільки ж, скільки суспільств або навіть соціальних груп. Пом'якшеним варіантом тієї ж плюралістичної позиції можна вважати й спробу виділення свого роду «типів» раціональності, оскільки поняття «тип раціональності» призводить не до цілісної раціоналістичної концепції, а до конструювання нових «раціоналізмів».

У найзагальнішому вигляді раціоналізація — це розумне (логічне) пояснення (обґрунтування). З точки зору різних сфер наукового пізнання, раціоналізація може розглядатись у наступних контекстах: з позицій економічної науки — як удосконалення, поліпшення організації будь-якої діяльності, яка відбувається більш ефективно та

продуктивно, найбільш раціональним способом; соціально-політичні науки розуміють раціоналізацію як тенденцію інститутів та організацій сучасного суспільства до модернізацій (у напрямку раціоналізації); з точки зору психології (зокрема, такого напрямку, як фрейдизм) раціоналізація виступає у ролі форми психологічного захисту, яка характеризується тим, що під час її реалізації відбувається раціональне пояснення індивідом своїх бажань і дій [338, 399].

Крім раціональності як відповідності правилам і стандартам розуму, раціональність може означати відповідність засобів обраній меті (доцільність, або цілераціональність, за М. Вебером), здатність завжди вибирати кращу з наявних альтернатив (за Р. Карнапом, дія раціональна, якщо вона має максимально очікувану користь). За візією Аллена Гіббарда, «назвати щось раціональним означає визнати його таким, що «створює смисли» [338, 398].

За визначенням російського автора А. Івіна, раціональність — це «характеристика знання з кута зору його відповідності найбільш загальним принципам мислення, розуму. Оскільки сукупність таких принципів не є досить зрозумілою й не має чіткої межі, поняттю «раціональність» властиві і неясність, і неточність». Він вважає за доцільне виділити «універсальну», «локальну» та «позачасову» раціональності, оскільки «мислення людини є неоднаковим не тільки в різні історичні епохи, але й у різних галузях його застосування», суттєвою є відмінність між двома рівнями раціональності: універсальною раціональністю, яка охоплює цілу епоху або культуру, і локальною раціональністю, яка характеризує особливості мислення в окремих галузях теоретизування конкретної епохи чи культури. «Позачасова раціональність», яка є незмінною в усі часи, дуже бідна за своїм змістом. Вимоги універсальної раціональності, змінної від епохи до епохи, досить аморфні, навіть якщо вони стосуються логіки. Ці вимоги історичні, переважна їх частина має імпліцитний характер: вони не формулюються явно, а засвоюються як «дух епохи», «дух середовища». У свою чергу, «локальна раціональність передбачає: певну систему цінностей, якою керуються в конкретній галузі мислення (науці, філософії, політиці, релігії, ідеології тощо); специфічний набір методів обґрунтування, який застосовують у даній галузі і які утворюють певну ієрархію, систему категорій, слугуючи координатами мислення в конкретній галузі; специфічні правила адекватності, які стосуються загальної природи розглядуваних об'єктів, тієї чіткості і точності, з якою вони повинні описуватися, точності міркувань,

широти даних тощо; певні зразки успішної діяльності в даній галузі» [151, 578].

Концепцію «спецраціональності» розробляє Є. П. Нікітін. На його думку, це «особливий різновид раціональності, притаманний тій чи іншій спеціалізованій формі духовної діяльності. У свою чергу останнім терміном позначено такий вид духовної діяльності, який виконується через посередництво певного соціального інституту і, як правило, не виходить за межі одного з фундаментальних начал духа — пізнавального, морального, естетичного. На відміну від начал, які є трансісторичними, форми мають конкретно-історичний характер (такими, наприклад, є наука, право, політика, мистецтво): «Спеціалізована форма раціональності (наприклад, наука) дозволяє виконувати духовну діяльність якогось окремого виду (пізнавальну) набагато ефективніше, ніж неспеціалізована (буденне пізнання) та ініціює різкий ріст темпів прогресу цієї окремої діяльності» [263, 50]. Кожна форма спецраціональності створює певне ідеологічне самозабезпечування, певну особливу ідеологію з метою підкреслити цю свою велику ефективність і взагалі всіляко звеличувати власні позитивні якості, переваги перед усіма іншими формами раціональності, відстоюючи тим самим своє право на повну незалежність від них [263, 56].

Узагалі будь-яка спеціалізована форма духовної діяльності може бути гарантовано раціональною, бо оскільки оцінює себе з середини, не виходячи за свої межі. Але будучи оцінювана зі сторони, із позицій іншої раціональності, вона може виявитися й нерідко справді виявляється тією чи іншою мірою ірраціональною (у крайньому разі нерациональною). Так, у «Державці» Н. Макіавеллі «чиста політика» виявилась ірраціональною з кута зору іншої форми моральної спецраціональності — християнської моралі [263, 57].

Історично можна виділити три типи наукової раціональності: класична раціональність, модерністська раціональність та постмодерністська раціональність. Хронологічно це вкладається у наступні рамки: зачатки класичної раціональності сформовано ще за античних часів, але як система класична раціональність постає у XVIII — початку XX ст.; модерністська раціональність, що охоплює період з початку XX сторіччя і до 80–90-х років XX ст., домінує у природознавчих, гуманітарних та соціально-політичних науках; постмодерністська раціональність, яка виходить з творів середини XX сторіччя і охоплює сучасний період існування культурного простору суспільства» [283, 10].

Етимологію раціональності у добу античності простежує Н. Автономова, яка вважає, що «в античній філософії розум виступає як «логос» у греків (значення цього слова пов'язано з дієсловами «збирати», «пов'язувати») або «рацію» в римлян (значення цього слова пов'язано з дієсловами «рахувати», «обчислювати»). Як і будь-який термін такого рангу, термін «логос» мав багато значень. Серед них два смислових моменти, які пізніше виокремились й отримали свій розвиток в історії нової філософії, а саме: «слово» і «пропорція». Багато сучасних інтерпретацій поняття «раціональність», саме з переходу грецького «збирати й пов'язувати» в латинське «рахувати, обчислювати», виводять усю подальшу долю європейського раціоналізму.. традицію, яка привела до становлення науково-технічної цивілізації на основі «калькуляторського» ставлення до природи й соціального світу» [5, 115].

Раціоналізм XVII століття виник як протиставлення теологічному релігійному світогляду з його приматом віри, він спирався на реальні успіхи математичних і природознавчих наук. Виникнення раціоналізму як формального філософського напрямку багато в чому обумовлювалося кризою схоластичної логіки. Багато дослідників трактують виникнення нової форми раціональності як революційну подію в людській історії: вона виникає внаслідок того, що математика, насамперед у працях Г. Галілея, починає використовуватись для експериментального дослідження (ще у Миколи Кузанського справжнє пізнання під силу лише Богу-математику, тоді як людське пізнання — це мистецтво припущень), і тим самим окреслюється галузь нової науки — її предметом стає спостережене, обчислюване. Виникає експериментальна наука, у наслідок чого ставляться під сумнів позиції метафізики як науки про розум. Відповідь, які дає на цей сумнів філософія, орієнтована на осмислення зароджуваної науки, така: раціональність — це метод. Епоха зароджуваних природничих наук стала, таким чином, епохою Раціоналізму, епохою некритичного поширення нової раціональності методу на метафізику. Спільним для раціоналістичного філософствування був сам принцип тотожності структур початку буття й людської свідомості, яка їх осягає [див. детальн.: 5].

I. Кант виходить із синтезу чуттєвості й розуму, але виступає проти тези попередньої філософії про тотожність порядку думки й порядку буття. Включаючись у багатовікову суперечку про умови можливості пізнання, I. Кант не робить акцент ні на чуттєвості, що характерно для емпіриків, ні на розумі, що характерно для раціоналістів, але прагне

виявити можливість їх співвіднесеності й тим самим з'ясувати умови можливості пізнання. Розум у кантівській системі — це мисленнева здатність людської істоти як кінцевої істоти, і тому синтез розуму й чуттєвості тією мірою, якою він узагалі доступний людині, неминуче має елемент фрагментарності, обмеженості, умовності. Єдиної раціональності більше немає, залишається тільки фрагментарна, розщеплена раціональність. Поступовий розвиток і становлення розуму відбувається в русі, який Г. Гегель називає діалектикою. Для Г. Гегеля немає питання про те, як можна логічними засобами схопити реальність. Завдання полягає в тому, щоб визначити, наскільки предмет відповідає своєму поняттю, яке існує до предмета. Так, розум у Г. Гегеля виявляється таким, що стоїть поза людьми, над людьми. Намагаючись діалектично зняти протиставлення розуму і здорового глузду, Г. Гегель переносить проблему розуму в галузь об'єктивної логіки — логіки розвитку культури — і піддає зняттю такі риси розуму, як його орієнтація на абстрактну тотожність, усезагальність. Ідеологію тієї доби можна сформулювати наступним чином: якщо людина за природою своєю розумна, а це аксіома, то вона може й повинна діяти й мислити самостійно та вільно в різних сферах, і насамперед — у сфері розуму, у сфері пізнання.

Найближчий до нас етап проблематизації розуму — це межа XIX та XX століть, яка осмислюється західною філософією й методологією як період краху підвалин розуму в науці. Ціла епоха в історії людства, що включала і період цілковитої віри в розум, і період сумнівів, які долаються спекулятивно-діалектичним розумом, і, врешті, нинішній період скепсису стосовно потенцій традиційної раціональності й одночасних пошуків нових концептуальних засобів раціонального пізнання. У цей період більш привабливими стають історичні концепції, які відмовляються від рішучої перебудови й ґрунтуються на вірі в можливість поступових позитивних соціальних змін.

Ця позитивістська, третя за рахунком форма європейського раціоналізму орієнтувалась на розвиток природознавства й техніки як на умови соціального прогресу, не ставлячи спочатку питання про те, чи справді розвиток науки й техніки веде людство шляхом прогресу. Коли ж виник сумнів у позитивній ролі наукового розуму, що поставило під сумнів ту передумову, яка колись розумілась як беззаперечна, тоді почався сучасний етап кризи європейського раціоналізму.

Виокремлені вище етапи відповідно до підґрунтя типології, яку пропонує Н. Автономова, можна назвати етапом Розуму з великої

літери (глобальним раціоналізмом, або епохою панування розуму як всеохоплюючого принципу), етапом наукового розуму та етапом позитивно-наукового розуму [6, 57].

Останній етап характеризується намаганням локалізувати раціональність у тому чи іншому фрагменті пізнавальної реальності й зберегти цей фрагмент як сферу належного самоздійснення розуму: це «не прямолінійний процес «звуження» повноважень розуму (хоч спочатку процес очищення розуму від усіляких «метафізичних» основ відбувається досить упевнено й послідовно), а швидше більш тонка диференціація й деталізація уявлень про межі, повноваження, сфери впливу і здійснення розуму. Це, по-перше, спеціалізація, професіоналізація сфери розумного; по-друге, це фрагментаризація, більш вузька локалізація розуму» [5, 123]. Професіоналізація, спеціалізація раціональності призводить до звуження простору політичного життя, який піддається раціоналізації («оскільки до розуму ставляться більш жорсткі вимоги, задовольняння яких передбачає напружену роботу думки, остільки ніби звужується й сфера того, що піддають раціоналізації. Відповідно зростає «тиск» стихії ірраціонального» [5, 124]). Фрагментаризація раціонального, відмова від претензій на всезагальність веде до того, що пошук всезагального й необхідного перекладається на ірраціональні компоненти політичної взаємодії.

Аналізу зрушень у раціональності, пов'язаних з етапом локалізації даного поняття в окремих сферах суспільного життя, присвячено роботи видатного вченого Макса Вебера, які посідають окреме місце в дослідженнях раціональності. У контексті концепції М. Вебера можна говорити не стільки про феномен раціональності, скільки про дослідження процесу раціоналізації суспільних відносин.

Розгляд веберівського розуміння раціоналізації неможливий без аналізу контексту цих досліджень, а саме — глобальних зрушень як у науковій діяльності того часу, так і в економічних, соціальних та політичних практиках: становлення та розвиток ринкової економіки, перехід від традиційного суспільства до індустріального, поява класу професійних політичних менеджерів-бюрократів тощо.

Генезу веберівського поняття «раціоналізація» деякі автори простежують від поняття «механізація», яке розробляли, кожний окремо, інші німецькі дослідники — Ф. Тьонніс [367] та В. Зомбарт. У роботі «Від механізації до раціоналізації: ідейний вплив Ф. Тьонніса на В. Зомбарта» [93] російські дослідники Р. Гергілов та Р. Шпакова розглядають трансформацію категорії «механізація» в більш сучас-

ну — «раціоналізація». Ф. Тьонніс розглядав історію європейського суспільства новітнього часу з кута зору прогресуючої механізації, тенденцію економічного розвитку він характеризує тим, «що місце попередніх організмів займає механізм господарського життя» [цит. за: 93]. Творчість Ф. Тьонніса ініціює інтерес В. Зомбарта до проблематики раціоналізації як сили, яка визначає економіку й соціальне життя в цілому. Зомбарт протиставляє принцип задоволення потреб і принцип отримання прибутку, традиціоналізм та раціоналізм, індивідуалізм і солідарність. Розділення спільноти й суспільства, традиціоналізму й раціоналізму, класового та безкласового суспільства, принципу задоволення потреб і принципу отримання прибутку відображало реакцію на модернізацію суспільства, викликану індустріалізацією й культурною лібералізацією» [93].

В роботах М. Вебера центральною темою виступає проблематика раціоналізованої соціальної дії, яка відкриває шлях до методологічного та метатеоретичного обґрунтування політологічного та соціологічного знання. Розглядаючи веберівський підхід до раціональності та раціоналізації, необхідно згадати про контекст, у якому до арсеналу досліджень суспільства вводилось поняття раціоналізації, яке сам М. Вебер намагався ввести як ціннісно-нейтральне поняття. Це кризовий етап розвитку людства, пов'язаний з переходом від всеохопного «божественного розуму» до опори у діях на власні сили та на людський розум, що зводився до звичайної здатності індивіда чинити доцільно, будучи в здоровому глузді й тверезій пам'яті. Дійсно, це той час, коли усвідомлюється багатозначність поняття раціональності, розвиваються процеси фрагментаризації та професіоналізації раціонального; «поняття «раціональний» багатозначне. Щось є ірраціональним не саме по собі, а з певного раціонального кута зору. Для нерелігійної людини є ірраціональною будь-яка релігійна життєва поведінка, так само як для гедоніста — аскетичний спосіб життя; але якщо вимірювати ці типи життєвої поведінки за масштабом їх власної цінності, то вони розумітимуться як різні види раціоналізації життя» [68, 607].

Саме тому в епоху «потьмарення розуму» (за висловом М. Горького) раціональність інтерпретується у веберівських дослідженнях як цінність, яку потрібно зберегти після (або під час) «позитивістської секуляризації «Розуму з великої літери», яка охопила на той час практично усі сфери суспільного життя.

Особливо рельєфно процес секуляризації ілюструє дослідження Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму», у якому він робить

наступний висновок: «Розвиток релігії, який збігається з її раціоналізацією, і поглиблення раціоналізації, яке виявляється її розчаклюванням, повертаються проти самого принципу релігійності: відбувається зенбоження світу» [68, 622]. Результатом раціоналізації усіх без винятку сфер суспільного життя стало «тотальне» розчаклювання людського світу (відповідно його знедухотворення й відчуження від людини), позбавлення його «виміру священного» (яке супроводжується його наскрізною технізацією й утилізацією). Це, на думку Вебера, наслідок «того первісного акту, завдяки якому релігія відокремилась від магії й прямує своїми власними шляхами — шляхами раціоналізуючої формалізації своїх власних передумов» [68, 622]. У свою чергу, причиною економічного раціоналізму може виступати «дух аскетичної релігійності»: «Дух... аскетичної релігійності так само, як і в монастирському господарстві, спричинив економічний раціоналізм тому, що ця релігійність преміювала найголовніше — аскетично обумовлені, раціональні імпульси поведінки» [68, 618].

На думку Ю. Давидова, «система відліку М. Вебера була суттєво іншою, ніж та, яку ми іноді намагаємось приписати йому, обговорюючи соціологічно операціоналізоване (і, відповідно, нейтралізоване) ним поняття раціональності. М. Вебер намагався зберегти соціологію як науку в ситуації, коли попередня «система відліку», яка базувалася на ідеях розуму й прогресу, що просвітницькі тлумачилися, зазнала краху й під загрозою опинився сам принцип раціональної науковості, який потребував нового обґрунтування. Це завдання й намагався вирішити М. Вебер, обмежуючи в когнітивному дусі зазіхання Розуму. Однак, на відміну від О. Конта, робив це не для того, щоб звільнити місце для віри, а для того, щоб врятувати залишки розумності в умовах безвір'я, секуляризації, або, застосовуючи веберівську термінологію, «розчаклювання» світу»...» [109, 73].

На думку М. Вебера, раціоналізація проникає в усі сфери суспільного життя: в економіку, політику, релігію, науку. Раціоналізація характеризує суспільство в цілому, засноване на розвитку державно-адміністративного контролю й бюрократичного апарату. Універсальний характер раціоналізації на Заході М. Вебер пов'язує значною мірою з розвитком техніки, з обчислюваністю й вимірюваністю основних технічних факторів.

Особливість західного світу полягає в тому, що технічне застосування наукового знання отримувало економічне заохочення, тісно пов'язане із соціальним устроєм суспільства: «Раціоналізується

спосіб ведення господарства, раціоналізується управління — як у галузі економіки, так і в галузі політики, науки, культури — у всіх сферах соціального життя; і спосіб їх почування й спосіб життя в цілому. Усе це супроводжується значним посиленням соціальної ролі науки, яка являє собою, за М. Вебером, найбільш чисте втілення принципу раціональності; наука проникає насамперед у виробництво, а потім і в управління та, врешті, у побут — у цьому М. Вебер бачить одне із свідчень універсальної раціоналізації сучасного суспільства» [89, 75].

Саме з огляду на ці процеси М. Вебер дотримувався думки, що «без раціональності не буває жодної форми свідомості, у тому числі релігії. Раціональною може бути навіть містика. Тому в межах його концепції своєрідно розглядається й проблема ціни раціональної поведінки. Він розглядає цю проблему не абстрактно, а в контексті того типу суспільства й того типу господарства, який він аналізує. Так, особливість капіталістичного суспільства західного типу він пов'язує саме з його раціональністю, але не з раціональністю загалом. Прогрес раціональності, який закінчив домінування Розуму, не обіцяє людині, за М. Вебером, нічого «доброго», тобто цінного. Єдине, що він, безсумнівно, обіцяє, — це універсальну раціоналізацію, яка, між іншим, передбачає й тенденцію до «універсальної бюрократизації». Єдине, що ще залишається людям, — по можливості обмежувати цей процес. Обмежити раціональність, щоб залишити місце для свободи» [3, 354]. Сам Вебер недвозначно вказав на зв'язок поняття раціональності з найважливішою для нього цінністю — свободою: «людина тим вільніша, чим раціональніша її дія, тобто чим ясніше вона усвідомлює переслідувану мету й чим свідоміше обирає адекватні для неї засоби. Чим «вільніше» діючий індивід приймає рішення, тобто чим більше воно залежить від його власних міркувань, які не мають ніякого «зовнішнього» примусу, або непереборних афектів, тим більше... за інших рівних умов мотивація підпорядковується категоріям мети й засобу, тим повніше, отже, вдається її раціональний аналіз і за необхідності її включення в схему раціональної дії» [3, 94].

Вирішальним відкриттям М. Вебера, на думку Ф. Тенбрука, було осягнення того, що раціоналізація суспільної діяльності здійснювалась під тиском внутрішньої логіки, якій підпорядковувалось нестримне прагнення до раціоналізації релігійних ідей: «Із констатації М. Вебера випливає, що в історії далекоюсяжним чином прокладає собі дорогу раціональний розвиток релігійних картин світу, навіть більше того, що релігія дотримується своєї власної раціональної логіки,

яка не дбає про когнітивне розуміння дійсності... іманентна логіка, якій підпорядковуються ідеї, у тому числі й основоположні релігійні ідеї, — це і є логіка їх раціоналізації. Послідовне логічне розгортання будь-якої ідеї, розвиток її висновків, її внутрішня диференціація, зв'язок з іншими ідеями (шлях перетворення ідей в систему поглядів, у світогляд) — усе це процес її прогресуючої раціоналізації» [89, 221].

Але саме тому розвиток капіталістичного руху не можна розглядати тільки як часткове явище в загальному процесі розвитку раціоналізму, тому що «життя можна раціоналізувати з різних кутів зору і в різноманітних напрямках. Раціоналізм — історичне поняття, яке містить у собі цілий світ протилежностей. Може існувати й існував у дійсності раціоналізм, ворожий «капіталістичному духу» [68, 608].

Німецький дослідник Р. Бендикс у роботі «Образ суспільства у Макса Вебера» [31] зазначає, що термін «раціоналізм» має для М. Вебера в крайньому разі три різні значення: «Як предмет дослідження раціоналізм був важливий як вираження індивідуальної свободи, що найкраще підходило до капіталізму й було особисто співзвучно. По-друге, раціоналізм був для М. Вебера синонімом ясності; соціальна наука можлива лише на основі концептуальних відмінностей, які не мають точної копії в соціальній реальності. Фраза, що всі номінально відмінні явища насправді непомітно переходять одне в одне, постійно повторюється в працях М. Вебера. По-третє, існують відкриття М. Вебера, які стосуються процесу раціоналізації та полягають в аналізі багатьох різних значень «раціоналізації» в різних сферах людської діяльності» [31, 587].

У методологічному плані це виражається в тому, що не визнається онтологічна, а лише методологічна значущість раціоналізму.

Веберівська вимога відокремлення оцінки від об'єктивного розуміння, конструювання вільного від ілюзій пізнання, на думку К. Ясперса, «парадоксальним чином вимагало найінтенсивнішої оцінки» [469, 155]. Ілюстрацією цього веберівського принципу може бути оцінка К. Ясперсом політичної позиції самого М. Вебера: «Усі політичні міркування були в його очах лише технічними, фактично придатними, а не світоглядними принциповими засобами. Політика для нього була не справою віри — борці за віру можуть бути переможені лише силою, — а питанням фактичного знання проблеми, об'єктивності, відповідальності, компромісу. Як тільки ставало можливим, він закликав до реформування парламенту, до демократизації...» [цит. за: 68, 614].

У результаті раціоналізації відносин у всіх сферах суспільного життя в Європі вперше виник новий, який ніколи раніше не існував і тому який не має аналогів в історії, тип суспільства, який сучасні дослідники називають індустріальним. Усі раніше існуючі типи суспільства, на відміну від сучасного, М. Вебер називає традиційними. Найважливіша ознака традиційних суспільств, за М. Вебером, це відсутність у них панування формально-раціонального начала.

Формальна раціональність, у веберівському розумінні, — це насамперед калькульованість, формально-раціональне — це те, що піддається кількісному обліку, що без залишку вичерпується кількісною характеристикою: «Формальна раціональність господарства визначається ступенем технічно для нього можливого й дійсно використовуваного ним розрахунку. Навпаки, матеріальна раціональність характеризується ступенем, у якому наділення певної групи людей життєвими благами здійснюється шляхом економічно орієнтованої соціальної дії з кута зору певних... ціннісних постулатів» [89, 216].

Виходячи із сучасного слововживання, можна назвати таку раціональність матеріальною [89, 217]. У М. Вебера матеріальна раціональність — це насамперед змістова категорія, яка включає в себе ціннісні постулати, котрі не підлягають формальному підрахунку. Смысл поняття матеріальної раціональності розкривається М. Вебером у концепції «прогресуючої раціональності громадського життя», викладеної ним у роботі «Протестантська етика і дух капіталізму», де раціоналізація і раціональність трактуються як неминучі наслідки розвитку капіталізму, які виявляються в найрізноманітніших формах, аж до «способу думок», пануючого в суспільстві підприємницького духу, життєвого устрою тощо. Саме з формальною раціональністю М. Вебер пов'язує цілераціональну дію. М. Вебер визначає дію як таку поведінку, з якою діючий індивід або індивіди пов'язують суб'єктивний смисл, який убачають, тобто поняття дії він вводить через поняття смислу: «дією називається людська поведінка в тому разі й остільки, якщо і оскільки діючий індивід або діючі індивіди пов'язують із нею суб'єктивний смисл... Соціальною дія стає тільки в такому разі, якщо за смислом, який вбачається діючою особою, співвідноситься з дією інших людей і орієнтується на неї» [89, 188].

Люди співвідносять свою поведінку з певними ціннісно забарвленими мотивами. Ця поведінка має в їх очах певний суб'єктивний смисл. Людина ніколи не буває позбавлена свободи вибору; навпаки, вона завжди має свободу «чинити на свій розсуд». На думку Є. Крав-

чення, «усвідомлення, осмисленість — ключ до теорії соціальної дії» М. Вебера: «Надати смислу — значить усвідомити себе в своїй співвіднесеності зі світом. З іншого боку, має смисл те, що не залишає людей байдужими, що так чи інакше впливає на наше життя, тобто є значущим» [188].

Незнаючи, не співвідносні з потребами й інтересами речі, події залишаються поза сферою нашої уваги й не мають для нас жодної цінності. Повідомлення смислу, таким чином, є одночасно й наданням цінності. Саме віднесення до цінності як надання смислу, на основі якого формулюється мета, вказує нам на найголовніше, що визначає поведінку людини. Відповідно, як вважав М. Вебер, якщо нам владиться зрозуміти, якою є та цінність, на яку орієнтовано дію людини, ми зрозуміємо саму цю дію [див. детальн.: 188].

На відміну від механічних, природних систем, життя людського товариства залежить не стільки від попередніх подій, того, що вже відбулося до сучасного моменту, скільки від того, що ще не відбулося, а існує лише як ідея, намір. «У нашому розумінні мета — це таке уявлення про результат, — писав М. Вебер, — яке стає причиною дії, і так само, як ми беремо до уваги будь-яку причину, яка сприяє значущому результату, ми беремо до уваги й дану» [68, 382].

Обираючи цілераціональну дію як методологічну основу, Вебер тим самим відмежувався від тих соціологічних теорій, які за вихідну реальність беруть соціальні «тотальності» типу «народ», «суспільство», «державна», «економіка» тощо [111, 62–63].

Вебер пояснює, що існування таких спільностей, як «державна», «спільнота» тощо, означає не що інше, як більшу чи меншу можливість того, що індивіди у своїх діях беруть до уваги ці утворення. Коли ця можливість зменшується, існування даного інституту стає більш проблематичним, зведення цієї можливості до нуля означає кінець даного державного, правового інституту.

Виходячи саме з такого розуміння, М. Вебер започаткував у сучасній соціальній теорії принцип «орієнтації на іншого», який являє собою спробу всередині методологічного індивідуалізму й засобами останнього врахувати й дещо всезагальне, узяти до уваги ту субстанцію соціального, без якого цілераціональна дія залишається класичною моделлю робінзонади. Автори робінзонад не передбачали в діях індивіда ніякої «орієнтації на іншого»: в основі дії індивіда для них лежить індивідуальний інтерес, і не випадково саме робінзонади слугували моделлю так званої економічної людини. Згідно з М. Вебером,

теорія соціальної дії починається там, де виявляється, що економічна людина — дуже спрощена модель людини.

Отже, згідно з М. Вебером, наявність суб'єктивного смислу та орієнтація на інших — дві необхідні ознаки соціальних дій, типологія яких виглядає наступним чином: цілераціональна, ціннісно-раціональна, афективна й традиційна. Наведемо визначення всіх чотирьох видів: «Соціальна дія, як і будь-яка дія, може бути визначена: 1) цілераціонально, тобто через очікування певної поведінки предметів зовнішнього світу й інших людей та через використання цього очікування як «умови» або як «засобу» для раціонально спрямованих і регульованих цілей (критерієм раціональності є успіх); 2) ціннісно-раціонально, тобто через свідому віру в етичну, естетичну, релігійну або якусь іншу безумовну власну цінність (самоцінність) певної поведінки, взятої як така й незалежно від успіху; 3) афективно, особливо емоційно — через актуальні афекти й почуття; 4) традиційно, тобто через звичку». Саме цілераціональна дія й формальна раціональність характеризують капіталізм [89, 117].

Безпосередньо найбільш зрозумілою за своєю смисловою структурою є дія, орієнтована суб'єктивно раціонально відповідно до засобів, які вважають (суб'єктивно) однозначно адекватними для досягнення однозначних і чітко усвідомлюваних цілей» [89, 55] і яка використовує для досягнення цих цілей засоби, що визначаються самим діючим індивідом адекватними.

Поняття «правильно-раціональної поведінки» Вебер уживає для характеристики об'єктивно раціональної дії; цілераціональна й правильно-раціональна дії збігаються в тому разі, якщо засоби, обрані суб'єктивно як найбільш адекватні для досягнення певної мети, виявляються й об'єктивно найбільш адекватними [89, 56].

Цілераціональна дія — це ідеальний тип, а не емпірично спільне, а тим більше не всезагальне. Як ідеальний тип вона рідко зустрічається в реальності і являє собою швидше розумову конструкцію, ніж емпіричне узагальнення. Оскільки М. Вебер розглядає цілераціональну дію як ідеальний тип, остільки він має право заявити, що раціоналістичний характер його методу зовсім не передбачає раціоналістичного трактування самої соціальної реальності. Цілераціональність, за М. Вебером, — це методологічна, а не онтологічна настанова дослідника, це засіб аналізу дійсності, а не характеристика самої дійсності: «суто ціннісно-раціонально... діє той, хто, незважаючи на передбачувані наслідки, діє згідно зі своїми переконаннями й виконує те,

чого, як йому здається, вимагає від нього обов'язок, гідність, краса, релігійні приписи, пієтет або важливість якоїсь справи. Ціннісно-раціональна дія... завжди є дією відповідно до «заповідей» або «вимог», які діюча особа вважає як такі, що поставлені до нього. Лише тому, що людська дія... орієнтована на такі вимоги... ми будемо говорити про ціннісну раціональність» [68, 552]. У випадку ціннісно-раціональної дії мета дій і вона сама збігаються, вони не розчленовані, так само, як у випадку афективної дії. На відміну від ціннісно-раціональної дії, останній, четвертий тип цілераціональної дії в усіх відношеннях піддається розчленуванню: «Цілераціонально діє той, хто орієнтує свою дію згідно з метою, засобом і побічними наслідками й при цьому раціонально зважає як засоби по відношенню до мети, як цілі по відношенню до побічних наслідків, так, врешті, і різні можливі цілі по відношенню одна до одної» [89, 73].

Проблематика раціональності знаходить своє безпосереднє політологічне вираження у веберівській концепції бюрократії, яка в індустріальному суспільстві виступає в ролі організаційного центру національної держави. Саме тому раціоналізація розуміється дослідниками М. Вебера як свого роду силове поле, у яке утягуються практично всі проблеми сучасного суспільства. М. Вебер аналізував зростаючу у ході розвитку політичного й бюрократичного панування напругу між бюрократизацією, демократизацією й раціоналізацією: «Вважаючи необхідним існування професійно кваліфікованого чиновництва — раціональної бюрократії (на відміну від ірраціональної бюрократії традиційних суспільств) — і в сфері приватного господарського управління виробничими процесами, і в галузі права, як і державно-політичному житті, — він побоювався можливості подальшого розвитку тенденції тотальної бюрократизації суспільства (починаючи з економіки), яка намітилася під час першої світової війни. Він вважав, що для протистояння цій тенденції необхідна противага... У сфері політичній він убачав таку противагу бюрократизації, з одного боку, у демократії, а з іншого — у харизмі політичних лідерів, яка протистоїть закріпощенню політичної свідомості...» [89, 354].

Подальший розвиток раціональної бюрократії у двадцятому столітті продемонстрував правоту веберівської думки, але, водночас, вніс до порядку денного й нові проблеми. На одну з них звертають увагу російські дослідники П. Гайденко і Ю. Давидов: «при всій важливості й справедливості веберівських попереджень, висловлених у даному зв'язку, він не врахував тих внутрішніх трансформацій, яких

неминуче зазнає бюрократія, як тільки вона стає на шлях утвердження свого тотального панування, ліквідуючи всі противаги їй. Трансформації, внаслідок яких бюрократія втрачає свою раціональну якість, не стаючи від цього схожою на ірраціональну бюрократію традиційних суспільств. Вебер не міг передбачити можливість появи бюрократії зовсім нового типу, який не зводиться ні до раціональної бюрократії, ні до бюрократії традиційної». І в цьому — радикальна обмеженість веберівської концепції бюрократії, яка робить її такою, що можна застосовувати до аналізу проблем недавньої історії нашого суспільства, як і до аналізу сучасної ситуації, тільки до відомої межі. За цією межею, яка відображає специфіку саме тоталітарного панування, виникає необхідність уточнення веберівської теорії бюрократії» [89, 354].

Погоджуючись з цими дослідниками щодо втрати раціональної якості радянською бюрократією, варто відзначити, що деяких небезпек не вдалось уникнути і в демократичних країнах. Цей досвід, який сформувався під впливом раціоналізації економічних відносин та демократизації суспільного та політичного життя, є актуальним для нашої країни, де формування простору публічної політики відбувається під впливом так і не подоланих до кінця наслідків радянського тоталітаризму та викликів постсучасного суспільства. До числа останніх З. Бауман відносить спеціалізацію окремих сфер суспільства, внаслідок чого виникає потужний бюрократичний апарат (який перейшов з рівня національної держави на транснаціональний, глобальний рівень): «у постсучасній ситуації володарювання перетворилося на ремесло, яке потребує спеціальних навиків та повної віддачі. Тепер ті, хто править, для того щоб використати кредит довіри мас, потребують раціонально обґрунтовану етику, а емансиповані маси цураються апеляції до розуму» [26, 212].

Становлення постсучасності З. Бауман пов'язує з відміранням певних міфів попереднього періоду: «Попередні висновки стосовно становлення постсучасності можна зробити шляхом «відкидання» поширених міфів попереднього періоду. Немає суверенних, універсальних, конституюючих суспільство «зверху» інстанцій (Бога, Розуму, Держави); на «моральний інстинкт» — від природи, «знизу» — надій немає. Маса, яка не вірить експертам, не в змозі акумулювати власний кодекс універсальних принципів етики, вона лише здатна формувати «етику» в термінах «невідвратною неминучості», оскільки людина маси завжди над свободою вибору уявної ситуації надасть перевагу позиції «я повинен» [476].

Процес раціоналізації, запущений модернізацією (тобто встановленням спочатку капіталістичного, а потім індустріального соціально-економічного ладу) у суспільстві в цілому і в політичних інститутах зокрема, тісно пов'язаний із секуляризацією. «Звільнена територія» секуляризованих сфер суспільства займає настільки ключове місце всередині й навколо індустріального суспільства, що будь-яка спроба їх «відвоювання» під прапором релігійно-політичного традиціоналізму ставить під сумнів подальше функціонування економіки [32].

Сучасне індустріальне суспільство вимагає численного науково-технічного персоналу, навчання й поточна соціальна організація якого передбачає високий рівень раціоналізації не тільки на рівні інфраструктури, але й на рівні свідомості. Усілякі спроби традиціоналістської «реконквісти» загрожують, таким чином, підірвати раціональні засади економічної організації сучасного суспільства. Більше того, потенція секуляризації, яка полягає в індустріальній раціоналізації, має силу не тільки самозбереження, але й самопосилення. Оскільки поширення цього комплексу — явище міжнародне (на сьогодні вже майже світове), усе важче ізолювати будь-яке окремо взяте національне товариство від його раціоналізуючого впливу, не прирікаючи тим самим це товариство на економічну відсталість, оскільки сучасна держава все більше зайнята політичними та юридичними вимогами гігантського економічного апарату індустріального виробництва, вона повинна пристосовувати свою власну структуру й ідеологію до цієї мети. На рівні структури це передусім означає встановлення високораціональних бюрократичних апаратів; на рівні ідеологій це означає підтримку обґрунтувань, які відповідають таким бюрократичним апаратам [32].

Таким чином, сьогодні, незважаючи на критику раціоналізації як із боку постмодерністів, так і традиціоналістів, раціональність відіграє одну з головних ролей в організації політичної діяльності. Процес раціоналізації знаходиться в основі сучасних інформаційних і комунікаційних технологій, організації управлінської діяльності в економічній і політичній сферах, раціональність лежить і в основі оцінки ефективності діяльності владних інституцій.

Проблема раціональності знову, як і за часів М. Вебера, стає тим «силовим полем», в яке втягуються усі інші проблеми сучасного суспільства. Розвиток структур раціональності в урядуванні та економіці, у праві та професійній діяльності, створюючи напруження у процеси

демократизації суспільства, водночас сприятиме і вирішенню соціальних, економічних й політичних проблем через раціональну аргументацію у ході вільних публічних дискусій.

3.2. РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА ТА ЇЇ ПОСТМОДЕРНА КРИТИКА

Досліджуючи роль раціоналізації у процесі модернізації, доцільно аналізувати модернізацію як багатофакторне явище та багатозначне поняття. У широкому сенсі модернізація інтерпретується як процес раціоналізованих інноваційних заходів з переходу від традиційного суспільства до індустріального, це — розвиток, зміни, з усієї кількості яких дослідник обирає окрему сферу чи суспільну інституцію. У категоріях М. Вебера модернізація інтерпретується як домінування у суспільстві цілераціональних соціальних дій, на відміну від ціннісної раціональності традиційного суспільства [див. детальн.: 68]. У цьому сенсі, якщо концепція модерну виходила з домінування цілераціональності (інструментальний розум), то тепер суспільство повинно вирішувати проблеми, породжені самою модернізацією, а саме: традиційні джерела солідарності мають бути замінені рефлексивним конструюванням соціальних зв'язків і нормативних угод. Розуміння ідеї прогресу, що дала такий потужний поштовх модернізації і спиралась на універсальність раціональності, видозмінювалось в процесі становлення модерного та постмодерного суспільств.

Раціональні рішення ухвалюються в рамках певної системи раціональності, яка, у свою чергу, пов'язана з панівною світоглядною системою. Сьогодні на зміну модерністській раціональності йде постмодерністська раціональність. У сучасному світі пройшло захоплення раціональністю, яке визначало добу Просвітництва та певною мірою політику за часів модернізму.

Відповідно, змін зазнають й рефлексії щодо раціоналізації суспільних відносин — від опозиції «раціональне — ірраціональне» до плюралізації раціональності (Б. Вальденфельс). Це означає, що ірраціональному протиставляється вже не всеохоплююча універсальна раціональність, а, як це було продемонстровано у попередньому підрозділі, специфічні форми раціональності, що існують як смислові, регулярні взаємозв'язки в різних соціальних просторах: від державних інституцій до повсякденного життя.

Спираючись на ідею прогресу, яку з позицій раціональності обґрунтовувала наука, модернізація визначила напрямок розвитку багатьох країн світу. Модернізацію характеризує рух від міфотворчості та релігійних уявлень до наукової раціональності, від колективізму до персоналізму, від авторитаризму до демократії, до панування інструментальних цінностей та ринкової організації економічного і, певним чином, політичного простору [див. детальн.: 121; 281].

На різних стадіях модернізації змінювалось уявлення про роль раціональності, трансформувалось і розуміння сутності та природи раціональності (тут доцільно навести цитату Ю. Габермаса щодо того, що саме «слово «модерн» уперше було вжито у V столітті для розмежування теперішнього та язичницького римського минулого, яке щойно отримало офіційний статус християнського» [цит. за.: 159, 234]. На ранній стадії розробки теорії модернізації її сутнісними рисами були універсалізм (еволюція суспільства розглядалася як загальний чи універсальний процес, що має однакові закономірності й етапи для всіх цивілізацій, країн і народів) і уявлення про лінійно-поступальний характер суспільного розвитку в цілому.

Польський соціолог П. Штомпка виділяє три значення поняття модернізації: 1) модернізація — це синонім усіх прогресивних соціальних змін, коли суспільство рухається вперед; 2) поняття «модернізації» тотожне поняттю «сучасності» й означає комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних й інтелектуальних трансформацій, що відбувалися на Заході з XV століття і досягли свого апогею в XIX—XX століттях. Сюди входять процеси індустріалізації, урбанізації, раціоналізації, бюрократизації, демократизації, домінуючого впливу капіталізму, поширення індивідуалізму й мотивації успіху, утвердження розуму й науки; 3) термін «модернізація» стосується відсталих чи слаборозвинених суспільств і описує їхні зусилля, спрямовані на те, щоб наздогнати передові, найбільш розвинуті країни, що співіснують з ними в одному історичному часі, у рамках єдиного глобального суспільства [432, 4].

У другій половині 80-х рр. минулого століття остаточно складається концепція модернізації при збереженні національної культури без жорсткого нав'язування суспільству західних цінностей. Як відзначав французький дослідник А. Турен, реальний хід модернізації останнім часом спростував ліберально-раціоналістичний універсалізм, який передбачав, що модернізація просувається самим Розумом, наукою, технологією, шляхом розвитку системи освіти. Але на зміну прихо-

дить не партикуляризм — «віра в особливий шлях» для кожної країни, а синтез універсалізму й партикуляризму. На думку А. Турена, доля світу залежить від того, чи буде наведений міст між Розумом і культурами, сучасністю і національно-культурною ідентичністю народів, між розвитком як універсальною метою і культурою як ціннісним вибором, економічним розвитком і соціальними перетвореннями [365, 15]. У другій половині 60-х років минулого століття на Заході виникають «нові соціальні рухи, що втілюють протест визначених верств і груп населення проти технократичної мобілізації. Технократичному порядку вони протиставляють етику демобілізації... «Наше суспільство, — писав А. Турен, — є суспільство відчуження — не в тому значенні, що воно прирікає на убогість чи прямий поліцейський терор, але в тому, що воно спокушає, маніпулює й інтегрує» [365, 172].

З руйнуванням комунізму та розвитком вільного ринку у посткомуністичних країнах відбувається черговий етап розвитку модернізаційних теорій, які тепер пов'язуються з процесами демократизації та технологічними інноваціями.

Одним з найважливіших позитивних результатів минулих двох десятиліть є загальна раціоналізація політичного поведіння громадян нашої країни, яка виразилася й у тім, що сприйняття ними діяльності владних інститутів стало поступово звільнятися від характерних для традиціоналістської свідомості елементів міфотворчості й завищених емоційно-романтичних сподівань стосовно влади. Від цих сподівань через розвиток абсентистських настроїв, що зводяться до простої логіки — «у влади своє життя, у нас своє, і чим менше влади й держави стане в нашому житті, тим краще для всіх», значна частина населення прийшла до розуміння необхідності створення в країні ефективної й дієздатної влади. Причому запит на таку владу виріс не з підвищення рівня суспільної самосвідомості, не з інтересу до нової державної ідеології й повороту суспільної свідомості до деяких колективістських цінностей, що традиційно пов'язуються з державою, а з раціоналістичного усвідомлення власної практики, яке привело до розуміння того, що особисте благополуччя багато в чому залежить від суспільних умов, значною мірою обумовлених політикою державної влади.

Зазначений запит сформувався як реакція на кланово-олігархічний тип влади, що склався за роки незалежності України, який орієнтований лише на обслуговування інтересів вузьких привілейованих груп посткомуністичної еліти.

Це означає, що в умовах, які складаються у взаємовідносинах із суспільством, у системі комунікацій з ним влада не повинна постійно апелювати до міфологізованих, романтично забарвлених очікувань «дива» і сподіватися на нерозуміння суспільством тонкощів великої політики, а прагнути більше уваги приділяти раціональній аргументації своїх дій, детальному роз'ясненню цілей і методів політики, що впроваджується. У контексті описаних змін в суспільній думці це означає об'єктивну потребу в тім, щоб влада ставала більш прозорою у взаємодії із суспільством.

Однією з головних, зокрема, є проблема мови, якою влада веде діалог із суспільством. Населення найчастіше не розуміє не тільки зміст проведених заходів, але і лексику, за допомогою якої влада пояснює свої дії, воно втомилося від перманентної розмови про реформи, результати яких далекі від заявлених цілей, від спроб додати деякого ідеологічного, «доленосного» звучання рішенням і діям, насправді спрямованим на обслуговування егоїстичних кланових інтересів.

Типологія модернізації виходить насамперед з того, чи спиралась модернізація на внутрішні процеси (органічна модернізація), чи її було привнесено до країни (неорганічна модернізація): «Органічна модернізація відноситься до тих країн, де модернізація відбувалася залежно від ендегенних факторів. Такий вид модернізації притаманний Англії, де модернізація «була природною, як продукт розвитку суспільства, що довго визрівав» [цит. за: 159, 235]. На відміну від цього, вторинна, неорганічна модернізація є відповіддю на зовнішній виклик з боку більш розвинутих країн і здійснюється шляхом запозичення чужої технології, запрошення фахівців, навчання за кордоном, інвестицій. Відповідні зміни відбуваються в соціальній і політичній сферах: змінюється система управління, вводяться нові соціальні інститути, змінюється система цінностей та ін... Іншими словами, якщо органічна модернізація відбувається «знизу», то неорганічна — «зверху». Неорганічна модернізація так само характеризується як «така, що наздоганяє» чи «така, що спізнюється» [375, 14].

Відома й популярна сьогодні концепція, що пояснює причини, хід та наслідки модернізації, належить американському досліднику С. Гантингтону [398]. На його думку, стимулом для початку модернізації служить певна сукупність внутрішніх і зовнішніх факторів, що спонукають політичну еліту почати реформи. Отже, допускається принципова можливість здійснення соціально-економічної модернізації «зверху», у рамках старих політичних інститутів і під керів-

ництвом традиційної еліти. Дуже важливою є готовність правлячої еліти здійснити не тільки техніко-економічну, але й політичну модернізацію, що включає як процес пристосування традиційних інститутів до умов, що змінилися, так і створення нових. Політична модернізація, яку С. Гантингтон розуміє як «демократизацію політичних інститутів суспільства і його політичної свідомості», індустріалізація й урбанізація спричиняють формування й швидкий ріст нових соціальних груп, що істотно відрізняються від традиційних. С. Гантингтон особливо відзначає значення формування середнього класу, в структурі якого особливе місце займають інтелектуали, яких він характеризує як потенційно найбільш опозиційну силу. Оскільки традиційні політичні інститути не забезпечують необхідних можливостей політичної участі постійно зростаючої частини населення, яка прагне до активного політичного життя, то на них і поширюється суспільне невдоволення. Настає критична ситуація, і якщо не будуть вжиті заходи, спрямовані на політичну модернізацію й створення інститутів, які забезпечують можливості політичної участі соціальних груп, що прагнуть до нього, критична ситуація може привести до революційної кризи. Якщо правляча еліта не зважиться провести політичні реформи, виникнуть і будуть збільшуватися «ножиці» між зростаючим рівнем політичної активності широких соціальних верств населення і реальним ступенем політичної модернізації, який відстає від нього. У такій ситуації революція є найбільш швидким і радикальним способом насильницької ліквідації подібних «ножиців». Руйнуючи стару політичну систему, вона створює нові політичні інститути, правові й політичні норми, здатні забезпечити участь народних мас у політичному житті суспільства. Одночасно колишня правляча (владна) еліта, яка не зуміла впоратися із завданнями, що стояли перед нею, замінюється новою елітою, більш динамічною й відкритою віянням часу.

Виходячи з цієї концепції, можна зробити висновки щодо реалізації модернізації у нашій країні. В Україні за часів СРСР модернізація носила неорганічний характер, була викликана зовнішніми факторами, тиском досвіду інших країн, прагненням «наздогнати і перегнати» в економічному, промисловому, військовому відношеннях ті країни, які сприймалися як загроза для її безпеки. Після розпаду радянської держави модернізація у нашій країні не мала комплексного характеру, вона носила частковий характер, лише частково торкалася економіки, промисловості, але не культурної, соціальної сфер. Тому

нові елементи в економіці, політиці, промисловості, науці вступали в протиріччя з базовими цінностями культури, інновації відкидалися народом та частиною еліти. Актуальним у цьому сенсі і для нашої країни є думка російського дослідника В. І. Пантіна, який, міркуючи про сучасну російську модернізацію, вказує, що головна її риса — розбіжність між модернізацією суспільства й держави. На думку філософа, форсована індустріальна модернізація держави здійснюється за рахунок антимодернізації, деіндивідуалізації й навіть соціальної деградації суспільства [274, 11].

Ще одна причина виникнення проблем модернізаційних проєктів на посткомуністичному просторі, на яку вказує В. Г. Федотова, — недостатність у посткомуністичних суспільствах моральної легітимації підприємницької діяльності. На думку В. Г. Федотової, існує необхідність у загальній, універсальній ідеї, що виправдовувала б необхідність модернізації суспільства й розвиток тих сфер, форм і засобів діяльності, які забезпечують модернізаційні процеси [159, 236].

В цілому існує декілька небезпечних моментів, які необхідно враховувати при реалізації процесу політичної модернізації. Одна з небезпек полягає у можливому відставанні політичної модернізації від змін в інших сферах життя суспільства, що може стати причиною виникнення революційної кризи. Інший небезпечний момент полягає в тому, що швидкоплинна демократизація суспільства може виявитися передчасною, непередбаченою й не відповідати рівню розвитку громадянського суспільства й політичної культури.

У посткомуністичних країнах, які точно знають, звідки вони є та як вони утворилися, але питання напрямку руху та його ефективності, принаймні в деяких з них, у тому числі й через брак раціональності у прийнятті політичних рішень, залишається відкритим, обґрунтування мети суспільства стає принциповим як для громадянського суспільства й експертів, так і для політичних акторів.

Демократизація політичного простору передбачає залучення найрізноманітніших суспільних груп у процес прийняття рішень, що актуалізує проблему раціоналізації політичних відносин. Процедури узгодження необхідних рішень з багатьма акторами можуть завадити раціональному політичному вибору, а процес медіатизації політики (з її масовизацією та відповідним медіа-форматом) — призвести до імітації демократизації політичних відносин. Це стосується як формування альтернатив, так і вибору способу дій громадянами й представниками влади.

Політичні та економічні трансформації останніх двадцяти років довели як актуальність та необхідність раціональності у відході від системи державного планування та контролю й впровадження ринкових відносин, так і небезпеку спрощеного розуміння процесу раціоналізації у політичному та економічному просторах.

Значимість раціонального підходу ставиться під сумнів як з точки зору традиційного суспільства, так і з позицій постсучасності. Критично оцінюючи «Проект Просвітництва» саме як проект раціоналізаторського ставлення до світу, З. Бауман відзначає, що модельований світ минулого сприймався як цілісність, будь-то національна держава, суспільство чи культура. Національна держава наділялась авторитетом для постановки завдань для всього суспільства, координації й адміністрування суспільних відносин. Процеси раціоналізації цілісного об'єднаного світу відповідали управлінню механізмом з розумінням певних загальних принципів, необхідних для подальшого існування цілісності, своєчасним усуненням протиріч та відсутністю багатозначності у директивах та настановах. Раціональність у політиці слугувала реалізації певних проектів, вимагаючи від суб'єктів цілеспрямованості та цілераціональності дій. На світ можна було дивитись як на «щабель сходів, що веде на недосягнутий поверх, або як на репетицію, що поступається прем'єрі в досконалості» [25, 73].

У розумінні ситуації постсучасності важливу роль відіграють трансформації підходів до процесу раціональності політичних відносин в цілому та до теорії раціонального вибору, зокрема.

До складових класичної теорії раціонального вибору можна віднести модель «економічної людини» з властивим їй егоїзмом та відповідною шкалою цінностей та потреб, теорію цілераціональної дії М. Вебера та принцип методологічного індивідуалізму в аналізі політичних відносин. Деякі автори розглядають теорію раціонального вибору як ринкову парадигму політики, а Г. Саймон аналізує раціональність «людини політичної». У другій половині XX століття теорія раціонального вибору поширила свій вплив на політичну компаративістику й на дослідження міжнародної політики.

В умовах модернізації пріоритет індивідуальної раціональності перед суспільною відстоюють неоліберальні економісти (Ф. Гаск, М. Фрідман). Але XX століття довело парадоксальність раціональності, відсутність гарантії її досяжності навіть при дотриманні всіх раціональних передумов, а також недосяжність колективної раціональності за рахунок індивідуальної.

Рациональність — культурний проект, а не довільні правила діяльності, що в умовах модернізації є аксіомою соціального вибору.

Зупинимося на двох прикладах, що доводять це. Перший приклад — це так звана «дилема в'язнів» (була відкрита М. Флудом і М. Дрешером у теорії ігор. Назву їй дав А. Такер (1950–1952 рр.). Ця дилема описує труднощі спільного раціонального рішення (вибору), навіть якщо існують тільки два учасники подій. Так, двоє ув'язнених поміщені в різні камери в'язниці й підозрюються в здійсненні того самого злочину. Умови слідства такі: якщо перший ув'язнений зізнається в здійсненні злочину, тоді його буде звільнено за умови, що інший ув'язнений не зізнається. Він, як і інший, отримає помірне покарання, якщо інший зізнається теж. Якщо перший ув'язнений не зізнається і другий ув'язнений не зізнається, тоді вони обоє будуть обвинувачені за злочин, менший, ніж той, за яким вони підозрювалися, без зізнання, на основі достатніх свідчень. Однак якщо перший ув'язнений не зізнається, а другий зізнається, перший отримає максимум покарання, набагато більше, ніж якби зізналися обоє. Таким чином, кожен ув'язнений, знаючи ці умови і міркуючи про своє рішення окремо від іншого, схильний знайти раціональний вибір у тім, щоб зізнатися. При цьому він отримає або звільнення (у випадку відмови іншого зізнатися), або помірне покарання за важкий злочин (якщо інший зізнається теж). Однак якщо обоє ув'язнених будуть дотримуватися цієї стратегії й зізнаються, це виявиться гіршим для них, менш раціональним, ніж якби обоє відмовилися. У цьому випадку загрожує покарання за менший злочин. «Дилему в'язнів» узагальнили, поширивши на приклади повторюваної взаємодії й на більшу, ніж двоє, кількість гравців. «У разі повторюваної взаємодії не конче слушно, що кожен гравець повинен завжди зазнавати невдачі. Скажімо, гравці можуть погодитись з принципом «око за око» або давати сигнал один одному своїми відповідями в повторюваних іграх. Принцип «око за око» означає: «Я співпрацюватиму з тобою під час нашої першої зустрічі, а потім те, що ти заподієш мені в кожному раунді, я заподію тобі у наступному». Дотримуючись цієї або іншої стратегії співпраці за певних умов, гравці можуть дійти до «еволюційно стабільної» моделі такої співпраці... До добре відомих прикладів зі сфери політики належить гонка озброєнь, політика регуляції прибутків, торговельні переговори в таких організаціях, як СОТ, і переговори про зменшення забруднення довкілля» [184, 120].

Інший парадокс раціональності зафіксований у «теоремі неможливості» К. Дж. Ероу, яка стверджує: «якщо система вибору та упорядкування (наприклад, якась виборча процедура) дає перехідні та послідовні результати, задовольняє «універсальну сферу», тобто зберігає чинність за всіх можливих комбінацій індивідуальних уподобань... тоді вона диктаторська. Слово «диктаторська» тут має точне наукове значення, тобто вподобання одного індивіда можуть визначати соціальний вибір, незважаючи на вподобання будь-яких інших індивідів у даному суспільстві» [184, 442].

Інтерпретація теореми К. Ероу формулюється наступним чином: «у суспільстві вибір котрогось варіанта з-поміж певної групи часто доводиться здійснювати між напрямками дій або кандидатами на якусь посаду. Ми б хотіли мати процедуру, яка відповідала б деяким критеріям справедливості та логічності. Теорема К. Ероу з разуючою силою доводить, що низка таких критеріїв, якщо вони надзвичайно слабкі, непослідовна. Ми б хотіли мати процедуру, яка задовольнятиме не тільки ці критерії, а й багато інших. Але з погляду логіки це неможливо» [184, 442].

Теорема К. Ероу застосовується в різних галузях соціального життя, наприклад, в економіці для обговорення питання про одержання максимального блага для максимальної кількості членів суспільства, під час обговорення можливостей виборчої процедури раціонально представити спільну думку громадян тощо. Теорема К. Ероу відноситься до так званої функції соціального добробуту і має багато форм. Базова з них: «Немає процедури раціонального вибору для п'яти умов Q, U, P, D і J». Наприклад, ми бажаємо знайти раціональне рішення (вибір), що стосується ряду людей (скажемо, піти на пікнік), і знайти його на досить раціональному шляху. Тобто передбачається виробити правила підсумовування (агрегування) індивідуальних переваг. Відповідно до теореми К. Ероу, якщо існують принаймні троє, чії переваги повинні бути враховані, і вибір необхідно зробити з більше ніж двох варіантів місця (проведення пікніка), то немає формули узагальнення (агрегування) індивідуальних переваг у послідовного ряду, який би задовольняв раціональні умови.

У «дилемі в'язнів» раціональність витлумачується як здатність до досягнення власного інтересу. У чому полягає цей інтерес, проблема не виникає ні стосовно кожного з ув'язнених, ні стосовно їхньої спільної мети — звільнитися чи отримати мінімум покарання за менш важкий злочин. Однак у колективній дії результат переслідування власного

інтересу може стати протилежним тому, який шукають. Можуть бути випадки, коли колективного розуміння загального інтересу не виникає. Наприклад, якщо припустити, що ув'язнені вороже налаштовані один до одного. Їх «загальний» інтерес міг би полягати в цьому випадку в тому, щоб звільнитися самому, не давши це зробити іншому. Але якщо один з них налаштований вороже, а інший, не підозрюючи цього, дружелюбно, то спільний інтерес відсутній. Один з ув'язнених бажав би звільнення обох, у той час, як інший міг бути зацікавлений в тільки своєму звільненні, залишивши іншого у в'язниці. У прикладі з вибором місця пікніка власне і доведено відсутність спільного інтересу при багатofакторному виборі.

Отже, раціональність колективної дії не є сумою індивідуальних раціональностей. Саме тому проблема спільного інтересу й є головною проблемою раціональності в суспільстві. Вона полягає не тільки в здатності досягти загального інтересу запропонованими способами, але й у визначенні того, що таке спільний інтерес [159, 189].

Наприкінці 80-х років XX ст. неокласична економічна теорія посіла місце альтернативи марксизму та підносилася як теорія, що «виводить ринковий уклад з вільного вибору розумних індивідів і нерозривно пов'язує ідеї ефективності, раціональності й порядку в соціальній і економічній організації суспільства з поняттями «свободи особи», «індивідуального вибору» й «індивідуальної раціональності» [372, 47]. При обґрунтуванні тези про перевагу ринкової системи людські особи розглядаються теоретиками неокласичної школи як «максимізатори вигоди», чії дії націлені на максимально можливе збільшення власного благополуччя [див. детальн.: 193].

У сфері політики термін «неокласична економічна теорія» означає насамперед відкидання державного втручання в економіку. Головне звинувачення, яке економісти-неокласики висували проти Дж. Кейнса, полягає у тому, що він необґрунтовано перебільшує раціональність економічних агентів [184, 442].

У цій теорії наголошується на звільненні індивідів від соціальних обмежень, усунення мертвого вантажу бюрократії й позбавлення держави її прав що-небудь нав'язувати. За всім цим просліджується уявлення про ринок як про «природний», на протигагу соціальним, інститут. Можна погодитись з думкою М. Фармер, що такий підхід у сучасному світі видається дещо спрощеним та наївним. Проте на початку 1990-х років саме таке уявлення про ринкову економіку стало основою для проведення реформ у економічній та політичній сферах, які отримали назву

«шокових». Наслідки такої наївності головних консультантів і тих, хто розробляли політичний курс в країнах Східної Європи, були, дійсно, дуже серйозними та призвели до шоку без відчутного економічного зростання та політичної демократизації. Адже, як ще піввіку назад доводив К. Полані у своїй роботі «Велике перетворення», система «laissez-faire» завжди виникала в результаті планування і створення відповідних юридичних й інституціональних рамок. У ній «немає нічого природного, — писав він. — Якби усе йшло як годиться, без усякого втручання, вільні ринки просто не змогли б з'явитися» [цит. за: 372, 55].

Перенесення неокласичних моделей з економіки на інші галузі суспільної науки у формі «теорії раціонального вибору» таїть у собі ту ж саму небезпеку: забуття іманентно соціальної сутності індивідів і суспільних інститутів, у тому числі ринків.

У сучасних умовах поширеною стає зворотня позиція, згідно якої неприпустимим стає ігнорування політичних та соціальних обмежень стихійного розвитку ринкових відносин і розширення меж егоїстичної поведінки спрощеного сприйняття раціонального економічного індивіда. Якщо в будь-якій ситуації, яка вимагає прийняття рішень, люди будуть стурбовані лише тим, як домогтися вигоди для себе (чи для себе, своєї родини і друзів), то постає природне питання: «що стримає їх як учасників ринкового обміну від спроби обдурити своїх партнерів, продати їм недоброякісний товар чи іншим способом ввести в оману? Що стримає їх як робітників від спроби докладати за свою зарплату якнайменше зусиль? Що стримає їх як посадових осіб від використання більшої частини бюджету своїх організацій на забезпечення особистого комфорту?» [372, 56].

Теоретики раціонального вибору сьогодні визнають необхідність звертання до питань подібного типу і визначення ступеня обумовленості нормального функціонування ринків та інших аналогічних інститутів як зовнішніми обмеженнями (юридичними рамками, організаційними правилами та ін.), так і внутрішньо прийнятими нормативними розпорядженнями. Ф. Гаєк сформулював відповіді на ці питання таким чином, що це не суперечить «смітівському погляду на ринок як на відносно ефективний спосіб узгодження бажань і потреб індивідів, які діють заради досягнення своїх власних різномірних цілей, але в той же час сумісне з концепцією ринку як історично визначеного і вбудованого в соціальний контекст інституту. Про Ф. Гаєка можна сказати, що він передбачив крах економічних систем, заснованих на централізованому плануванні. Однак він не був прихильни-

ком ортодоксально-неокласичного погляду на економіку. Хоча його аргументи проти централізованого планування нагадують традиційні ліберальні заперечення проти обмеження індивідуальних свобод, він використовував і іншу, більш оригінальну аргументацію, яка доводить економічну безпідставність спроб керувати суспільством, яке планується з центру» [372, 57].

Погляди Ф. Гаєка на політичну систему логічно впливають з його розуміння ринку й ринкової рівноваги: «Ф. Гаєк виходив з того, що в будь-якій суспільстві значна частина інформації розсіяна в головах членів цього суспільства у формі прихованого знання. За умов ринкової економіки це знання дозволяє кожній людині діяти найбільш адекватним чином, тобто приймати найкращі з доступних для нього рішень, не потребуючи того знання, про яке інформовані інші. Навпаки, за умов економіки, яка планується зверху, щоб виробити щось подібне до тих суспільно ефективних планів, які ринкова система складає, використовуючи ціни як знаки, тому, хто планує, необхідно знати усе, що відомо кожному окремому члену суспільства. Однак це неможливо, і не тільки через технічну складність збору і накопичення інформації, але й тому, що таке знання, як уже зазначалося, здебільшого не виражено вербально і з часом минає. Виходить, доводить Ф. Гаєк, централізовані плани неминуче проваляться. Вони не зможуть нічого погодити: сировина не надійде на заводи вчасно й у потрібній кількості, людям доведеться стояти в черзі за якимись речами, у той час як щось інше буде вироблене й піде на смітник» [372, 57]. Як зазначає М. Фармер, пропонує Ф. Гаєком модель «розглядає ринок як динамічний процес, що приводить у відповідність наявні ресурси й потреби акторів. При порівнянні її зі стандартною неокласичною моделлю насамперед упадає в око те, що якщо остання припускає рівновагу, то у Ф. Гаєка вона недосяжна. Вірніше, ринкова рівновага є кінцевою крапкою, яка постійно відсувається і у напрямку до якої система рухається в будь-який момент часу, але яка ніколи не може бути досягнута. Ф. Гаєк думав, що всі люди здатні і схильні діяти індивідуально раціональним способом, тобто вони завжди будуть намагатися діяти так, щоб домогтися найбільш відповідних їхнім особистим цілям результатів. Однак на відміну від інших економістів неокласичної школи він не розглядав їх дії як об'єктивно найкращі — така концепція припускає детерміністський погляд на економіку, що, на думку Ф. Гаєка, абсолютно невірно. Так, Ф. Гаєк був переконаний, що раціональність буде вирізняти людську діяльність, при якому б

суспільному устрої чи наборі суспільних інститутів вона не здійснювалася. (Згідно з уявленнями вченого людські характеристики формуються під впливом успадкованої традиції, і, відповідно, тип раціональності людей, мета, до якої вони прагнуть, їхнє розуміння того, як цієї мети досягти і т. ін., знаходяться в залежності від соціального контексту). У той же час він проводив чітку межу між універсальністю цілеспрямованої поведінки людей та історичною й просторово-часовою специфічністю ринків. Ринок був для нього особливим типом інституту, продуктом процесу суспільної еволюції. Подібне розуміння ринку, що зближує Ф. Гаєка з представниками більш ранньої класичної традиції в політичній економії, у корені відрізняється від того, якого дотримується більшість сучасних економістів неокласичної школи. Однак це було саме те розуміння, яке, у міру того, як події в Східній Європі змусили західних економістів усвідомити, наскільки складно змінити укорінені зразки поведінки й демонтувати глибоко впроваджені інститути, починає, схоже, знову проникати в основний плін економічної думки» [372, 58].

Важко не погодитись і з твердженням М. Фармер що у той час, як «соціальні дослідники, політики і прості громадяни країн колишнього східного блоку переймалися ідеєю про те, що демонтаж колишніх структур і надання індивідам можливості діяти, виходячи з їхніх егоїстичних інтересів, автоматично приведе до появи ринкової системи, що, у свою чергу, забезпечить більш раціональне, ефективне і продуктивне функціонування економіки, усе більше західних теоретиків починали визнавати, що традиційно ліберальні уявлення про ринок і його наслідки вкрай недосконалі» [372, 58]. Насправді, можна переконливо довести, що індивіди схильні діяти відповідно до власних інтересів, як вони їх розуміють, але з цього аж ніяк не випливає, що взаємодія таких індивідів, поза залежністю від інституціональних рамок, у яких вона здійснюється (тим більше, якщо такі рамки взагалі відсутні), приведе до стійкого й суспільно корисного результату. «Орієнтована на досягнення егоїстичних цілей діяльність може прийняти форму шахрайства, обману, убивства чи просто примусу контрагентів до укладання угод під дулом пістолета. Якщо в західних ринкових системах така поведінка не є домінуючою, то це пов'язано не з «laissez-faire», а з впливом цілого комплексу складових: юридичного примусу, прийнятих норм «пристойної» чи «соціально прийнятної» поведінки, тактичних уявлень про те, що відповідає егоїстичним інтересам у розширеному часовому контексті, і багато чого іншого. Для

того, щоб знати, який тип діяльності індивід, швидше за все, вважає таким, що відповідає його інтересам, необхідно добре уявляти собі ті структури, у які даний індивід уписаний. Щоб пояснити, чому в таких країнах, як Росія чи Румунія, ринкове шахрайство поширене набагато більше, ніж, наприклад, у Швеції чи Австралії, потрібно, зокрема, мати у своєму розпорядженні дані про те, як жителі кожної з цих країн уявляють собі майбутнє свого суспільства і, відповідно, наскільки імовірно, що їм доведеться повторно торгувати з тими, кого вони сьогодні мають можливість обдурити» [372, 58].

Таким чином, на відміну від традиційної неокласичної концепції концепція Ф. Гаєка вписує поняття волі, вибору й особистої раціональності в історичний і культурний контекст. В цілому недавні досягнення в розвитку теорії раціонального вибору усе більше ставлять під сумнів ліберальні концепти вибору, волі, раціональності й навіть індивіда. Усе більше й більше визнається, що індивіди існують і роблять вибір у рамках соціально структурованого середовища і що характер цих структур (і те, як вони усвідомлюються) має вплив як на рішення, які приймаються індивідами, так і на наслідки даних рішень.

Ідея процедурної раціональності розвинута видатними вченими в галузі прийняття рішень: лауреатом Нобелівської премії Г. Саймоном, І. Дженісом і Л. Манном та ін.

Процедурна раціональність є ефективною при виробленні рішень у ситуаціях, в яких засоби досягнення необхідних цілей можуть бути знайдені серед існуючих прийомів і методів дій, або, хоча і не існує прямо придатних прийомів і методів, є такі, котрі можна очевидним способом пристосувати як засоби досягнення. До таких відноситься переважна більшість ситуацій прийняття рішень, з якими зіштовхуються люди. Процедурно раціональний підхід, як правило, втрачає ефективність у власне творчих проблемах — тих, рішення яких вимагає нетривіальної пошукової діяльності, винахідницьких осяянь та ін.

Теоретики раціонального вибору інтерпретують політичну реальність, виходячи з моделі раціональної поведінки виборців і політиків, які прагнуть досягти цілі максимальної індивідуальної чи колективної вигоди й користі. Так, вважається, що в умовах демократичного режиму політичні актори вибудовують виборчі стратегії, виходячи з моделі політичного ринку, та орієнтуються на механізми раціонального вибору електорату: принцип максимізації вигоди, мотиви участі у голосуванні, вартість голосування, можливі втрати у випадку від-

мови від участі у голосуванні. Тобто йдеться про інструментальне розуміння раціональності, згідно з яким індивіди співставляють власні очікувані вигоди й витрати, намагаючись максимізувати перші і мінімізувати другі. Проте існують розбіжності стосовно наповнення вихідних припущень щодо мети діяльності індивіда. Наприклад, яким чином дійова особа оцінює характер переваг і переконань, прагнучи економічного успіху чи задоволення, або влади, намагаючись найбільш ефективно використати наявні у її розпорядженні засоби для досягнення результату?

У моделі економічної людини (раціональної економічної людини) — індивід постає як такий, що використовує свою працю та ресурси на ринку, послідовно задовольняючи свої егоїстичні інтереси. При цьому у вузькому значенні така людина раціональна та егоїстична, а в широкому — раціональна, але не конче егоїстична [184, 215].

З іншого боку, у політичній теорії, під впливом критики «Проекту Просвітництва» та сучасних досліджень природи колективного блага та розподілу справедливості у суспільстві, сформувалось доволі скептичне ставлення до теорії раціонального вибору у тому вигляді, як її представлено у моделі «економічної людини». Радше говорять про теорію суспільного вибору з властивим їй принципом обмеженої раціональності. Для ілюстрації теорії раціонального вибору класичними стали «парадокс Кондорсе» й дилема ув'язнених, які демонструють перетворення індивідуальної раціональності у колективну.

Проблема раціонального вибору вирішується в залежності від наявності чи відсутності інформації, якою актори керуються у діях. З одного боку, у політичній сфері нереалістично виглядають припущення щодо наявності вичерпної інформації, її адекватного розуміння та використання виборцями. Частіше громадяни бувають недостатньо інформовані стосовно політичних лідерів та програм. Саме тому багато теоретиків політики, що використовують концепцію раціонального вибору, відмовилися від допущення вичерпної інформованості, зберігши припущення, що актори максимально використовують неповну інформацію, якою володіють.

З іншого боку, збирання інформації для адекватного політичного вибору потребує витрат часу та інших ресурсів, через що, з огляду на невеликі можливі переваги для кожного окремого виборця, раціональний громадянин вкладає мало ресурсів у придбання політичної інформації. Виходить ситуація, коли виборець «повинен визначити цінність інформації, якої у нього ще немає, для того, щоб виріши-

ти, чи варто навантажувати себе, добуваючи цю інформацію. Варіант подібної ж головоломки сам собою виникає, коли теоретики раціонального вибору ламають голови над питанням про раціональність «короткозорії» поведінки, за якої актори переслідують мету негайної віддачі, незважаючи на можливість небажаних результатів, до яких може привести така стратегія» [104, 70].

Російський автор Андрій Здравомислов досліджує раціоналістичну концепцію влади як здатності до конструювання відносин між людьми: «Влада не просто відбиває інтереси, вона формує нові відносини, конструює соціальні відносини, причому конструктивна діяльність здійснюється незалежно від того, переживає суспільство період стабільності чи період кризи, яка супроводжується втратою керованості, двовладдям або безвладдям... Інтенсифікація процесу соціальних змін у постіндустріальному суспільстві означає не тільки збільшення кількості різних центрів влади й посилення їхньої конкуренції між собою, але й розширення соціального простору, у рамках якого діють відповідні владні структури» [144, 7]. Раціоналістична концепція влади виходить з того, що політик знає мету суспільства, визначає та теоретично обґрунтовує відповідно до суспільної мети власну політичну програму і діє відповідно до неї, удосконалюючи суспільство, створюючи відносини, яких ще немає, але які повинні бути згідно з теоретичним плануванням. «Варіантом такої моделі раціональної цілеспрямованої поведінки виступає концепція конструювання соціальних відносин через законотворчу діяльність. Передбачається, що кожен законопроект спирається на більш загальні теоретичні передумови і що опрацювання його, обумовлене процедурами законодавчого процесу, гарантує йому раціональність і легітимність. Найчастіше подібна доктрина виступає засобом ідеологічного контролю, спрямованого на охорону політичного режиму. А практика демократичного розвитку не дає поки основ для висновків про раціональний характер законотворчої діяльності. Інший можливий варіант конструювання соціальних відносин владними структурами заснований на ліберальній інтерпретації політики: взаємодія у сфері владних відносин безлічі груп й інтересів у підсумку приводить до результату, який можна було б назвати «суспільним благом». Інтереси груп виявляються настільки конфронтуючими, що виникає параліч владної дії, відбувається втрата керованості. Ще один варіант полягає в тому, що владні структури відтворюють і конструюють ту систему відносин, яка виникає й розвивається в їхньому власному середовищі... влада створює суспільство за

своїм зразком і подобою...» [144, 9]. Однак сам А. Здравомислов вважає, що влада конструює соціальну реальність «аж ніяк не відповідно до заздалегідь розробленого плану, а мимоволі, відповідно до своєї соціальної природи», і раціональне обґрунтування майбутнього не має в цьому процесі істотного значення» [144, 16].

Проте раціоналізація політичного життя виступає в ролі важливого елементу процесу легітимізації політичної влади, тому що політик зобов'язаний представляти свої дії як соціально виправдані, що знаходяться суть не в його власних політичних амбіціях й устремліннях, а в інтересах більш широкого цілого: прогресивно мислячої групи, раціонально виробленої партійної програми і відповідної їй практичної політики. Саме в цьому полягає його політичний капітал, але не слід розуміти це лише як досягнення більшої цілерациональності: «У точках перетину політичного, економічного й культурного просторів відбувається обмін капіталів: владних переваг на фінансові можливості, тих і інших — на символічний капітал» [144, 8].

Для моделі політичного раціонального вибору основним ускладненням є введення великої кількості елементів, які не піддаються ґрунтовному аналізу: «Схильності, переконання, принципи прийняття рішень, а також — на більш високому рівні абстракції — рівноваги утворюють істотні складові більшості моделей раціонального вибору» [104, 58]. Тому деякі дослідники наголошують на важливості міждисциплінарного підходу, який дозволяє зрозуміти, «як раціональність взаємодіє з іншими сторонами людської природи й організації, породжуючи ту саму політику, до розуміння якої ми прагнемо...» [104, 61].

Особливу актуальність такий підхід набуває в умовах становлення постсучасності, у якому світ більше не моделюється як об'єкт адміністрування і на нього не проектується раціоналізаторське мислення: сьогодні проектування й необхідні для нього ресурси піддаються приватизації, дерегуляції і фрагментації. Відповідних трансформацій зазнала й раціональність, фрагментована й локалізована.

У цілому такий напрям вивчення політики, як теорія раціонального вибору, виходить з того, що одиницею аналізу є окремих індивід, а моделювання політики здійснюється на підставі припущення, що індивіди поведуться раціонально. У цьому сенсі теорія раціонального вибору пропонує свої пояснення того, як погоджені й відносно упорядковані політичні наслідки можуть виникати з рішень, що приймаються індивідуальними акторами. Традиційна теорія раціо-

нального вибору займається лише діями індивідів, розглядаючи їх як максимізаторів вигоди, що обмежує її здатність побачити у відповідних соціально-інституціональних структурах необхідну умову узгодження таких дій. Концепції раціонального індивіда у цьому сенсі виявляються детерміністськими і практично не залишають місця для непередбачуваності чи вільного вибору. Основними підвидами раціонального вибору є суспільно вагомий вибір та теорія соціального вибору. Остання означає дослідження «поєднання індивідуальних уподобань у груповий вибір або групове замовлення» [184, 640]. Біля витоків цього теоретичного напрямку стояли Раймунд Луцій, Микола Кузанський, Кондорсе, Луїс Керол та ін. Теорію соціального вибору у сучасному розумінні спільно заснували Д. Блек і К. Ероу. Їх загальна теорема неможливості (1951 р.) «використовує цикли, що утворюються за принципу більшості, для доведення, що будь-яка процедура вибору, котра задовольняє деякі начебто мінімальні умови справедливості й раціональності, потенційно диктаторська» [184, 641].

У концепції суспільно вагомого вибору (засновники — Дж. М. Б'юкенен і Г. Талок) в поясненні політичних процесів центральне місце відводиться індивідуальним акторам. Часто в основі діяльності політиків лежить скоріше прагнення максимізувати свої особисті шанси на переобрання, ніж бажання служити ідеалістичній меті суспільного блага. Бюрократи ж хочуть домогтися не стільки виконання офіційних цілей тієї організації, членами якої вони є, скільки максимізації бюджету і тим самим збільшення власної автономії. У цьому сенсі представники концепції суспільно вагомого вибору вважають, що «політичні агенти не менш схильні керуватись егоїстичними мотивами, ніж економічні, отож було б непослідовним гадати, ніби рушіями економіки є егоїстичні дії, а політики — альтруїстичні» [184, 675].

При цьому варто визнати, що політичні інститути — це результат діяльності переважно корисливих акторів (які можуть прагнути не тільки до збільшення багатства, а і до влади), тому завжди існує розбіжність між заявленими цілями колективних політичних акторів (законодавчих органів, адміністративних установ) і результатами їхньої практичної діяльності, обумовленими корисливою поведінкою індивідів, які є їхніми членами [184, 51].

Таким чином, теорія раціонального вибору спрямована на тлумачення соціальних феноменів і виходить з того, що дані феномени є наслідками цілеспрямованих дій взаємодіючих індивідів. Це стосується

ся і економічних та політичних інституцій, які постають як результат діяльності груп індивідуально раціональних акторів. Такий підхід дозволяє більш критично підійти до розуміння засад економічного та політичного ринку, який інтерпретується не як результат природного, вільного від втручання структурування, а як наслідок планування й створення відповідних юридичних умов та політичних інститутів.

Розуміння складності процесів, які пов'язані зі зростанням впливу інформації та формуванням комунікативного простору, протиріччями та унікальністю досвіду (або етапів розвитку) кожної країни робить важливим для українського суспільства аналіз трансформацій модерних суспільств (як пише Н. Наумова, «сьогодні всі модернізації, крім однієї — в країні, яка всіх обігнала, — запізнілі. Вони йдуть «навздогін» за кимсь, за якимось зразком» [259, 6]).

У модерних суспільствах можна простежити «раціональність епохи», яку пов'язують з особливостями саморозуміння повсякденного життя й домінуючими парадигмами в науковій рефлексії, зокрема те, що «несприйняття сучасності на повсякденному рівні не потребує обґрунтувань, на відміну від позитивного ставлення до неї» [375, 32].

Окреслюючи дві моделі модернізації — вестернізацію та наздоганяючу модернізацію, можна відзначити їхню передумову та зміст — раціоналізацію людського життя в цілому, та процесу прийняття рішень зокрема [див. детальн.: 159].

На думку В. Федотової, вестернізацією можна назвати пряме перенесення структур, технологій, раціональності та способу життя західних суспільств на шляху від традиційного до модерного суспільства. При цьому необхідно розрізняти вестернізацію як модель модернізації та як частину іншої моделі, бо запозичення певних західних зразків, на думку В. Федотової, відбувається завжди і є невід'ємною частиною модернізаційних процесів. Формою вестернізації історично здебільшого виступала колонізація. Сутність процесу наздоганяючої модернізації — індустріалізація та створення умов для раціоналізації суспільного життя. Але проблемою для навздогінної модернізації залишається криза легітимації політичної влади та модернізаційних процесів. І якщо у ХІХ столітті джерелом модернізації та раціоналізації виступали наука та протестантська етика (М. Вебера), то сьогодні суспільство не готово сприйняти ці форми легітимації саме як зразки поведінки, норми суспільного життя та моделі розвитку. Тому «поняття моделі, яке пов'язане з раціонально-науковою легітимацією, втрачає смисл» [159, 183].

Окремим напрямком досліджень може виступати аналіз опозиції «централізація — регіоналізація» політичної взаємодії відповідно до розвитку суспільства — традиційного, модерного та постмодерного.

Роль освітньої революції, поряд із індустріальною та демократичною, у процесі модернізації окремо виділяв Т. Парсонс. Одним з критеріїв модернізації виступає розширення простору свободи діяльності кожної особистості (В. Ядов). Це, на думку Ю. Габермаса, є завданням комунікативного розуму [395]. Комунікативна раціоналізація суспільства відкриває можливість створювати й обґрунтовувати нові легітимні правила соціального регулювання, проте принциповим недоліком теорії комунікативної дії щодо реальних акторів є обмеженість часу для досягнення дискурсивного порозуміння.

У публічній політиці раціональний підхід дозволяє швидко ідентифікувати конфлікти та кризові явища відповідно до сформованої задалегідь типології, а отже, швидко знаходити рецепти подолання їхніх наслідків. Проте, на думку Д. Стоун [344], проект раціональності не враховує самої сутності політичного життя, бо ті категорії мислення, які лежать в основі аналізу, є парадоксом, визначеним політичною боротьбою: аналіз сам є витвором політики. Тому в сучасному світі існує ризик зробити помилку «третього типу» (В. Данн) — взятися за вирішення неправильно сформульованої проблеми.

Представники Франкфуртської школи соціальних досліджень Т. Адорно та М. Горкгаймер у роботі «Діалектика Просвітництва» відстоюють позицію, що «модерність сформувалась за класичних часів і описує процес, через який міф стає просвітою, а просвіта — міфом. І міфологізована думка, і сучасне інструментальне раціональне мислення виражають те саме прагнення панувати над нашою внутрішньою і зовнішньою природою. На противагу прагненню інструментального розуму до панування й об'єктивації, культурні й мистецькі явища... виражають логіку дезінтеграції, яка знищує будь-яку ілюзорну видимість цілісності», проте, на думку Т. Адорно, дозволяє захистити раціональне мислення від ірраціоналізму «шляхом знаходження слідів вивільного розуму в інструментальному» [цит. за: 134, 15]. У «Діалектиці Просвітництва» (1947 р.) мова йде про саморуйнування Просвітництва. З огляду на його односторонню або інструментальну концепцію розуму, сам розум став ірраціональним через неспроможність підійти до усвідомлення самого себе. Т. Адорно і М. Горкгаймер зосереджують свою критику на тому, що вони називають інструментальним або аналітичним раціональним розумом (кантівське розуміння).

Інструментальний розум — це нерелективна форма раціональності, що позбавляє думку її пізнавального змісту, віддаючи натомість перевагу обчисленню цілей і засобів, яке абстрагує, вимірює й у такий спосіб робить еквівалентними — або, в термінах Т. Адорно, ідентичними, — різні властивості, які розглядаються. Виступаючи проти цієї інструментальної форми розуму, Т. Адорно та М. Горькаймер постулюють альтернативну форму, яку вони називають субстанціональним раціональним розумом (або власне раціональним розумом)» [цит. за: 134, 130].

Критично налаштовані до раціоналізації і представники постмодернізму, визначення якого, на думку авторів «Енциклопедії постмодернізму», «коливаються в межах від еклектизму та монтажу до неоскептицизму й антираціоналізму» [134, 11]: «...замість середньовічного протиставлення «добро проти зла» постмодерні алегорії мають тенденцію віддавати перевагу ніцшеанському протиставленню між аполлонічним і діонісійським початками, тобто між раціональним порядком і бездумними втіхами» [134, 19]. Критика доби модернізму з позицій постмодерну полягає й у тому, що «Модернізм втілює залишкову віру в самоочевидну перевагу логічного та наукового раціоналізму, який припускає, що реальна дійсність у цілому може бути витлумачена й осмислена, що ідеї та поняття детерміновані і що люди перебувають на одному рівні спільного всесвітнього досвіду, який є надкультурним і надісторичним» [134, 269].

Р. Інглхарт [158], відзначаючи такі ключові аспекти модернізації, як індустріалізацію, урбанізацію, ріст професійної спеціалізації й підвищення рівнів формальної освіти в будь-якій суспільстві, вважає, що в останні десятиліття зрілі індустріальні суспільства вийшли у своєму розвитку на поворотний пункт і стали рухатися в новому напрямку, який можна назвати «постмодернізацією». Постмодернізація передбачає відмовлення від акценту на економічну ефективність, бюрократичні структури влади й науковий раціоналізм, які були характерні для модернізації, і знаменує перехід до більш гуманного суспільства, де самостійності, різноманітності і самовираженню особистості дається великий простір [158, 290].

Політика епохи постмодерну також істотно змінює свої параметри в порівнянні з політикою модерну, як у свій час і сама політика модерну в порівнянні з політикою традиційного суспільства. Модернізація як відмова від політики традиційного суспільства означає, у тому числі, десакралізацію політичного простору, і подолані в

цьому процесі консервативні елементи варто розглядати не як чисту інерцію, але як декомпозицію якісних організованих політичних структур й інститутів, опір яких модернізації може мати у певних випадках планомірний і послідовний характер, а в деяких випадках стратегія виживання сакрального може бути найвитонченішою — навіть до політичної мімікрії й використання політичної мови сучасності.

Десакралізація політичного простору виступає головним політичним проектом сучасності, і цій операції піддаються всі основні елементи, що складають зміст політичного в традиційному суспільстві. Результатом такої ревізії стають політичні структури й інститути, що складають базові основи сучасних суспільств: секулярність, розподіл гілок влади, конституціоналізм, інституціональна демократизація, громадянське суспільство, права людини, що відповідає лібералізму як основній найбільш послідовній й універсальній стратегії політичної модернізації традиційного суспільства в контексті десакралізації політичного й декомпозиції його інституціональних основ.

Е. Гіденс, полемізуючи з тими, хто вважав, що сучасне суспільство — це постмодерністське чи інше «пост», визначав сучасну епоху як радикалізований чи універсалізований модерн, за яким може прийти постмодерн. Е. Гіденс виділяє три основні риси, які визначають характер сучасного суспільства на відміну від досучасного: 1) зростаюча швидкість змін соціальних процесів, особливо — швидкість зміни технологій; 2) втягування соціально й інформаційно різних районів світу у взаємодію один з одним, що в кінцевому результаті виразилося в процесі глобалізації; 3) зміна внутрішньої природи сучасних інститутів [94, 110].

Реконструюючи «проект модерну», теоретики постмодерну відзначають «логоцентризм» модернізму у тому, що «Віра в раціональну мову та думку полягає в тому, що для того аби щось могло існувати, воно повинне бути присутнім у реальності. Логоцентризм описує, як західна раціональність ґрунтується на біполярностях, пов'язаних із поняттям «присутність проти відсутності», що визначає реальну дійсність: добро/зло, день/ніч, буття/ніщо, розум/матерія, чоловік/жінка, мовлення/письмо тощо... У філософських та риторичних традиціях від часів Давньої Греції вимовлене слово та раціональний розум підносилися вище, ніж написане слово та емоція. Це віддання переваги мовленню та логіці сталося тому, що люди античності вважали, що мовцеві та слухачеві зручніше бути в безпосередній близькості від

місця висловлювання. Близьке розташування мовця та слухача давало підстави вважати, що всі учасники знали, що має на увазі інший, що кожен мав намір сказати саме те, що казав, і знав, що сказав інший, оскільки між двома сторонами не було відмінностей ані в часовому, ані в просторовому розташуванні. Далека відстань від місця вимовлення слова або його повна відсутність створювали можливість хибного розуміння висловлювань і відкривали простір численним формам інтерпретації. Від часів Арістотеля логоцентрична присутність прирівнювалась до Буття. Буття є еквівалентним існуванню в багатьох варіантах західної метафізичної думки... Бінарна опозиція, що репрезентує логоцентричне мислення, віддзеркалює ієрархічне мислення... Оскільки не доводиться сумніватися, що всяка мова певною мірою спрямована на розрізнення реальності, дихотомічні структури, що їх ми знаходимо в логоцентризмі, багато нам говорять про те, як культура слушно або хибно застосовує концепції, щоб створити стійку ментальну структуру, яку повинен засвоїти кожен раціональний розум у культурі для того, щоб віддзеркалювати ту саму реальність» [134, 250].

З точки зору постмодерну, критиці та переосмисленню підлягають і раціоналістичні засади науки доби модерну, зокрема політичної науки, яка знаходить свій початок у Просвітництві, тому її бентежать постмодерністські виклики цілісності та раціональності тих «я», які населяють сучасні масові демократичні суспільства, а також грайливі реконструкції серйозних, за самим своїм визначенням, моральних засад, на яких засновані західні політичні та суспільні інституції. На підтримку раціоналізму політології автори «Енциклопедії постмодернізму» наводять думку В. Вілсона: «політичне управління «як галузь науки про урядування» має в очевидний спосіб переключити свою енергію з хронік, що описують високу війну принципів та теорії на дослідження натомість, як треба застосовувати закон, дотримуючись засад Просвітництва, справедливості, швидко та без непорозумінь» [134, 316].

Провідні теорії політичної науки й державного управління, зокрема теорії раціонального вибору, досі передбачають, що експерти наукової політики, лише частково залежачи від сукупних політичних інтересів, можуть водночас досягти подвійної мети, а саме: громадської незалежності та адміністративної ефективності. Але якщо політична реальність, яку політичні аналітики намагаються осмислити, більше не є «однією з бюрократично структурованих груп інтересів, що ор-

ганізують раціональні преференції індивідів для того, щоб сприяти їхній реалізації політично відповідальними урядовими агентствами, а радше є нестабільним самореференційним епіфеноменалізмом або гіперреальністю неоднорідних суспільних та культурних рухів, що прагнуть до символічного самовираження або взаємного визнання, тоді головні засади панівних теорій цієї галузі справді безплідні. Яке значення для постмодерності може мати наука державного управління, яка мислить сферу свого об'єкта як інструментальне задоволення варіантів вибору раціональних чинників і яка наївно розгортає для цієї мети мову, котра, згідно з таким уявленням, безпроблемно схематизує цю реальність» [134, 317]. Говорячи про постмодерну критику «раціоналізованих» політичних наук та сфери державного управління, можна навести приклади робіт, у яких не тільки зроблено спробу зосередитись на критиці модернізму, а й пропонуються певні методологічні новації щодо осмислення феноменів політики, влади та держави у добу постмодерна: «Постмодерне державне управління» авторів Чарлза Дж. Фокса, Г'ю Т. Мілера, яка вийшла у 1996 році, та дослідження «Мова державного управління: бюрократія, сучасність і постмодерність» (1995) Девіда Фармера.

Спроби описати й оцінити феномен права на владу у політичній взаємодії можуть бути розподілені на домодерні, модерні й постмодерні: «Право на владу — це легітимна можливість запроваджувати та підкріплювати правила, що керують політичними інституціями. Домодерне ставлення до права на владу позначено пануванням релігії. Згідно з Томою Аквінським, зв'язок між правом на владу держави і правом на владу Церкви опосередковується через одвічний природний, людський і божественний закони. Природний закон — це той аспект одвічного закону (божественного порядку речей), який доступний людям через їхню здатність раціонально мислити. Людські закони — це специфічні правила урядування, що їх винайшов розум, виходячи з настанов природного закону. Та з огляду на гріховність людського розуму божественний закон визначає правила людської поведінки через одкровення Святого Письма. Внаслідок цього весь позитивний людський закон та політична влада розглядаються як позитивні через те, що вони походять від Божого одвічного закону, первісного джерела для будь-якого права на владу» [134, 334].

Уявлення про право на владу, характерне для доби модерну, ґрунтується на раціональному розумі, бо, «поставши з культурних перетворень, пов'язаних із Просвітництвом у XVII ст., модернізм на-

голосив на раціональності як на основі політичного права на владу. Теорії суспільного договору, які ми знаходимо у Т. Гобса та у Дж. Лока, наприклад, зображують державу як штучне утворення, чие право на владу походить із домовленості між раціонально мислячими індивідами й обмежується природними правами індивідів на життя, свободу та власність. Обидва вони прагнули обґрунтувати державне право на владу з погляду раціонального індивіда, первісно вміщеного в до-політичний стан природи. Таким чином І. Кант обґрунтовував мораль універсальними правилами, які приписуються лише раціональним розумом, що зумовлює дії автономних людських істот. Свобода стає можливою, коли люди підкоряють себе авторитетові морального закону, який походить від розуму. Таким чином, раціональний індивідуальний вибір править за наріжний камінь для морального обґрунтування політичного права на владу, що його здійснює модернізм» [134, 334].

Постмодерний підхід характеризується ставленням під сумнів усіх спроб оперти право на владу на будь-які абсолютні засади, чи то релігійні, чи то раціональні, саме тому одним із наслідків «постмодерністської недовіри» до раціоналізації політики є те, що Ю. Габермас назвав «кризою легітиматії»: «Для модернізму раціональне виправдання права на владу надають легітимні умови, з яких випливає обов'язок його визнавати. Проте модерністський дискурс легітимності припускає загальну й однорідну сукупність когнітивних норм, які повинні визначати сам процес легітиматії. Постмодерна криза, де легітиматія права на владу виникає з втрати впевненості щодо непорушності цих норм, втрати, що стала можливою протягом ХХ ст., спричинена авторитаризмом, геноцидом і технологічним руйнуванням навколишнього середовища. М. Фуко зображує кризу легітиматії не просто як скептицизм у ставленні до ідеалів Просвітництва, а як визнання того факту, що раціональний розум і влада не є внутрішньо відмінними. Значущою гранню постмодернізму є його критичне ставлення до суперечливого модерністського припущення стосовно того, що легітимне право на владу протиставляється пануванню та гнобленню. Так, Фуко визнає за потрібне наголосити, що це не означає, ніби є якась різниця між правом на владу й пануванням, існують різні й неоднорідні способи здійснення властей, характерні для права на владу, так само як і різні варіанти свободи та панування. Отже, право на владу може розглядатись не як форма діяльності, яка протилежна владі, не як інституція, що просто володіє владою, а як механізм полі-

тичного управління, що здійснює владу над усім суспільством. Не існує такого виправдання для права на владу, яке повністю виходило б за межі самої влади, і немає гарантії, що реалізація права на владу буде обмежена вимогами універсальної раціональності. Отже, загальна тенденція постмодернізму полягає не в усуненні права на владу, оскільки це передбачало б усунення самої влади. Радше вона містить визнання того, що право на владу конститується через зміщення та контекстуальні застосування влади, причому не є очевидним, що їхня легітимність походить від природного права або від раціональної домовленості» [134, 334–335]

Оскільки постмодерність — це час «явного плюралізму, раціональною реакцією є вже не активна гегемонія, а усвідомлення та оцінка відмінності», вважає З. Бауман [476].

В цілому постмодерний підхід характеризується ставленням під сумнів намагання обґрунтувати право на владу будь-якими абсолютними підвалинами: чи то релігійними, чи то раціональними.

Але, будучи солідарним з Ю. Габермасом і А. Туреном, Е. Гіденс вважає постмодерністську критику по суті некоректною, оскільки її представники перебувають під впливом тих самих успадкованих від Просвітництва забобонів, що й попередні модерністи. З цього випливає, на його думку, що основні постмодерністські констатації є лише хибним вираженням нового образу модерну, коректна побудова якого вимагає перегляду ряду ідейних ілюзій Просвітництва при збереженні його раціоналістичного духу.

Зокрема, пропонований постмодерністами антифундаменталізм в епістемології лише допомагає правильніше зрозуміти суть рефлексивності, що внутрішньо притаманна модерну з самого початку і до цього часу.

Нарешті, постмодерністська теорія, констатуючи розчинення людської особистості фрагментуючим характером сьогоденного соціального досвіду, проголошує «смерть суб'єкта». Однак дана теза, на думку Е. Гіденса, є лише перекинутом усвідомленням того, що особистісна ідентичність не є природною даністю, а має соціальну конституцію. Таким чином, резюмує Е. Гіденс, розрив з рядом ілюзій наївного Просвітництва, хибним вираженням якого була постмодерністська теорія, цілком може сприйматися як подальше самопрояснення модерної думки. А ця обставина дозволяє стверджувати, що ми не тільки не вийшли за рамки модерну, але, навпаки, є свідками радикалізації його принципів.

Критичне ставлення до проекту раціональності, що складав основу процесу модернізації, демонструють і представники наукових парадигм, незалежно від того, яку назву вони пропонують для сучасного суспільства: «пізній модерн» (Ю. Габермас), «постмодерн» (Ж. Ліотар) або «гіперреальність» (Ж. Бодріяр).

Останній термін презентує світ, в якому імітація реальності набуває більшої легітимності, ніж оригінали. Теорія Ж. Бодріяра створена для розуміння феноменів, які прийшли з одночасним посиленням ролі мас-медіа (медіатизація) та кризою логоцентризму. «Гіперреальність» атакує раціоналізм, бо усуває штучний кордон між реальністю та ілюзією, а без такого кордону немає потреби, щоб реальність діставала обґрунтування в раціоналістському дискурсі. З цієї точки зору політична реальність не є однією з бюрократично структурованих груп інтересів, що організовують раціональні преференції індивідів для того, щоб сприяти їхній реалізації політично відповідальними урядовими агентствами (Б. Шов), а раціональна схематизація гіперреальності неможлива (К. Чепут).

Термін «гіперреальність» був запропонований Бодріяром для опису умов, за яких імітація або відтворення реальності набувають більшої легітимності, цінності й сили, ніж самі оригінали.

Гіперреальність — це теорія, створена для розуміння феноменів, які прийшли з одночасним прискоренням мас-медіа та кризою західних епістемологічних традицій. Тобто гіперреальність — це атака на західний раціоналізм саме тому, що вона ґрунтується на відмінності між об'єктивною науковою реальністю та ілюзорними імітаціями цієї реальності. Гіперреальне усуває штучний кордон між реальністю та ілюзією. Без такого кордону немає потреби звиряти симулякри з оригіналом; немає потреби, щоб реальність діставала обґрунтування в раціоналістському дискурсі. Тому гіперреальність твориться засобами масової комунікації, що породжують наслідування, які водночас відокремлені від раціоналістської критики й несприятливі для неї. У гіперреальності наслідування знаходять широке розповсюдження, не маючи жодного первісного референта, перед яким вони несли б відповідальність. Згідно з Ж. Бодріяром, ця «гіперреальність успадкувань (симуляцій)» у засобах масової комунікації репрезентує більше, ніж реальне; вони творять і визначають нову реальність, для якої характерна саме відсутність у ній реальності» [134, 94]. Ж. Бодріяр пропонує кілька прикладів наслідувань, що розкривають цей стан гіперреальності. Так, будь-який політичний скандал роздмухується з

метою показати, ніби корупція в політиці — виняток, тоді як політичне середовище загалом є ідеалом моралі та демократії. Симуляції гіперреальності створюють суспільний та політичний простір, який не дає провести різницю між істиною і оманю, реальністю і фікцією.

Уявлення про постсучасне суспільство зближує риси традиційного і сучасного суспільств. Воно містить у собі: орієнтацію на нове з урахуванням традиції; з'єднання ціннісної і цільової раціональності; використання традиції як передумови модернізації; світську організацію соціального життя, але і значення релігії й міфології в духовній сфері; значення виділеної персональності і, разом з тим, схвалення й використання наявних форм колективності; сполучення світоглядних й інструментальних цінностей; демократичний характер влади, але визнання авторитетів у політиці; ефективну продуктивність, але й обмеження рамок росту; сполучення психологічних характеристик людини традиційного і сучасного суспільств; ефективне використання науки при здійсненні традиційних, ціннісних легітимацій соціального вибору [159, 184].

Рух від ціннісно-раціонального до цілераціонального ставлення до світу (відповідно до визначення М. Вебера), а потім до гіпотетичної ціннісно-ціле-раціональності (В. Федотова) по суті складає передумову і зміст модернізації й постмодернізації. Ціннісна раціональність — іманентна властивість традиційного суспільства, що припускає пріоритет цінності над метою. Панування традиції й релігійно-міфологічних форм свідомості створює цей тип раціональності й підтримується ним. У сучасному суспільстві раціональність є здатністю досягти поставленої мети. Це суспільство ефективно в досягненні цілей, формує пріоритет індивідуальних цілей і ставить здійснення інтересів, а не наслідування цінностей, своєю головною передумовою й основним змістом [159, 185].

У моделі постсучасного суспільства ці розведені в традиційному і сучасному суспільствах полюси раціональності зближуються, причому, можливо, не тільки на умовах взаємодоповнення чи розділення сфер застосування, але і на умовах взаємодії й взаємозабезпечення функціонування один одного. Так, цінності, особливо моральні, багатьма починають розглядатися як передумова розвитку економіки.

Можна сказати, що на різних етапах розвитку — у традиційному, сучасному й у постсучасному суспільствах — панують різні типи раціональності. Якщо розглядати кожний із зазначених типів суспільства окремо, вони в собі цілком раціональні, тобто забезпечують пос-

тавлені загальні цілі — відтворення традицій, породження інновацій і забезпечення виживання всього різноманіття існуючих форм соціальності. Однак при взаємодії один з одним, а також при переході з традиційного стану до сучасного спостерігається конфлікт раціональностей. Особливий же інтерес для розуміння конфлікту раціональностей у ході модернізації має проблема сполучення раціональності суспільства в цілому й індивідуальної раціональності. У традиційному суспільстві раціональність суспільства в цілому, раціональність цілого визначає раціональність індивідів, раціональність частин. Їхне відчуття себе частиною цілого і є їхньою власною раціональністю, що забезпечує їм освоєння оточуючої їх дійсності. Традиційне суспільство, однак, зіштовхується з тим, що люди, які його створюють, можуть бути вкрай ірраціональними в умовах руйнування цього суспільства чи якоїсь його підсистеми й виглядають нерационально чи ірраціонально в очах представників сучасних суспільств [159, 187].

Відбувається раціоналізація конфлікту, що дозволяє бачити в ньому нормальне явище і навіть продуктивні й інноваційні можливості. Раціоналізація конфлікту — частина політичної культури епохи модерну, джерело його динаміки, яка знайшла своє відображення в ідеї процедурної раціональності.

У традиційних і сучасних суспільствах відрізняються уявлення про справедливість і способи її досягнення. У традиційних суспільствах найбільш зрозумілі і прийнятні розподільні концепції справедливості, ці суспільства вважають справедливою зрівнювання доходів. Даний принцип суперечить раціональності сучасного суспільства, нерозривно зв'язаної з ефективним досягненням цілей. Джон Ролз запропонував концепцію, у якій справедливість стає основою соціального співробітництва. Вона може бути досягнута за наявності двох умов. По-перше, раціональних уявлень кожної людини про власне благо, яке він може сформулювати у вигляді цілей і планів, очікувань і намірів, і, по-друге, почуття справедливості [цит. за: 159, 192].

Перше притаманне західній людині, яка живе в умовах ризику. Не знаючи свого майбутнього, кожен може погодитися на те, щоб зробити мінімальний рівень життя вищим, максимізувати соціальний і матеріальний мінімум шляхом уведення соціальних правил, податкової політики, діяльності благодійних товариств і фондів. Суспільство забезпечує основні свободи (слова, совісті, асоціацій, пересувань, вибору професії, участі у владних структурах, просування по службі, відповідальності й ін.). Воно створює баланс між конкуруючими до-

маганнями і чесно, відповідно до досягнутої угоди (варіант «суспільного договору»), виконаними правилами. Справедливість, на думку Дж. Ролза, — це не вимога рівності, а вимога, щоб люди підтримували один одного. Результат виконання суспільного договору, за Дж. Ролзом, буде різним для кожного і не утримає від падіння вниз, але може зм'якшити ситуацію перебування унизу соціальної структури. Очевидно, що люди, які не володіють раціональною здатністю уявляти собі своє власне благо і не мають почуття справедливості, не можуть прийти до такої згоди. Гра за загальними для всіх правилами — результат тривалого досвіду демократії. Компроміс як здатність поступитися частиною своїх інтересів також вимагає моральної зрілості й досвіду компромісу [159, 193]. Джон Ролз відзначає, що в умовах відсутності автономного індивіда, що має уявлення про власне благо й почуття справедливості, процедура угоди може бути вироблена на основі здорового глузду. Інший вихід, за Дж. Ролзом, — звернутися до традицій й історії [159, 194]. Головне завдання вільного суспільства — цивілізувати боротьбу за владу, змінити тип лідера з харизматичного на легітимний, зробити цю боротьбу більш раціональною, а в міру формування уявлень про благо створити умови для формування неполітичних еліт, що усувають ситуацію тотальної спрямованості суспільства у владні структури.

Досвід країн, що модернізуються, показав, що інститути і практики можуть як відповідати сучасним західним моделям, так і відрізнятися від них. Таким чином, під сучасними політичними інститутами варто розуміти не зліпок з політичних інститутів країн розвинутої демократії, а ті політичні інститути й практики, що найбільшою мірою здатні забезпечувати адекватне реагування й пристосування політичної системи до умов, що змінюються, і викликів сучасності.

Проблема політичної раціоналізації для країн, що демократизуються, може розумітися як проблема узгодження інтересів, а у політиці — знаходження спільного інтересу й шляхів його досягнення. Реальне різноманіття інтересів, їхня диверсифікація в сучасному суспільстві призводить до конкуренції приватних інтересів як осіб, так і окремих груп. Дуже важливо визнати цю суперечливість інтересів як об'єктивний фактор, не підмінювати суперечливість інтересів суперечливістю позицій. Зокрема, визнання суперечливості інтересів — як передумова демократії в політиці, так і основа викорінення «образу ворога». Раціональність сучасного суспільства є переважно цільовою, вона полягає в правильному визначенні цілей та умінні їх

досягати. При розмаїтті інтересів і цінностей існує і плюралізм цілей. Таким чином, уміння погодити їх, представити як спільні (на рівні національної держави), а також уміння не довести конфронтацію приватних інтересів і цілей до ворожнечі характеризує раціональність сучасного суспільства.

3.3. КОМУНІКАТИВНА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ ЯК ОСНОВА СУСПІЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

У суспільствах, які реалізують демократичний проект, у зв'язку з процесами демократизації та інформатизації підвищується роль комунікації у політичній взаємодії, яка, на думку В. Бебика, виступає «своєрідним соціально-інформаційним полем політики, що з'єднує всі компоненти політичної сфери суспільства та структурує політичну діяльність» [27, 290]. Головною сутнісною ознакою політичної комунікації є те, що вона представляє собою специфічні політичні відносини, роль яких для політичної сфери та її системного виміру є не периферійною, а центральною. Політична комунікація структурує політичну реальність, оскільки розділяє вимоги, потреби, інтереси дійових осіб політики на виражені та приховані, експліцитні та імпліцитні.

Для сучасних суспільств спільним, на думку російської дослідниці В. Федотової, «є визнання нових інформаційних технологій (у цьому полягає постіндустріалізм), багатоманітності та плюралізму інформації (у цьому проглядає постмодернізм) і новий розподіл інформації на користь суспільства (у цьому вбачаємо нову сучасність)» [375, 6].

Політика як окрема сфера суспільного життя характеризується високою інтенсивністю комунікативних обмінів. Політична комунікація розуміється як форма соціальної взаємодії, яка має стандартизований та повторювальний характер: вона спрямована на підтримання процесів суспільної інтеграції й дезінтеграції суспільства в цілому та політичного класу, зокрема, через поширення стандартних інформаційних повідомлень.

Результатом комунікаційних інтеракцій у політиці є прийняття владою суспільнозначущих рішень, визначення стратегій розвитку держави та окремих інституцій.

Сучасний простір політичної взаємодії визначається впливом технологічного функціонування, який стандартизує, уніфікує та систе-

матизує політичні процеси й відносини, що є особливо характерним для політичних комунікацій.

Удосконалення технічних засобів передавання інформації веде до перенесення центру політичної взаємодії у сферу діяльності електронних мас-медіа із властивими їй комерціалізацією, театралізованістю, тяжінням до сенсаційності та перекручення фактів. На думку О. Третяка, «прогресуюча технізація своїм експансивним впливом ірраціоналізує політичний світ, роблячи з нього зображення, смис якого іноді не має нічого спільного з реальністю» [364, 6].

Зростаючи, технічні можливості мас-медіа створюють систему технотелемедіумів, що формують порядок денний та отримують можливості впливу на громадську думку. Завдяки процесам демократизації політичного простору зростає кількість суб'єктів інформаційних відносин (мова йде не тільки про зареєстровані мас-медіа, а й про мережу Інтернет, де практично кожний бажаючий може висловлювати свою думку). З іншого боку, у сфері масового інформування зростаюча досконалість технічних засобів не тільки не зменшує, а навпаки — збільшує кількість (і якість) маніпуляцій громадською думкою з боку політиків. Тенденція до технізації усіх сторін соціального життя проявляється у спотворенні первинного сенсу демократичного політичного устрою через утворення режиму так званої медіакратії, в якій втілюється технократичне уявлення про доцільність належності політичної влади елітарній меншості, що контролює найсучасніші засоби розповсюдження інформації та маніпулювання.

Саме цим обумовлена доцільність дослідження раціоналізації політичної взаємодії як комунікаційного процесу в сучасних умовах. У процесі аналізу сучасності відбувається таке вичленування її особливих ознак, яке властиве далеко не всім країнам та епохам. У сучасному світі відбувається спілкування та взаємодія людей, «чий інтелект, чиї інтереси, соціальні позиції, спосіб життя й образ світу певним чином зачіпають інформаційні потоки, які спадають на них», ідучи каналами комунікації від «акторів» комунікації, у тому числі політичної [227, 78].

Проблематика раціонального виміру політичної взаємодії як комунікативного процесу викликає теоретичний інтерес у провідних українських та зарубіжних дослідників. Сутнісні аспекти шляхів та способів раціонального перетворення політико-комунікативної сфери розроблялися такими вітчизняними та зарубіжними науковцями, як Т. Адамянц, А. Баранов, В. Бебик, Г. Брутян, Є. Бистрицький, Н. Бу-

сова, О. Гарник, В. Горбатенко, П. Гнатенко, В. Здоровега, В. Демченко, В. Денисенко, В. Капустін, Ф. Кирилук, В. Кривошеїн, В. Курбатов, В. Лекторський, О. Рудик, Г. Рузавін, С. Рябов, Г. Почепцов, В. Сергєєв, Ю. Сурмін, О. Токовенко, М. Шепелев, Г. Щедрова та ін.

На думку Є. Бистрицького, «перспективи становлення аргументованого дискурсу залежать від рівня суспільної раціональності. Тому важливим завданням політичної науки посткомуністичної доби є максимально критичне прояснення «вторинних» ідеологічних нашарувань, неоромантичних відтворень старих суспільно-політичних міфів, численних нових ілюзій, політичного мрійництва, примітивних гасел і понять, позбавлених реального сенсу... Адже саме вони здебільшого замінюють людині посткомуністичної доби усталені форми життя й світорозуміння в кризових умовах соціальної (й смислової) невизначеності, перетворюючись таким чином на численні «симулякри» [38, 5].

Як зазначає Т. Адамянц, «сьогодні людина, яка голосує, — це людина, яка обирає. Вибір — це раціонально орієнтована дія. Вона визначається метою, мотивами рішення. Може здаватися, що людина, яка обирає, — це людина раціональна, мисляча, розумна. Але, як показують дані досліджень, майже кожний третій респондент наступного дня після виборів не може пригадати людину, за яку проголосував, лише 16 % виборців після голосування наводять раціональні підстави вибору свого кандидата» [227, 81].

Зразком раціоналізації людської діяльності є описаний М. Вебером процес становлення раннього індустріального західноєвропейського суспільства, коли зіткнулися і вступили у взаємодію кілька соціальних феноменів, кожен із яких ніс у собі своє власне раціональне начало: антична наука, раціональне римське право і раціональний спосіб ведення господарства [267, 116].

Ю. Габермас, погоджуючись з М. Вебером, вважає, що він занадто акцентує увагу на одній тільки раціональності, через те він не побачив, що культурна і соціальна сфери зазнали впливу раціональності іншого типу. На думку М. Вебера, розпізнавальною ознакою сучасного суспільства є те, що воно поділяється на три різні ціннісні сфери — сферу моралі й права, сферу науки і сферу мистецтва. Ю. Габермас вважає, що ці три різні ціннісні сфери в сучасному суспільстві будуються на різних типах зазіхань на дійсність. Учений вводить своє поняття раціональності — комунікативної раціональності — як форми раціональності, що присутня в усіх трьох сферах, які відрізняються одна від одної тільки типом зазіхань на дійсність. Протиріччя су-

часного суспільства, на думку Ю. Габермаса, багато в чому виникли в результаті абсолютизації інструментального розуму, розповсюдження «технічної цілераціональності» на всі сфери життєвого світу. Спираючись на веберівське поняття цілераціональної дії, Ю. Габермас розширює сферу його використання. Абсолютизація цілераціональної дії лежить, на думку вченого, в основі технократичної ідеології, з позицій якої прогрес у суспільстві розглядається в аспекті удосконалення сфери цілераціональної дії. Тому найважливішим аспектом соціальної практики, вважає Ю. Габермас, є сфера комунікативної дії, в якій переважає орієнтація на взаєморозуміння й побудовану на ньому взаємодію [77, 27].

Як зазначає О. Філіппов, «саме мірою розумного ставлення до себе і світу визначається сучасність сьогодення... «дискурс» розвивається за своїми законами, так що різні рівні смисловиробництва постійно проникають один в інший, ініціюючи, дратуючи, викликаючи відповідні реакції... сучасність від початку рефлексивна... сучасною є лише постійна рефлексія» [380, 34].

Відомий британський соціолог З. Бауман зазначає: «основним досягненням Заходу завжди визнавалась індивідуалізація — формування вільного, автономного й відповідального індивіда [375, 6]. Індивідуалізованому суспільству властиві три характерні риси: втрата людиною контролю над соціальними процесами; незахищеність її від змін, які вона не здатна контролювати, й перед ситуацією невизначеності, у якій вона повинна жити; а звідси — нездатність людини до планування й досягнення довгострокової мети, життєвих стратегій і підміна їх негайними, хоч і не настільки суттєвими, результатами» [375, 3].

Ю. Габермас розглядає раціональність у першу чергу з точки зору інструментального підкорення зовнішньої та внутрішньої природи, тобто як раціональність, яка перебуває на службі у панування. Критиці піддається і наукове знання (особливо гуманітарне), функція якого полягає не тільки у з'ясуванні істини, але й у підкоренні людини. За традиційними цінностями і поняттями може приховуватися влада, яка, використовуючи ці цінності й поняття, перекидає комунікацію.

М. Фуко розгортає масштабний проект критики класичної теорії влади, в основі якого — констатація неможливості застосування класичних визначень влади — як власності, бінарної опозиції, репресивності, атрибута державних інститутів — до аналізу влади в модерному європейському суспільстві. В обох випадках ми зіштовхуємося з тен-

денцією дослідження прихованих механізмів влади, розвиток яких прямо пропорційний процесу раціоналізації життєвого світу.

Ю. Габермас розвиває міжсуб'єктний підхід до сучасності, використовуючи поняття «комунікативної раціональності» [386, 137]. Мета габермасівської теорії комунікативної дії — «пояснити передумови раціональності процесів досягнення порозуміння, які можна вважати універсальними, оскільки вони неминучі». Комунікативна раціональність нагадує стару ідею логосу тим, що з нею асоціюються уявлення про силу дискурсу, яка є непримусовою й об'єднує, виробляє консенсус, у якому учасники перетворюють їх спочатку суб'єктивні погляди на користь раціонально мотивованої згоди [386, 137].

За аналогією з концепцією соціальної дії Макса Вабера, Ю. Габермас виділяє «ідеальні типи» соціальної дії. У сучасних умовах можна виділити чотири ідеальні типи соціальної дії.

Першим ідеальним типом є стратегічна дія, тобто дія, керована егоїстичними цілями, при досягненні яких береться до уваги поведінка хоча б одного-двох індивідів. Стратегічна дія є раціональною в тій мірі, у якій діяч вибирає найбільш ефективний засіб для досягнення мети. Виходячи з такого розуміння раціональності, учасники стратегічної дії ставляться один до одного як до об'єктивних засобів чи перешкод на шляху досягнення мети.

Другим ідеальним типом є нормативна дія — це соціальна дія, метою якої є досягнення взаємовигідних експектацій і яка здійснюється шляхом підпорядкування своєї поведінки загальноприйнятим або (у випадку субкультури) розділювальним всередині даної (референтної для діяча) групи цінностям і нормам. Нормативна дія є раціональною настільки, наскільки вона відповідає соціально прийнятим стандартам поведінки.

Третій тип — драматургічна дія, метою якої є самопрезентація, «рекомендація самого себе» або створення публічного іміджу. Введення Ю. Габермасом цього типу дії багато в чому обумовлено його інтересом до розробок видатного соціолога І. Гофмана в рамках «драматургічного підходу» [101]. Однак у Ю. Габермаса поняття драматургічної дії чи «рольової гри» означає не пристосування до соціально встановлених форм поведінки, а вільне вираження індивідуальності діяча. Раціональність драматургічної дії однакова за формою з раціональністю стратегічної дії, але вони відрізняються за критерієм оцінювання. Якщо ефективність стратегічної дії оцінюється кількістю затрат, то ефективність драматургічної дії визначається її «ширістю»,

тобто відповідністю ролі, яка виконується актором, його справжнім, істинним рисам.

I, нарешті, четвертий тип дії — комунікативна дія. Метою даного типу соціальної дії є вільне погодження діячів для досягнення спільних цілей у певній ситуації. На відміну від попередніх типів, які можуть включати в себе координацію зусиль учасників дії, яка направлена тільки на те, щоб примусити інших сприяти досягненню своєї мети, комунікативна дія передбачає порозуміння між діячами стосовно всіх критеріїв раціональності, тобто фактично цей тип дії передбачає координацію заради неї самої. Таким чином, можна зробити висновок про те, що комунікативна дія протистоїть всім трьом попереднім типам, а особливо стратегічній дії.

Юрген Габермас виділив три типи кризи, які характерні для модерного суспільства, побудованого на капіталістичній економіці. Для раннього капіталізму основною рушійною силою виступає економічна криза, яка виражається в боротьбі праці і капіталу, пролетаріату і буржуазії. Відповіддю на економічну кризу став ріст державного втручання в економіку, Ю. Габермас називає це втручання державною «інтервенцією». Варто зазначити, що економічна криза протікає як на рівні «системи», так і на рівні «життєвого світу».

Ріст державної «інтервенції» призводить до «кризи раціональності». Це криза системного рівня, яка виникає внаслідок постійного розширення державних повноважень і перекладання на державу недержавних функцій. Причина цієї кризи коріниться в неспроможності держави примирити різні, часом конфліктні інтереси приватного капіталу. На рівні соціальної інтеграції ця криза проявляється в «кризі легітимації», тобто держава, яка не спроможна вирішити проблему конфліктних інтересів різних соціальних груп, втрачає в очах населення свою легітимність.

Наступна криза, на відміну від кризи раціональності, яка пов'язана з політичною сферою, переходить у сферу культури. Ю. Габермас визначив її як мотиваційну кризу, вона відбувається на рівні соціальної інтеграції, тобто на рівні «життєвого світу» та спричинена ростом інтервенції державної влади у всі сфери життя людей і ростом технократичного контролю. На думку Юргена Габермаса, студентські виступи 1960-х років, ріст антивоєнного, жіночого й екологічного рухів є симптомами мотиваційної кризи.

Якщо спробувати порівняти стратегічну модель дії Ю. Габермаса з аналогічним ідеальним типом соціальної дії за М. Вебером, тобто з

цілераціональною дією, виявиться багато спільного. Так, за М. Вебером, «цілераціонально діє той індивід, чия поведінка орієнтована на мету, засоби й побічні результати дії» [68, 629]. Тут явно проявляється така ж, як і в стратегічній і телеологічній моделях дії Ю. Габермаса, утилітаристська орієнтація на досягнення особистої мети (метою є максимізація користі) і раціоналістична орієнтація на засоби й побічні результати дії, причому інші учасники взаємодії (діячі) розглядаються саме як засоби досягнення власної мети. Однак разом із спільними ознаками тут є й суттєві відмінності, на основі яких можна говорити про те, наскільки Ю. Габермас реформував концепцію дії М. Вебера відповідно до сучасних вимог раціональності (як вже згадувалось, Ю. Габермас розглядав свою теорію дії як реконцептуалізацію теорії М. Вебера). З точки зору М. Вебера, ціннісна раціональність завжди є ірраціональною щодо цілераціональної дії, тобто, іншими словами, тип дії, який розташований у класифікації М. Вебера, вище, тобто більш раціональний, не може включати в себе елементи іншого, менш раціонального типу. Тут Ю. Габермас вносить деякі зміни у веберівське розуміння дії і раціональності в цілому, так, наприклад, стратегічна дія, за Ю. Габермасом, зовсім не виключає елементів інших моделей дії (наприклад, нормативної) [438].

Аргументація забезпечує в принципі вільну й рівну участь усіх сторін у сумісному пошуку істини, де немає жодного примусу, крім сили кращого аргументу. Для цього, за Ю. Габермасом, необхідно дотримуватися п'яти вимог комунікативного дискурсу: жоден учасник обговорення не повинен уникати дискурсу (вимога всезагальності); у процесі дискурсу всі повинні мати рівні можливості представляти і критикувати претензії на справедливість (автономія); учасники повинні бути готовими поділяти претензії інших на справедливість (ідеальне виконання ролі); наявність розбіжностей між учасниками повинні нейтралізовуватися таким чином, щоб ці розбіжності не впливали на досягнення консенсусу (нейтральність сили влади); учасники повинні відкрито оголосити свої цілі, наміри й утримуватися від стратегічних дій (прозорість).

Нарешті, існує ще шоста вимога: наявність необмеженого часу. Власне, вимога необмеженості часу найбільше порушується під час ведення переговорів щодо певної конфліктної ситуації.

Саме така утопічність концепції Ю. Габермаса надала можливість американському філософу Річарду Рорті критикувати певний «релігійний» статус комунікативної раціональності його теорії, бо

сьогодні суспільство вже не потребує «об'єднувальної сили, яка зробить усю роботу, колись виконану Богом» [438].

Ю. Габермас ставить перед собою завдання подолання обмеженості філософії модерну, зокрема, новоевропейського поняття раціональності (як здебільшого інструментальної раціональності трансцендентального суб'єкта), шляхом інтерсуб'єктивної трансформації філософського дискурсу і розкриття комунікативного потенціалу раціональності. Ю. Габермас розвинув критичну традицію, піддавши переосмисленню раціональність науки і техніки та представивши її як ірраціональну «ідеологію», яка обслуговує сучасне суспільство. У 70–80 роках минулого століття Ю. Габермас розробив декілька концепцій, які він назвав «проектами» і «моделями» і які містять інтерпретації суспільного розвитку за допомогою категорій «праця» (чи «цілераціональна дія») та «інтерація», де під першою мається на увазі абстрактно-інструментальна і стратегічна дія (у будь-якій системі), під другою — сфера комунікації, взаємодії особистостей, мовної свідомості. Зусилля Ю. Габермаса спрямовані також на пошуки нової раціональності, але не у сфері науки і техніки, а у сфері «інтерації». У руслі методологічних пошуків, пов'язаних з комунікацією, не обмежуючись критикою «старої» раціональності, він намагається знайти можливість для раціоналізації самої раціональності, виявити, говорячи словами автора, «потенціал для розуму» [80, 5].

Його теорія витікає з досвіду комунікативної дії, яка орієнтована на розуміння і спрямована на розвиток теорії пізнання іншими засобами. Мова йде про поняття комунікативної раціональності. «Теорія комунікативної дії» відкриває можливість відновити природні соціальні зв'язки (контексти), розірвані внаслідок парадоксів сучасної раціональності. Ю. Габермас починає з аналізу сучасної ситуації і відзначає, що спадок західного раціоналізму перестав бути безперечним: він періодично переживає тяжкі кризи.

Головне в цій теорії для Ю. Габермаса полягає в тому, що М. Вебер досліджує модернізацію як процес суспільної раціоналізації, опираючись на аналіз не науково-технічного розвитку, а релігійної картини світу, яка виникла в результаті духовних рухів Реформації і Протестантизму, а також тих внутрішніх умов, які були необхідними для вступу в силу західного раціоналізму. Саме «дух» цих рухів, зрозумілий як активізація звільненої думки, розкріпачення логосу, певний склад розуму, а в кінцевому підсумку й «життєвого світу» (це феноменологічне поняття широко використовується Ю. Габермасом), розглядається як

першопричина якісних зрушень і в господарстві, і в соціальній сфері, і, зрештою, у створенні раціональної картини світу, перш за все, протестантська етика виявились найважливішими рушійними силами загального процесу раціоналізації [81, 207].

Наука і техніка, які стали моделлю раціональності з її пізнавально-інструментальним характером, стали найважливішими факторами капіталістичного розвитку, ефективним засобом модернізації суспільної праці й соціальної сфери, у результаті чого науковий прогрес став сприйматися як раціоналізація всього суспільного життя. Однак поступово наука і техніка стали не тільки зразком, але й свого роду догмою розуміння еволюції і прогресу, а методологія науки — наріжним каменем розвитку «життєвої методології взагалі». Проникнення такої методології в інші галузі культури призвело до того, що процес раціоналізації в суспільстві й етична ціннісна орієнтація виявились «різноспрямованими процесами». Формальна раціональність і цілерациональна дія як фактори успішної економічної діяльності були перенесені на всі галузі культури, що й призвело до згубних наслідків, особливо в галузі особистісних проявів і повсякденного життя, а також у галузі комунікації й спілкування. Ці важливі для людини умови більш всього постраждали від бюрократизації як породження формальної раціональності [81, 208].

Ю. Габермас відзначає, що бюрократизація у М. Вебера є «ключовим феноменом для розуміння сучасного суспільства» [цит. за: 375, 31]. Саме для цього суспільства характерна поява нового типу організації, з допомогою якого методи господарського виробництва й показники його ефективності — гроші і влада — були скальковані й таким чином закріплені в спеціальних галузях, які вимагають інших, кваліфікованих критеріїв оцінки.

Ю. Габермас досліджує характерну для сучасності ситуацію, коли раціональність, яка виникла в теоретичній сфері, стала практичним зразком всього нашого життя.

З раціональністю пов'язується спосіб задоволення не тільки матеріальних, а й ідеальних потреб, а це, крім чисто духовних, релігійних інтересів, й телеологічні дії, спрямовані на реалізацію певних цілей. Особливістю телеологічної дії є те, що вона здійснює вибір між альтернативами й таким чином виявляється стратегічною практичною дією, яка реалізується в найрізноманітніших галузях. Тому крім когнітивно-практичної раціональності можна говорити також про морально-практичну раціональність, раціональність права, естетич-

но-практичну раціональність та ін., які й визначають раціональну спрямованість життя в цілому. Ю. Габермас підкреслює, що «завжди, коли вживається поняття «раціональний», мається на увазі тісний зв'язок між раціональністю і знанням», і це, звичайно, важлива характеристика раціональності в цілому. Проте в телеологічній сфері, де раціональність виступає як відношення між ціллю і засобами — ідеями, ідеалами, інтересами й умовами їх забезпечення, — і відбувся злам, коли цілі й засоби виявились перекрученими, що в результаті призвело до кризи «старої» раціональності. На думку Ю. Габермаса, кризу мотивацій не можна пояснити тільки конфліктами у сфері виробництва й пріоритетом матеріальних інтересів; вона була викликана тим, що одностороння, орієнтована на критерії економічної й адміністративної раціональності модернізація проникла в ті життєві сфери, які пов'язані із завданнями культурної спадковості, соціальної інтеграції й виховання і тому спираються на інші критерії, а саме — на критерії комунікативної раціональності. Ці важливі для розуміння кризи раціональності суспільні зміни залишаються недостатньо дослідженими, відзначає Ю. Габермас, так само як і деякі інші особливості сучасного «культурного модерну», зокрема ті, що пов'язані з процесом диференціації [159, 212].

Згідно з Ю. Габермасом, для подолання нинішньої кризи необхідна перш за все «ідеальна реконструкція соціальної сфери», розробка моделі, яка придатна для функціонування в умовах пізнього капіталізму, коли бракує не стільки раціональності, зокрема науково-технічної, скільки необхідних для системи мотивацій. Звідси — потреба в попередньому пошуку й аналізі нових цілей, а також всебічному (масштабному) їх розгляді.

Не випадково він обґрунтовує необхідність звернення до дискурсу і вводить це поняття як важливий концептуальний термін, дещо розширено його пояснюючи і цим самим піднімаючи на новий рівень. Ю. Габермас виділяє декілька типів дискурсу, які виступають як комунікативні засоби: теоретичний, практичний, експлікативний та ін., раціональність яких визначається обумовленістю тверджень й ефективністю дій [159, 214].

В інтерпретації Ю. Габермаса, дискурс — це форми аргументації, за допомогою яких можна продуктивно проаналізувати (або тематизувати) суперечливі, спірні твердження.

Раціональність дискурсу виявляється в критичній рефлексії, у здатності до доказового обґрунтування, яке має бути адекватним

практичному дискурсу. Під останнім маються на увазі засоби, за допомогою яких можна гіпотетично протестувати норму дії, щоб з'ясувати, є вона допустимою в дійсності, чи ні.

Ю. Габермас вважає, що час сподівання на спонтанні процеси суспільного саморегулювання минув, а надії на розв'язання проблем культурного модерну шляхом ідеологічних маніпуляцій не здійснились. У цих умовах місце примусового конформізму повинні зайняти неспотворені, вільні, природні комунікації, що діють у позаінституційній сфері, оскільки маніпулятивні тенденції пануючого апарату проникли скрізь [159, 215].

Однак головна характерна риса комунікативної раціональності та її призначення полягають в тому, щоб здійснити процес вироблення цілісних культурних значень, які можуть стати духовними орієнтирами в розвитку суспільства й самої людини, а також знайти оптимально ефективні засоби їх практичного здійснення.

Автор концепції все це прекрасно розуміє й намагається обґрунтувати новий підхід шляхом ретельної аргументації передумов (умов, процедур вироблення та ін.) такої раціональності [159, 216].

Діяльність вільних асоціацій суспільності може будуватися як реалізація комунікативної практики утворення, формування думок, інтересів, волі та ін. Суспільство, інтегроване не ринком, а такими асоціаціями, могло б стати політично активним й одночасно вільним від панування, вважає Ю. Габермас. «Нову» раціональність, якою вона представлена в «теорії комунікативної дії», можна визначити як вид духовної активності, як спробу поєднати раціональність знання й раціональність дії для того, щоб досягти головного — збільшення можливостей для вільного, творчого розвитку людини.

Особливо зазначимо, що у Ю. Габермаса мова йде не про прогрес раціональності, який в історії й філософії науки розглядається як просування до більш істинного наукового знання, а про спроможність «раціо» знайти способи вирішення «конфлікту цінностей» у соціальній сфері, подолати розрив споконвічно органічно пов'язаних раціональності й людських цінностей, смислу людської діяльності в цілому [159, 218].

Ю. Габермас активно використовує поняття комунікативної раціональності для опису ситуації модерну. Він визначає модерн як підкорення комунікативних структур життєвих світів імперативу економічного росту, тобто «вторгнення економічної й адміністративної раціональності модернізації у сферу комунікативної раціо-

нальності». Інакше кажучи, раціональність капіталістичної модернізації є руйнівною щодо соціально успадкованих форм інтеграції й виховання.

Центральним поняттям для здійснення проекту комунікативної раціоналізації суспільства в Ю. Габермаса виступає аргументація. Вона являє собою одночасно найбільш поширену практику мовлення, спосіб побудови комунікативних повідомлень та єдиний наявний прояв логічної, тобто такої, що обумовлюється розумом та підпорядковується лише йому, культури вираження думок. Відповідно до особливої форми раціональності, яку має реалізувати втілення ідеї комунікативної діяльності, до аргументації також висувається низка вимог.

Публічна сфера визначається як особливе середовище спілкування членів демократичного суспільства, певний контекст реалізації комунікативного аспекту прав та свобод громадянина, що становить обов'язкове підґрунтя громадянського суспільства.

Ю. Габермас стверджує, що не ринок, а діалог має стати основною парадигмою для практичного самовизначення громадян. Деліберативність вимагає прийняття певних настанов, а саме: волевиявлення та готовність до соціального співробітництва; згода щодо прийняття лише розумних доводів; відкритість під час дискусії. Таким чином, третя модель демократії, яку пропонує Ю. Габермас, базується на умовах комунікації, завдяки чому політичний процес передбачає досягнення справедливих, обґрунтованих, розумних результатів. Засобом, що дає змогу редукувати соціально-філософську дослідницьку інтенцію універсальної прагматики на проблемне поле політології, є дискурсивна теорія демократії. Дана теорія є модифікацією загальної комунікативної теорії, що досліджує проблему раціональної комунікації у зв'язку із нормативним тлом демократії. Аргументативна проблематика розкривається тут як базис дискурсивної практики — провідної форми існування відкритої та необмеженої публічної сфери. Від перспективи публічності раціональна політична аргументація отримує обґрунтування як доцільна та оптимальна діяльність в контексті найбільш сучасного проекту удосконалення демократії.

Демократична публічність також визначає безальтернативність раціональності політичного аргументування через зв'язок сучасної публічної сфери із образом полісної демократії, яка, як вважає Г. Арендт, являє собою підґрунтя розуміння істинного сенсу політики як раціонально орієнтованого спілкування.

Г. Арендт стверджує, що новітня доба характеризується наданням переваги, по-перше, «роботі», а по-друге, «праці» над діяльністю. Діяльність, на її думку, є наслідком тієї фундаментальної умови людського існування, якою є «народження нового», і включає в себе здатність розпочинати щось нове й не пояснене через ті суспільні домовленості та норми, які нині існують. Діяти спільно в громадському просторі видимостей — це основа політичної теорії Г. Арендт [134, 27]. Г. Арендт доходить висновку, що сучасність характеризується придушенням «судження», необхідної політичної здатності, завдяки якій можна оцінювати окремих людей, не підводячи їх під універсальне правило. Для Г. Арендт судження стає на захист плюралізму, спільного для всього світу, та можливості узгодження політичних дій: «Масові геноциди й раціоналізована жорстокість нинішньої ери стали можливі через це моральне збайдужіння і зумовлені ним дії» [134, 37].

Маючи смислові витoki в етимологічній генезі поняття політики, політична раціональна аргументація отримує надзвичайно високий рівень теоретичної легітимації, стає однією з функціональних засад наукового відображення політичної реальності сучасного ліберально-демократичного суспільства як системи політичного устрою, що фактично наявна в ряді регіонів світу, як реально існуючих передумов безпосереднього застосування практики політичної аргументації. Згідно з О. Третьяком політична аргументація виступає не тільки бажаним та гіпотетичним явищем політико-комунікативної сфери, але й наявним засобом реалізації правової дієздатності громадян ліберального суспільства [364, 12].

На думку Н. Лумана, теорія раціональності комунікативної дії є помилковою уже чисто емпірично: «Часто більш чи менш неявно вважають, що комунікація спрямована на консенсус, шукає згоди (порозуміння). На цій передумові побудована теорія раціональності комунікативної дії, яка розроблена Ю. Габермасом. Але вона є помилковою чисто емпірично. Можна вступити в комунікацію, щоб вказати на розбіжності, можна почати сперечатися, і не існує ніякої імперативної підстави вважати пошук порозуміння більш раціональним, ніж пошук розбіжностей. Це цілком стосується тем і партнерів. Звичайно, комунікація є неможливою без будь-якого порозуміння; але вона є неможливою також і без будь-якої розбіжності. Вона імперативно передбачає, що стосовно тем, які у даний момент є неактуальними, питання порозуміння чи розбіжності можна залишити

відкритим. На місце ентелехії, що спрямована на консенсус, системна теорія пропонує іншу тезу: комунікація загострює питання про те, чи буде повідомлена й зрозуміла інформація схвалена або відхилена. Повідомленню вірять або не вірять: комунікація створює, перш за все, тільки ці альтернативи і таким чином ризик відхилення. Вона форсує ситуацію вирішення, начебто вона не існувала без комунікації. У цьому відношенні всі комунікації є ризикованими» [217, 125].

Таким чином, загострення альтернативи схвалення чи відхилення є нічим іншим, як аутопойезисом самої комунікації. Вона диференціює позицію приєднання для наступної комунікації, яка не може будуватися ні на досягнутому порозумінні, ні наслідувати розбіжності.

Проблема раціональності є однією із фундаментальних і в теорії М. Фуко, у якій вона постає як раціональність політична [73, 147].

Щодо раціональності в політиці і М. Фуко, і Ю. Габермас згодні, що в політиці треба бути «на боці розуму» [386, 149]. Але М. Фуко застерігає, що «повага до раціоналізму як ідеалу не повинна перетворюватися на шантаж, який стає перешкодою на шляху аналізу реально діючих раціональностей». У цьому розумінні те, що М. Фуко називає «політичним завданням», полягає у тому, щоб «критикувати роботу інститутів, які здаються нейтральними й незалежними, критикувати їх так, щоб політичне насилля, яке завжди приховано здійснювалося через них, стало явним, таким, щоб можна було з ними боротися» [цит. за: 386, 149].

Аналізуючи критику політичної раціональності західних суспільств, О. Вишневський виділяє наступні положення, характерні для М. Фуко: поняття влади як співвідношення сил; трактування влади як панування над собою та іншими; перетин влади і знання — у проблемі політичної раціоналізації як поля влади, її раціональних стратегій і разом з тим владних стратегій самої раціональності; М. Фуко наголошує на зв'язку між видами досвіду (такими як божевілля, хвороба, порушення закону, сексуальність, ідентичність), знання (як психіатрія, медицина, кримінологія, сексологія чи психологія) і влади (яка здійснюється у психіатричних, пенітенціарних, а також у інших закладах, орієнтованих на індивідуальний контроль); західна цивілізація розвинула найбільш витончені структури влади, що ґрунтуються на розгалужених системах знання [73, 147–148].

Для М. Фуко політична раціональність — це тип управління окремими індивідами й суспільством у цілому через посередництво іс-

тини, що виявляється на перетині влади і знання: «Багато факторів визначають владу, але все ж раціоналізація не перестає продовжувати свою справу й набуває специфічних форм, політична раціоналізація відрізняється від раціоналізації, властивій економічним процесам, технікам виробництва й комунікації; вона відрізняється також від раціоналізації, яка властива науковому дискурсу. Управління... передбачає певну форму раціональності, але ніяк не просто інструментальне насильство» [73, 157].

Ще одна спільна риса у концепціях Ю. Габермаса і М. Фуко, на яку вказує Ю. Корольчук, полягає у тому, що вони відстоюють ідею посилення громадянського суспільства і, разом з тим, демократії [183].

Ю. Габермас називає боротьбу за доступ до публічної сфери предметом раціонального дискурсу. Хоча різноманітні жіночі, екологічні ініціативні групи багатьох країн ставили свої проблеми на загальнонаціональний порядок денний не раціональним консенсусом, а, перш за все, силовою боротьбою й конфліктом. Мало того, історично становлення публічної сфери відбувалося не тільки шляхом раціонального дискурсу, консенсусу, але й шляхом конфлікту, суперництва. Демократія існує не тому, що народ хотів її і добивався широкого консенсусу за «базовими цінностями», а тому, що різні групи тримали один одного «за горло», доки не усвідомили двосторонньої нездатності досягнути панування і необхідності домовитися.

Інституція громадськості, яка утворюється разом із буржуазною правовою державою, як свідчить Ю. Габермас, руйнується із переходом до державно-організованого чи пізнього капіталізму. Сфера публічності дедалі більше підпорядковується владним структурам, які втрачають свою прозорість і, зважаючи на необхідність діловитості, вже не критикуються з боку громадськості. Можливості публічного контролю з боку мас-медіа згортаються до рівня забезпечення інформаційної політики держави. Організація «резонуючої публіки» в політичних партіях виключається, оскільки перетворюється на інструмент влади партійної бюрократії. Отже, громадськість підпорядковується контролю з боку влади, сама стає частиною цієї влади, і не в останню чергу тому, що людям внаслідок панування інструментального розуму бракує ціннісних орієнтацій для публічної критики. Таким чином, проблема полягає в тому, щоб відродити громадськість як інституцію, що легітимізує й контролює панування, відродити відмінність і рівновагу між державою та громадянським суспільством, а відтак і раціональний контроль над структурами панування. Йдеться

про раціоналізацію, тобто інституціоналізацію універсального громадського дискурсу.

Хоча Ю. Габермас і вважає, що фактично існуюче сучасне суспільство є загрозою для комунікативної раціональності, він доводить, що комунікативний розум безпосередньо втягнутий у процеси суспільного життя тією мірою, якою акти взаємного порозуміння беруть на себе роль механізму координації дій. Для Ю. Габермаса суспільне життя людини базується на процесах встановлення взаєморозуміння, претензії на загальнозначимість (*validity claims*) вже неявно висловлюються. Ці універсальні претензії... вкладаються у загальні структури можливої комунікації. У цих претензіях на загальнозначимість теорія комунікації може розпізнати м'який, але такий, що ніколи не змовкає, хоч він і рідко зустрічає відгук, заклик (*claim*) до розуму, який доводиться визнавати *de facto* скрізь і завжди, де мова йде про узгоджені дії [386, 139].

У суспільстві, яке користується цією моделлю, громадянство визначалось би у термінах участі в публічних дебатах. Участь означає тут дискурсивну участь. Крім того, участь означає відсторонену участь, оскільки комунікативна раціональність вимагає прийняття ідеальних ролей, владної (силової) нейтральності тощо. Емпірично Ю. Габермас розглядає суспільні рухи як агентів комунікативної раціональності й змін у сфері публічності (*public sphere*) [386, 140]. Він пише: «Я хочу розуміти демократичну процедуру як юридичну інституціоналізацію форм комунікації, необхідних для раціонального формування політичної волі». Ця позиція контрастує з позицією М. Фуко, який вважає таке розуміння влади «зовсім не адекватним». М. Фуко говорить про свій власний «аналіз влади (сили)», що «може конституюватися, якщо буде повністю звільненим від [цього] уявлення про владу, яке я назвав би «юридично-дискурсивним»... від образу влади — закону, влади — суверенітету». Саме у цьому зв'язку пролунало знамените речення М. Фуко «відрубати королю голову» у політичному аналізі (йдеться про децентралізацію влади). Для Ю. Габермаса ж королівська голова все ще на своєму місці, у тому розумінні, що суверенітет є необхідною передумовою для регулювання влади законом. Протилежними габермасівським є думки Ф. Ніцше, М. Фуко, Ж. Дерріда та багатьох інших про те, що комунікація у всі часи просякнута владою (силою). «Влада (сила) присутня завжди», — говорить М. Фуко, не має сенсу робота із поняттям комунікації, із якого виключений аспект влади (сили)» [386, 142]. У політиці «загальна значимість» вста-

новлюється через способи комунікації — такі як уміння гарно говорити, приховане керівництво, раціоналізація, харизма, використання стосунків залежності між учасниками, а не через раціональні аргументи по суті справи. Основне протиріччя теорії Ю. Габермаса, на думку В. Флиберга, полягає в тому, що для того щоб прийти до габермасівської непримусової комунікації, потрібен примус. У цьому контексті «кращою рисою підходу М. Фуко є його акцент на динаміці сили. Розуміння того, як працює сила, — перша умова дії, оскільки дія є застосування сили» [386, 153].

В інтерпретації М. Фуко, придушення конфлікту — це придушення свободи, оскільки привілей брати участь у конфлікті є частиною свободи. Сильне громадянське суспільство гарантує існування конфліктів [386, 154].

Аналізуючи концепції раціональності, О. Філіппов зазначає: «Раціональність — це дія за правилами, а раціональність самих правил і мети, досягненню якої повинне служити їх виконання, — це зовсім інша справа» [380, 35].

Ключовим словом стає «довіра», яка виникає тоді, коли у нас не вистачає інформації, не вистачає часу її зібрати, а рішення приймати треба. Довіра вкорінена в повсякденності і в ньому (у такому контексті) нема нічого особистого. Е. Гіденс зазначає, що довіра — це «захисний кокон»; «покриття довіри» дозволяє нам підтримувати життєздатність того, що прийнято називати оточуючим світом. «Оточуючий світ» — це не світ як такий, це той його шматочок, у який добре вписалась людина. Н. Луман пише: «Тому, що нам зовсім невідоме, ми не можемо ні довіряти, ні не довіряти. Складність, багатоманітність непереборні, якщо спочатку не виникає обізнаність, на базі якої лише й можливі довіра чи недовіра... це не знання про те, як вчинить та чи інша людина або чи буде функціонувати система, але очікування, яке може здійснитися чи не здійснитися. Довіра, за Н. Луманом, це «ризикована дія на випередження». Отже, довіра для Н. Лумана — особливий вид раціональності [цит. за: 380, 36].

Понятійний апарат, розроблений Е. Гідденсом для опису особливостей соціальних практик модерного типу, служить деконструкції ще одного (поряд з «сильним» поняттям суспільства) концептуального фантома — образу раціонального індивіда як модельної діючої особи модерного соціального життя. Цей образ, що знайшов своє концентроване вираження у веберівському понятті «цілераціональної дії», був конститутивним елементом того «наївного Просвітництва», яке деза-

вуюється постмодерністською теорією і на зміну якому має прийти рефлексивна концепція модерну. Продовжуючи хід думки Е. Гідденса, можна сказати, що образ раціонального індивіда став «анонімною передумовою» колишньої соціальної теорії якраз тому, що вона не тематизувала середовище повсякденних практик: саме соціально-теоретичне повернення до останніх дозволило показати, що під поверхневим контуром цілераціональної дії пролягає товща екзистенціального досвіду соціальної взаємодії, а раціональний розрахунок завжди здійснюється в до-рефлексивному контексті практичної свідомості. Про радикальність переосмислення модерну, здійсненого Е. Гідденсом, свідчить те, що «концептуальним персонажем», який задає модерний тип особистості, у Е. Гідденса виявляється вже не капіталістичний підприємець, який раціонально реорганізовує виробництво, не перетворювач природи, який спирається на силу науки і техніки, і не борець із невіглаством чи соціальною несправедливістю, а азартний гравець. Будучи солідарним з І. Гофманом, Е. Гідденс вказує на те, що саме людина схильна до культивованого ризику, здатна вбачати непередбачену гру випадку в тих умовах, які іншими людьми сприймаються як цілком шаблонні, і тим самим пропонувати нові образи дії в рутинних практичних контекстах. Там, де виявляється випадковість, ситуації, які здавались закритими або визначеними, виявляються несподівано відкритими; у цьому випадку культивований ризик є співзвучним з фундаментальними установками модерної свідомості: ця стратегія поведінки ґрунтується на впевненості в тому, що небезпеки, яким свідомо (але ніяк не безглуздо) ідеш назустріч, будуть успішно подолані і є засобом, випробувавши себе, встановити, що ти можеш вистояти у складних умовах.

Представники теорії аргументації як окремого напрямку дослідження комунікації виокремили ряд важливих для дослідження політичної аргументації, як засобу раціоналізації політичної комунікації, особливостей даного явища, зокрема: аргументація є не тільки самостійним (яке не зводиться до риторики) явищем мовленнєвої практики людини, але й окремим видом соціально-політичної діяльності (В. Курбатов, А. Брутян, Р. Гроотендорст). Слід зазначити, що існує й інша позиція, характерна, зокрема, для політичного дискурсу пострадянських країн, коли раціональна аргументація використовується як окремий елемент у сукупності риторичних засобів, серед яких велику роль відіграють позамовні прийоми, серед яких: відповідність контексту події, підготовка настрою аудиторії, естетичний аспект

промови, особисті якості оратора та ін.; аргументація визначається як однозначно раціональний тип діяльності, відносно якого риторичні прийоми та свідоме маніпулювання розглядаються як помилки (Р. Гроотендорст та А. Рузавін); практика застосування упереджених тверджень, свідоме введення в оману слухачів, що досягається риторичними засобами, вважаються домінуючими прийомами політичної комунікативної практики в сучасних розвинених демократичних суспільствах (Д. Волтон, А. Мінз, Р. Макдермот, Ф. Маерз); політична аргументація розуміється цими авторами як практика публічних промов та дебатів у представницьких органах, де від перебігу обговорень залежить суть обговорюваних питань, також її зміст відповідає усім можливим актам громадських обговорень, де фізично існують сторони, до яких спрямовані аргументи, і гарантовані викладення, і повага до позицій сторін, і свобода висловлювань. Окрім того, істотне значення для прояснення змісту даного поняття має уявлення про гіпотетичну природу та етичну обумовленість політичної аргументації, завдяки якій вона отримує проєктивний сенс чинника перетворення існуючої політичної реальності на засадах конструктивності комунікативних відносин; політична комунікація є феноменом фактичних взаємодій суб'єктів політики, тому вона не несе в собі рис ідеальної проєктивності, як політична аргументація [364].

Головною моделлю реального втілення принципів раціональності у сферу політичної комунікації виступає наукова раціонально-критична дискусія.

У сучасній політиці, як справедливо зазначає німецький соціолог Ульріх Бек, зараз постає проблема ризику, який виникає не через недостатню раціональність, а саме в результаті цілеспрямованої раціональної діяльності... Це веде до того, що кожному доводиться приймати все більш суто індивідуальні рішення: ризик є там, де є рішення... Час «столітньої мудрості» і час «авторитетних порад» пройшов [375, 4].

Саме тому У. Бек, С. Леш і Дж. Юррі вважають, що закінчилась епоха першої сучасності (modernity) і починається епоха другої рефлексивної сучасності. Перша сучасність, названа ними рефлексивною, почалася у Новий час і характеризується переважанням індустріалізму, соціальних структур, індивідуальності спочатку у просвітницькому розумінні (автономного і відповідального індивіда), потім у масовому (індивід як людина маси). Друга сучасність, яку назвали рефлексивною, почалася на Заході в останню третину XX століття

й характеризується рядом базових рис: за часом вона дорівнює постіндустріальній епосі та глобалізації, вона характеризується не структурами, а процесами, «потокaми», які можуть змінити напрям руху, замість автономного й масового індивіда з'являється невикорінений індивід, цей індивід не має зв'язку ні з минулим, ні зі структурами індустріальної епохи, індивід, що знаходиться у ситуації ізоляції та втрати норм і цінностей (аномії) [375, 3].

Індивід першої сучасності рефлексивний, тобто орієнтований на свої відносини з об'єктом, на об'єктивне знання. Індивід другої сучасності рефлексивний, що означає спрямування його свідомості на здійснення вибору, який відповідає лише його схильностям і часто несе дестабілізацію. Його вибір не лінійний, не обмежений структурами та нормами, такими, як громадянське суспільство, держава, клас, сім'я, право, мораль, контракт. С. Леш пише: «Те, що відбувається зараз, це не незнання і не спрямованість проти розуму. В дійсності сучасний рефлексивний індивід краще освічений і має більше знань, ніж будь-коли. Але якраз змінюється сам тип знання. Воно саме по собі не є міцне, оскільки віддалене від визначеності, і те, про що це знання, також є невизначеним — у більшій мірі вірогідності, ніж характеризуюча можливість. Невизначеність і небезпечність самопідтримуються новим типом індивідуальності, який розриває зв'язок часів і зв'язок поколінь, робить суспільство «суспільством ризику» [375, 4]. Короткочасність, відсутність стратегічної мети характерні тепер і для економіки, і для суспільств, і для індивідів. Індивід не планує нічого на довгий термін, і короткочасність його зацікавлення іншим індивідом зведена до правила, руйнує прийняті раніше інститути та відносини. На думку З. Баумана, «публічне витіснило персональне, особисте витіснило публічне і соціальне» [цит. за: 375, 6]. Особливу роль у цих процесах зіграла масова культура: «Великі маси людей не розуміють того, про що їм повідомляють через ЗМІ, вони не мають звички раціонально сприймати повідомлення, не прагнуть до цього й навіть інтуїтивно не намагаються цьому протистояти. Виходить так, що ми живемо у суспільстві, де люди не розуміють один одного і ЗМІ не орієнтуються на діалог» [227, 75]. У той же час ряд дослідників розглядають масову культуру як частину *soft power*, «м'якої могутності» [375, 10]. «М'яка могутність», на відміну від жорсткої — військової, політичної, може базуватися на використанні привабливого образу і зверненні до об'єкта впливу через засоби масової культури, які здатні впливати. На думку Ная, *soft power* — «непрямий шлях прикладання

сили. Треба кооптувати народи, а не грубо примушувати їх» [375, 15]. На думку британського історика Н. Фергюсона, «м'яка могутність» є нетрадиційним засобом тиску, легітимним і таким, що заслуговує на довіру. Вона включає витвори культури і комерційні товари [375, 20]. «М'яка могутність» — поняття більше, ніж просто можливість культурного впливу. Важлива сила «прикладу» країн, що претендують на вплив на інші країни... Якщо Наполеон, поширюючи ідеї Французької революції, був змушений покладатися на штики, то зараз... жителі інших країн самі прагнуть отримати результати, яких досяг лідер прогресу» [375, 21].

Володіючи меншою інформацією про політичні проблеми (і меншим бажанням збирати її), послідовники політичного лідера будують відносини з ним на довірі. Але для підтримки необхідного рівня довіри необхідно, щоб прибічники хоч мінімально розуміли логіку політичних кроків лідера. Інакше кажучи, останній повинен розкривати смисл своїх акцій, причому робити це так, щоб «достукатися» до пересічних громадян, не схильних вдаватися у тонкощі політичної теорії [262, 10]. «Влада іміджу зумовлена, з одного боку, потребою індивіда у створенні образу ситуації й образу лідера, а з другого — неможливістю й нездатністю певної частини електорату будувати ці образи самостійно. У сучасних умовах найважливішим фактором, який формує владу іміджу, є діяльність засобів масової комунікації» [227, 82]. «Містком» між лідером і його послідовниками можуть стати метафори, які розкривають смисл політичної діяльності першою мовою «уявних світів», що використовуються іншими для надання смислу власній діяльності [262, 17]. Паралельне поширення альтернативних політичних уявних світів серед правлячої політичної еліти робить її опір менш сильним. Образ ефективної альтернативи зароджує сумнів у реальності уявного світу, який надає смислу інститутам, що існують [262, 17]. Звідси постають проблеми, пов'язані з новою концепцією масової комунікації. Одна із них — перехід до діалогової комунікації, орієнтованої на взаємодію: «Сьогодні зростає розуміння людьми таких процесів, як пропаганда. І коли ситуація виводиться на рівень свідомості, людина поступово стає її господарем» [227, 75–76].

Зміни, які відбуваються у сферах символічного виробництва, культури й комунікацій, розширюють горизонти політичної діяльності. Як зазначає В. Нечаєв, «когнітивні революції передують революціям соціальним» [262, 18].

Аналізуючи трансформації взаємодії акторів у політичному просторі, можна відзначити, що саме рівень раціональності та її типи є визначальними для комунікації у посткомуністичному суспільстві («той, хто діє, найбільше вільний тоді, коли діє раціонально, і найбільш раціональний тоді, коли вільний» [380, 36]), а «політична комунікація та інформування, як умови ефективного функціонування, є необхідними та першочерговими для політичної системи [27, 290]. Звичайно, «кожна політична система розгортає власну мережу політичної комунікації відповідно до своїх можливостей... ця мережа розвивається одночасно з політичними структурами», але спільним для всіх є зростаюча роль комунікаційного простору, який не просто «з'єднує» та «структурує» політичну сферу, а сам стає політикою» [27, 290]. Як зазначає Т. Дрідзе, «відбувається перманентний обмін речовиною, енергією та інформацією (тобто метаболізм) між людиною і середовищем. Це і є той прихований смисл, який криється у слові «interaction». Ми перекладаємо це слово як «взаємодія», але це не точний переклад. Поняття «interaction» треба розуміти як процес обміну між людиною і життєвим середовищем, до складу якого, поряд із природою, речами та інформацією, входять й інші люди. Обмін цей неможливий у соціумі поза механізмом комунікації» [227, 82].

З точки зору впливу на політику, комунікація може сприяти формуванню деліберативної демократії, «демократії обговорення». Ганна Арендт розглядає владу як потенціал спільної волі, сформованої у вільній, а не примусовій комунікації рівних громадян [57, 45]. Вона протиставляє владу і насилля: «Насилля може лише зруйнувати владу, воно не здатне зайняти її місце» [57, 45]. Комунікативною владою, за Г. Арендт, ніхто не може володіти... Владою ж, власне, ніхто не володіє, вона виникає серед людей, коли вони діють разом, і зникає, як тільки вони знову розходяться» [57, 46]. Реалізація на практиці деліберативного ідеалу означає заохочування людей не просто виражати свої політичні думки через опитування, референдум, голосування на виборах, але й формувати ці думки в публічних обговореннях [57, 46]. Відповідно й суспільна думка, яка складається у результаті дискурсу, інтерпретується не як сума окремих, незалежно сформованих суб'єктивних думок, а як інтерсуб'єктивне утворення, породжене комунікативною взаємодією індивідів [57, 48].

Т. Дрідзе стверджує: «Діалог — це не обмін репліками... Діалог — це особливий продукт спілкування і це процес, орієнтований на взаєморозуміння. Поняття «комунікативна інтенція» означає рів-

нодію мотивів і мети спілкування. Саме поняття інтенції характеризує спрямованість свідомості людини на якийсь об'єкт, мова йде про спрямований перехід від мотиву до мети, від питань «чому» до питань «заради чого?» (заради чого, наприклад, народжується цей, а не якийсь інший текст?). За суттю цей вектор і є найважливішою ланкою процесу комунікації, яка становить його основу» [227, 76]. У соціальному та політичному просторі посткомуністичних країн можуть домінувати «псевдокомунікація» і «квазікомунікація»: «комунікація є у тих випадках, коли у кожній із сторін є і прагнення передати інтенцію, і бажання орієнтуватися на неї у процесі здійснення інтерпретації повідомлень. Псевдокомунікація — це той випадок, коли така спроба здійснюється, але із цього нічого не виходить. Квазікомунікація означає ту ситуацію, у якій сторони не тільки не передають одна одній свою інтенцію, але й не прагнуть цього зробити. Такі явища часто можна зустріти на урочистих зборах і засіданнях, а також у ході ритуальних церемоній [227, 78].

У посткомуністичному світі триває криза інтеграційних процесів. Посилюючи, а часом і спричиняючи кризові явища у політичному, економічному та інших просторах соціальної взаємодії, криза суспільної інтеграції ускладнює перехід до ліберальної демократії та ринкової економіки. Проблема інтеграції постала на порядку денному ще за доби пізнього комунізму: ціннісна дезорієнтація більшості радянських громадян продовжилась у нових «старих» спільнотах. Дезінтеграційні процеси у СРСР, що призвели до появи нових незалежних держав, знайшли своє продовження у багатьох з них.

У глобальному вимірі дезінтеграція посткомуністичних суспільств підсилюється загальносвітовою кризою, пов'язаною зі становленням сучасної постмодерної суспільної та політичної системи.

Справа в тім, що та сукупність ідей та ідеалів, яка протягом останніх сторіч багато в чому визначала розвиток не тільки західноєвропейської філософії, але й західної культури в цілому, і яку іноді називають «Проектом Просвітництва», починає нині піддаватися найрішучішому критичному переосмисленню. Тим часом такого роду відмова не виводить із кризи, тому що подолати найскладніші проблеми сучасного людства можна тільки раціональними методами (роль раціональної основи навіть зростає в зв'язку з виникненням т. зв. «інформаційного суспільства»).

Уся ця проблематика є особливо актуальною й у деякому розумінні хворобливою для нашої країни. «Правляча у нас протягом багатьох

десятиліть ідеологія довела до логічного кінця і навіть до абсурду ряд уявлень про раціональність, характерних для технологічної цивілізації. Ідея перетворення природи на розумних началах виступила у формі проєктів повної переробки процесів, які природно протікають, тотального контролю за ними з боку людини і привела на практиці до катастрофічних екологічних наслідків» [417, 7].

Сумний досвід панування в радянському суспільстві тоталітарної офіційної марксистсько-ленінської ідеології переконує в тім, що «при відомих умовах уявлення й ідейні позиції, які претендують на раціональність, і, більше того, зберігають зовнішні ознаки науковості й раціональності, виявляються насправді феноменами догматично-авторитарної свідомості, принципово ворожими тій волі, критичності, «відкритості» думки, котрі завжди розглядалися як атрибути науково-раціональної свідомості. Більше того, ідея раціонального підходу до дійсності при певному її тлумаченні й використанні може виступити як засіб зміцнення всевладдя авторитарної догми, від імені якої певні соціальні сили здійснюють своє панування над людьми» [417, 8].

Можна говорити про існування в нашому суспільстві «свого роду офіційного псевдосцієнтизму, який складав частину пануючої ідеології. У цьому відмінність, звернемо увагу, комуністичної ідеології від інших тоталітарних ідеологій, які не заєравали з ідеалами раціональності й науковості, воліючи відверто спиратися на ірраціональні фактори свідомості» [417, 8].

Досвід деяких посткомуністичних країн показує: якщо і можна говорити про успішну суспільну реінтеграцію, то лише у контексті політичної централізації, розігрування символів і смислів радянського періоду та відмови від ліберальних цінностей.

В Україні останнім часом активно застосовується демократична риторика, але процес пошуку спільних цінностей та ідей залишається першочерговим, враховуючи дискурсивні війни навколо зовнішньополітичних та внутрішньополітичних цілей державної політики (виборча модель, розподіл повноважень між гілками влади, модель приватизації, мовна політика та ін.).

З одного боку, у нас відбулась надмірна політизація питання суспільної інтеграції, існує намагання використати ідеї інтеграції та дезінтеграції у політичній боротьбі, і через це девальвація тих цінностей, які могли б стати основою для суспільного порозуміння. З іншого боку, дискусії щодо суспільної інтеграції відбуваються у контексті запереч-

чення або повернення до радянської моделі суспільної інтеграції, і не включають у поле уваги практичні трансформації й теоретичні новації постіндустріального світу. А головне — ця проблема розглядається окремо від основного завдання суспільної інтеграції — удосконалення процесів вирішення суспільно значущих проблем у ході політичної модернізації та підвищення ефективності урядування.

Суспільна інтеграція не є метою розвитку країни, скоріше вона виступає як перевірений засіб модернізації й демократизації суспільства, становлення конкурентної ринкової економіки. Тим більше це стосується політичної інтеграції, коаліції «всіх політиків з усіма»: важлива для виборчої демократії конкуренція ідей та ідеологій, лідерів та партій, так само є актуальною вимогою і для демократії ліберальної.

Проте вважається, що інтегроване суспільство здатне до більш ефективного вирішення власних проблем.

Діяльність політичних акторів, що змагаються за владу, та інституцій ринкової економіки, за визначенням, сприяє відцентровим тенденціям у суспільстві, підсилює лінії розколу, продукує поділ на виборчі або ринкові сегменти. Державні інституції, що мали б працювати не з певною цільовою аудиторією, а здійснювати урядування, — слабкі. Після серії реформ та вирішальних виборчих кампаній їх діяльність підпорядкована клановим та/або регіональним інтересам, або виборчій доцільності.

Парадокс інтеграції суспільства у процесі демократизації полягає, на думку автора, у наступному: змагаючись за владу шляхом ініціювання суспільного протистояння, політики не можуть інтегрувати суспільство навколо власних ідей, а дезінтегроване суспільство не здатне обрати ефективних, з точки зору урядування, політиків.

Інтеграція сучасного суспільства може розглядатися як процес комунікаційної взаємодії між владою та суспільством, що через серію селекцій, пов'язаних з певною процедурою демократичних виборів, дозволяє підвищувати ефективність прийняття та впровадження управлінських рішень на державному рівні.

У цьому контексті можна згадати і веберівський аналіз ролі протестантизму у формуванні капіталістичної раціональності та легітимності влади. На зв'язок між легітимністю влади та суспільною злагодою вказувала І. М. Попова у роботі «Соціальна практика як основа легітимності та злагоди» [296]. На її думку, «легітимність влади — це вищий рівень суспільної злагоди, що означає довіру до неї й визнання її справедливості» [296, 135].

Представництво громадянських інтересів, а отже, і механізм суспільної інтеграції в сучасних умовах зазнає змін під впливом декількох взаємопов'язаних процесів. Один з них — трансформація комунікації у сфері публічної влади через посилення позицій електронних ЗМІ, тобто медіатизація політики і, як наслідок, конструювання політичних подій у мас-медіа за законами розважальних програм (політичні дебати та презентація політичних лідерів як шоу). На думку В. Миронова, «У шоу панує не індивідуальна, тобто не відмінна від іншого творчість, а реалізується принцип співучасті чи одночасної участі. Участь сама по собі стає формою комунікації без необхідності передачі будь-якого смислу, відповідно, під впливом новітньої системи електронних комунікацій, трансформується парадигма раціональної дії» [241, 38].

Як зазначає О. А. Третьак, «удосконалення технічних засобів передавання інформації веде до перенесення центру політичної взаємодії у сферу діяльності електронних мас-медіа із властивими їй комерціалізацією, театралізованістю, тяжінням до сенсаційності та перекручення фактів з мотивів відповідності стилю та жанровим особливостям тележурналістики» [364, 8]. Він же нагадує, що «у дослідженнях Д. Волтона, А. Мінз, Р. Макдермота, Ф. Маерз практика застосування упереджених тверджень, свідоме введення в оману слухачів, що досягається риторичними засобами, вважаються домінуючими прийомами політичної комунікативної практики у сучасних розвинених демократичних суспільствах (США, Канади)» [364, 8].

Очевидно, що існують обмеження як у теорії, так і на практиці використання раціоналізму. Так, В. В. Тертичка в роботі «Раціоналізм як науковий підхід в аналізі політики» [354] вказує на такі обмеження, зокрема, в аналізі політики:

- інформаційне перевантаження сучасного процесу політики;
- переважне використання аналізу для підтвердження й узаконення ухвалених рішень (аналіз для політики), ніж для раціонального вибору між альтернативами. Тобто виробники рішень спочатку вибирають рішення, а потім обґрунтовують аналітичними матеріалами для виправдання цього вибору;
- політизація аналізу політики. Точка зору, що аналіз може бути абсолютно нейтральним, є міфом;
- відсутність у аналітиків політики сили впливу: аналітики-експерти не мають дієво-ефективного впливу на дії політичних і бюрократичних сил;

— потенційна ефективність аналізу політики виявляється у визначенні проблеми й виробленні альтернатив і неефективно дієздатна в упровадженні політики [354].

У дослідженні О. Піркової виділяються такі характеристики філософської раціональності, як «відкритість, очевидність і повсякденність, функція формотворчого принципу життєвого світу й діяльності людини, характеристика відкритості» [283]. Ще один важливий висновок, який вона робить: «концепції раціональності та принцип розумності не складають самодостатньої системи й тому потребують занурення в смислові поля їхнього використання, що виявляють антропомірну складову філософської раціональності, представлену в сучасній філософії темами суб'єктивності, свободи, толерантності, ціннісного виміру буття, необхідністю врахування емоційно-почуттєвого фактора людської присутності у світі тощо» [283].

Особливість кризової ситуації полягає у тому, що саме дезорієнтація в ціннісних орієнтирах у посткомуністичному суспільстві звужує простір раціональності та не дозволяє говорити про ефективність управлінських рішень. У цій ситуації особлива роль належить політичній комунікації, яка має відбуватись, на думку О. Третяка, згідно з моделлю наукової дискусії: «головною моделлю реального втілення принципів раціональності у сферу політичної комунікації виступає наукова раціонально-критична дискусія» [364].

Віртуалізація політичного простору, що стає основою саморепрезентації політики, деформує відносини «суспільство — влада». Як зазначає Н. А. Бусова, «фактично ми виявилися втягнутими всередину глобального комунікаційного простору. Сьогодні комунікація як така є самостійною силою, що перебуває поза діалогом культур. Сучасний комунікаційний простір, навпаки, сам створює правила й способи спілкування, змушуючи культури говорити цією мовою» [57, 48].

Криза інтеграції, відповідно до такого розуміння, це — різка зміна комунікаційного простору, що продукує нові лінії розриву та створює передумови для іншої єдності. Комунікаційний простір сучасності, у порівнянні з «попередньою реальністю, яка мала чітко виражений предметно-речовий характер (світ створених речей, упорядкований, раціоналізований і калькований), є «квазіреальністю» [241, 42]. Традиційні форми суспільної інтеграції — норми та цінності доповнюються відносно новими для посткомуністичних суспільств, такими, як гроші та влада. В інтеграційних процесах на

перший план виходить не система категорій, не раціональні процедури мислення, а життєво-практична установка індивіда. Ще у 1995 році Є. Бистрицький зазначав: «Посткомуністичний політичний дискурс не може бути зведений без серйозних для теорії втрат лише до вищого рівня політичної взаємодії людей, тобто до їхніх політичних відносин з досить чіткими ознаками впорядкованості, нормованості, комунікативної раціональності взагалі... Йдеться про те, що під політичними відносинами замало розуміти комунікативні дії, що підкоряються правовим, етичним нормам — нормам та цінностям так званої політичної культури. Саме політична поведінка керівників, вчинки та дії, так само, як їх масове визнання як влади з боку виборців, вказують на існування позараціональних факторів, таких, що не аргументуються в політичному дискурсі, а існують як передумови культурно-історичних переживань, екзистенційних настановлень, колективних «німотних» політичних волінь і рішучості мітингових натовпів» [38, 8]. Цьому сприяє й наявність у суспільстві тіньових сфер економічного та політичного життя, які виключені з публічних дискусій.

Замовчування політиками деяких суспільно важливих подій та фактів, що присутні в повсякденному житті й соціальних практиках більшості громадян, заважає суспільній інтеграції та раціоналізації. Проблема «табуйованих тем» ускладнюється персоніфікацією політичної боротьби, маніпулятивним впливом політичних акторів, що посилюється під час виборчих кампаній. Теми, які реально потребують вирішення, не стають ключовими повідомленнями та гаслами політиків. Дискутуються певною мірою штучні теми, які цілком природно не знаходять свого вирішення й після виборів. Проте саме відкритість та публічність у неупередженому обговоренні політичних питань, незалежно від їх тематики, є «передумовою поширення принципів раціональної політичної аргументації на всі політико-комунікативні взаємини у реальному суспільстві» [364, 10].

Досліджуючи суспільну раціональність у процесі модернізації, Н. А. Бусова вважає, що «класична концепція модерну виходила з отождолення розуму з одним типом раціональності — цілерациональністю або інструментальним розумом, що реалізується в суб'єкт-об'єктних відносинах. Такий розум перетворює все у предмет можливої маніпуляції. Тепер суспільство повинно вирішувати проблеми, породжені самою модернізацією. Виснажені суспільною раціоналізацією традиційні джерела солідарності мають бути замінені рефлексивним

виробленням соціальних зв'язків і нормативних угод. Це є завданням комунікативного розуму, який здійснюється в суб'єкт-суб'єктних відносинах. Вихід з апорій простої модернізації полягає не у відмові від універсальних норм і цінностей, на чому наполягають постмодерністи і близькі до них комунітаристи, адже це унеможливило б солідарну політичну дію. Комунікативна раціоналізація суспільства відкриває можливість створювати й обґрунтовувати нові легітимні правила соціального регулювання за допомогою дискурсивного формування суспільної думки й волі» [57, 53].

Питання щодо основи інтеграційних процесів у посткомуністичному суспільстві залишається відкритим. У свою чергу сама суспільна інтеграція може стати джерелом негативних процесів у суспільстві, зокрема, зробити звичайними для повсякденної практики тіньовизацію цілих сфер суспільного життя. Про це свідчить приклад пізньорадянського (брежнєвського) періоду. На відміну від того часу, можна говорити про наявність у сучасному українському суспільстві плюралізму, перш за все, у мас-медіа. Проте медійний плюралізм відображає позиції власників та засновників, які діють в економічній та політичній сферах, детіньовизація яких не відбулась. Можливо, саме тому дискусія щодо напрямків реформ відбувається в мас-медіа у формі розважальних ток-шоу або війни компроматів. Рішення з суспільно важливих проблем приймаються не публічно, тому громадяни, знову, як і за радянських часів, змушені шукати альтернативні джерела інформації. Зокрема, важлива для соціальних практик інформація стає масовою завдяки чуткам. Розуміння того, що кожен з представників мас-медіа та політичних гравців має свого власника, включає і висновок, що кожне політичне рішення має свого власника. Саме цей власник раціонально діє у своїх власних інтересах («має мотив до торгів»), що, як продемонстрував Менкур Олсон, не призводить до раціоналізації суспільства. На його думку, у великій групі людей кожний учасник отримує дуже незначну частку вигоди від дії, у якій він бере участь з метою задоволення інтересу групи, а отже, не має мотивів для «стратегічної взаємодії» [268, 68]. Більше того, раціональна поведінка індивіда полягає у тому, щоб самому увійти до групи, яка не платить, і щоб інші увійшли до групи, яка сплачує витрати. Однак така гра не враховує довготривалу перспективу, за якої найбільшу вигоду приносять саме дії згідно «всеохопних інтересів» (їх М. Олсон протиставляє вузькогруповим). У посткомуністичній реальності складається інша ситуація: відтворення соціальних практик,

що стали нормою у радянському суспільстві, заважають становленню стратегічної взаємодії для реалізації всеохопних інтересів, а «багато міжнародних компаній і нових фірм, що ведуть діяльність у перехідних країнах, відмовляються брати на роботу місцевих мешканців, що мають досвід роботи у їхній галузі» [268, 125]. З іншого боку, найбільший зиск отримують пострадянські еліти. На думку М. Олсона, «великі підприємства колишніх комуністичних країн були набагато ефективнішими у в інсайдерському лобіюванні, ніж у виробництві. Кожна з таких лобістських організацій... взагалі не зважає на інтереси суспільства. Ці організації... не дають колишнім комуністичним країнам — через лобістську діяльність і вимоги кредитів, як і через свою неефективність у виробництві й торгівлі... наблизитись до реалізації свого виробничого потенціалу» [268, 130]. Намагаючись розв'язати проблеми неуспішності деяких країн, М. Олсон звертається до ролі держави та права, як інституцій, що мають забезпечити реалізацію «всеохопного інтересу»: «Групи особливих інтересів завжди становлять незначні меншості. Тому проблема полягає в тому, що меншості, такі незначні, що вони не мають мотиву зважати на шкоду, якої вони завдають суспільству... разом з тим вони є здатними спрямувати державну політику на свою користь... » [268, 149].

Урядування, можливо, на відміну від інших суспільних дискурсів, залишається сферою, що потребує раціоналізації. Відповідно, наше уявлення про роль та місце знання і раціональності у виробленні політики стане основою для нашого прийняття реальності цих рішень (В. Парсонс [277]). У цьому сенсі можна погодитись з думкою, яку сформулював М. Олсон: «головна проблема бідних суспільств пов'язана не з браком ресурсів, а зі складністю організації великомасштабної діяльності, зокрема — діяльності держави», саме тому, на його думку, «найкраще, що може зробити країна, — це «думати» [268, 12–13].

Таким чином, одним з актуальних завдань сучасного розвитку нашої країни стає забезпечення публічності у реалізації державної політики задля підвищення її ефективності. Вимоги щодо «раціональності політичних дій на всіх напрямках посткомуністичних перетворень суспільства» є вкрай актуальними для сучасної України, до політики якої можна застосувати назву «кризової», і певним чином саме через брак раціональних рішень.

У результаті комплексного дослідження політичної взаємодії як комунікативного процесу та аналізу її складових, характерних для посткомуністичної України, можна зробити наступні висновки щодо ролі й взаємовпливу медіатизації, демократизації та раціоналізації у сучасній політичній взаємодії.

Всебічне вивчення процесу ускладнення та урізноманітнення комунікацій у сучасному світі, яке пов'язано із диверсифікацією джерел інформування, збільшенням акторів політичної взаємодії та удосконаленням технічного спорядження влади і громадян, дозволило поглибити розуміння політичної взаємодії як комунікативного процесу та виділити основні її складові — медіатизацію, демократизацію та раціоналізацію.

Культурні механізми інформаційних обмінів, які активізуються у таких умовах, зменшують відмінності між особистою і публічною сферами життя людини, породжуючи як плюралізм інформаційних запитів, так і конкуренцію виробників інформаційної продукції.

Комунікаційні виклики для політичного простору посткомунізму полягають у тому, що кожна спільнота вимагає не тільки розуміння, а й визнання у політичному сенсі. У свою чергу, визнання пов'язано з ідентичністю, яка формується у ході публічної презентації, що відбувається у сучасному світі найбільш ефективно у мас-медіа та інтерпретації за ознаками рухів груп та спільнот.

Основою для комунікацій у політичній реальності є відмінності у трактуванні «суспільного блага» і шляхів його досягнення. У результаті комунікативного протиставлення виникають конфлікти, єдиний політичний вихід з яких у сучасному світі лежить в галузі комунікації і реалізується (або — не реалізується) у формі політичного діалогу.

Інформаційна сфера в нашій країні динамічно трансформується, відмовляючи державі в авторитарній моделі взаємовідносин. Проте у посткомуністичних суспільствах, за відсутності сталих демократичних традицій, виникає справді хаотичне переплетення інформаційних потоків, яке знецінює механізми комунікації влади і громадянського суспільства, котрі народжуються, і в результаті цього суспільство поступово втрачає знаряддя інформаційного впливу на позиції влади. У дослідженні продемонстровано, що медіакратія

як форма організації влади базується на переважному впливі кіл, які контролюють масові інформаційні обміни, і передбачає широке використання іміджевих стратегій, які руйнують бар'єри між публічною і особистою сферами життя, соціальними і культурними механізмами цілеспрямованого впливу на поведінку людини. У цих умовах з'являється реальна загроза згортання діалогових обмінів між владою і суспільством, загроза закріплення за неелітарними прошарками ролі пасивного реципієнта інформації, що виходить від елітарних верств.

Все це загалом дає підстави вважати, що у країнах, які здійснюють перехід до демократії, посилюються тенденції саме до формування медіаполітичних засобів управління. Політична взаємодія у посткомуністичному політичному просторі характеризується фактичною відсутністю інституцій (як громадянського суспільства, так і владних), які були б здатні стримувати розвиток антидемократичних за своєю сутністю процесів, пов'язаних зі становленням та функціонуванням медіакратії. І це на відміну від розвинених країни консолідованої демократії, де становлення медіакратії якщо не унеможливлюється, то, принаймні, певним чином уповільнюється традиціями демократичного діалога влади і суспільства, відповідним стилем роботи правлячих еліт тощо.

Узагальнено можна виокремити характерні ознаки політичної взаємодії в Україні, які підвищують загрози становлення медіакратії:

- централізація влади, спрямованість інформаційних потоків «зверху — вниз», фактично відсутність механізму «зворотного зв'язку» у вертикальній комунікації та нерозвиненість горизонтальної політичної комунікації;

- зменшення ролі ідеологій у партійному та, ширше, суспільному житті: українські політичні партії (за деяким виключенням) фактично відмовились від чіткого позиціонування в ідеологічному просторі, що не заважає їм отримувати електоральну підтримку в ході виборчих кампаній;

- низький рівень інформатизації як країни в цілому, так і органів державної влади, в яких переважає паперовий документообіг, що заважає комунікації не лише між громадянами і владними інституціями, а і між органами влади;

- можна стверджувати, що українські політики, починаючи з 2004 року, знаходяться у стані перманентної виборчої кампанії, яка за своїми правилами та логікою відрізняється від раціональної організації

державного управління, яке потребує консолідації та мобілізації ресурсів для досягнення цілей загальнонаціонального розвитку;

– інформаційний простір, що склався в Україні, поділено між групами впливу (фінансово-промисловими групами) та органами державної влади і місцевого самоврядування, які виступають в ролі засновників чи співзасновників мас-медіа. Проте в інформаційному полі відсутня позиція, яка б репрезентувала інтереси суспільства. На думку автора, таку нішу мало б зайняти суспільне телебачення.

В демократичній державі вільні вибори, мас-медіа та ринкова економіка є основою суспільного добробуту. З іншого боку, в демократичних державах представники мас-медіа стикаються з викликом ринкових відносин, який полягає в тому, що суспільно важлива інформація перетворюється на товар. Простір мас-медіа в нашій країні не зазнав структурних змін, а це означає, що можливість повернення авторитарної моделі у відносинах «держава — мас-медіа» залишається відкритою. Відповідальність журналістів перед суспільством та етичний аспект діяльності мас-медіа без структурних змін в економічній площині знову має шанси стати останнім, проте, як показує досвід, не дуже вагомим аргументом аудиторії.

У умовах демократії посилюються суспільні очікування від інформаційної «відкритості» політичного простору, з'являється впевненість, що більшість проблем можна викласти у дискурсивній формі та вирішити у ході діалогу.

Розвиток інформаційної сфери призводить до медіатизації політичної взаємодії, що, на думку автора, є одним із небагатьох процесів, спільних та однаково небезпечних для України, як і для країн консолідованої демократії.

Сучасні інформаційні технології позитивно впливають на розвиток і зміцнення демократії. Зокрема, вони:

- створюють нові форми комунікації у сфері публічної влади;
- послаблюють інформаційну залежність суспільства від традиційних медіа (які редагують інформацію відповідно до своєї мети), а отже, ведуть до розширення діапазону доступних для громадян думок;
- приводять до зростання транспарентності політичних інститутів і політики в цілому;
- створюють нові механізми політичної мобілізації мас, що сприяє організації і координації дій політичних однодумців, підвищує шанси невеликих партій і представників політичних меншин, які отримують можливість звернення до широких масових аудиторій;

— надають широким верствам населення технологічну можливість брати участь в обговоренні суспільно-політичних проблем;

— інформаційні технології розширюють можливості взаємодії громадян і урядових органів, що сприяє демократизації політичного процесу.

Однак не можна ігнорувати і негативні політичні наслідки розширення інформаційної сфери, серед яких слід назвати:

— зміну системи представництва громадянських інтересів відповідно до медійного формату;

— перетворення політики у медіа-процес;

— віртуалізацію політичного простору та створення «реальної віртуальності»;

— створення політичної та медійної «гіперреальності».

Дослідження політичної взаємодії як комунікативного процесу дозволяє простежити, що поле проблем, які привертають увагу виборців під час виборчої кампанії у нашій країні, відрізняється від поля проблем, що вимагають рішення. Це пов'язано з тим, що горизонт політичної комунікації в нашій країні, особливо у виборчий період, охоплює простір надзвичайно проблематичних, базових питань, що стосуються не тільки питання «якій бути нашій спільноті?», а і «чи взагалі існує наша спільнота?» У такому контексті демократія розглядається як шлях вирішення саме останнього питання. Дійсно, демократія довела свою успішність для забезпечення економічного розвитку багатьох країн через створення конкурентного середовища, але визначення характеру суспільства виступає у політичній взаємодії комунікативною передумовою демократизації, аніж результатом демократичних перетворень.

Саме тому у сучасних умовах пріоритет у формуванні демократичної політики належить комунікативній владі, яка походить від громадян та утворює систему прийняття рішень та політичної поведінки, громадську думку та політичну волю.

Громадська думка є не просто результатом спільної діяльності громадян, а інституцією, яка формується неформальними організаціями публічної сфери. Демократизація урядування, як основа нових принципів державного управління, ставить вимогу про постійний зворотний зв'язок між спільнотами, суспільством та владою.

В Україні комплекс взаємопов'язаних проблем правового, економічного (структура міністерств та відомств, що залишаються ра-

дянськими за основними організаційними, галузевими ознаками), політичного та культурного характеру унеможливорює виконання державою функцій, притаманних сучасному демократичному урядуванню. Централізація влади та концентрація повноважень при невизначеній сфері відповідальності щодо управління соціальними та економічними системами призводить до абстрагованості управлінських рішень від суб'єктів управління. Державний апарат, номенклатура сприймаються суспільством як самодостатня система, що не потребує зворотного зв'язку для ухвалення рішень.

Розглядаючи електронне урядування саме у контексті удосконалення та розширення в Україні звичайних для демократичних країн функцій урядування, можна стверджувати, що новизна підходів до сфери державного управління за допомогою інформаційних технологій проявляється не у зменшенні ролі держави, а у її реформуванні.

Електронний уряд дозволяє, з одного боку, підвищити ефективність вертикальних зв'язків (урядової політики), а з іншого — сприяє залученості спільнот, асоціацій та агенцій до процесу формування порядку денного, вироблення та прийняття рішень (публічна політика).

Демократизація політичного простору передбачає залучення найрізноманітніших суспільних груп у процес прийняття рішень, що актуалізує проблему раціоналізації політичних відносин. Процедури узгодження необхідних рішень з багатьма акторами можуть завадити раціональному політичному вибору, а процес медіатизації політики (з її масовизацією та відповідним медіа-форматом) призвести до імітації демократизації політичних відносин. Це стосується як формування альтернатив, так і вибору способу дій громадянами й представниками влади.

Політичні та економічні трансформації останніх двадцяти років довели як актуальність та необхідність раціональності у відході від системи державного планування та контролю й впровадження ринкових відносин, так і небезпеку спрощеного розуміння процесу раціоналізації у політичному та економічному просторах.

Політична раціоналізація виступає однією з характеристик політичного розвитку, вона може інтерпретуватись як функціональна диференціація політичних інститутів, як оцінка їхньої діяльності за критеріями ефективності та результативності. В нашій країні концепція політичної раціональності може бути використана для пояснення

джерел, характеру та напрямків політичної трансформації на шляху від авторитаризму до демократії.

У публічній політиці раціональний підхід дозволяє швидко ідентифікувати конфлікти та кризові явища відповідно до сконструйованих заздалегідь типологій і знаходити рецепти подолання їхніх наслідків. Раціоналізація державної політики, виборчої системи, організації виборчих кампаній, боротьби за голоси виборців стає невідкладним завданням модернізації та розвитку політичної системи нашої країни.

Проблематика раціональності знаходить своє безпосереднє політологічне вираження у веберівській концепції бюрократії, яка в індустріальному суспільстві виступає в ролі організаційного центру національної держави. Відповідно у ході розвитку політичного й бюрократичного панування зростає напруження між бюрократизацією, демократизацією й раціоналізацією.

Саме тому раціоналізація політичного життя виступає в ролі важливого елементу процесу легітимізації політичної влади. Актори політичної взаємодії зобов'язані представляти свої дії як соціально виправдані, що знаходять суть не в його власних політичних амбіціях й устремліннях, а в інтересах більш широкого цілого: прогресивно мислячої групи, раціонально виробленої партійної програми і відповідної їй практичної політики. Отже, одним з актуальних завдань сучасного розвитку нашої країни стає забезпечення публічності у реалізації державної політики задля підвищення її ефективності.

Процес раціоналізації, запущений модернізацією (тобто встановленням індустріального соціально-економічного ладу) у суспільстві в цілому і в політичних інститутах зокрема, тісно пов'язаний із секуляризацією. «Звільнена територія» секуляризованих сфер суспільства займає настільки ключове місце всередині й навколо індустріального суспільства, що будь-яка спроба їх «відвоювання» під прапором релігійно-політичного традиціоналізму ставить під сумнів подальше функціонування економіки.

У цьому сенсі суспільні зміни в країнах, які демократизуються, розширюючи сферу громадської участі, порівняно з радянськими часами, збільшують кількість політичних акторів та змушують їх конкурувати на основі раціонально обґрунтованих норм та правил, вступаючи в дискусії, які медіа роблять публічними та відкритими, а отже, сприяють раціональному політичному вибору громадян у ході виборчих кампаній.

Проблема раціонального вибору вирішується в залежності від наявності чи відсутності інформації, якою актори керуються у діях. У політичній сфері нереалістично виглядають припущення щодо наявності вичерпної інформації, її адекватного розуміння та використання виборцями. Частіше громадяни бувають недостатньо інформовані стосовно політичних лідерів та програм. Саме тому багато теоретиків політики, що використовують концепцію раціонального вибору, відмовилися від допущення вичерпної інформованості, зберігши припущення, що актори максимально використовують неповну інформацію, якою володіють.

Особливу значимість такий підхід набуває в умовах становлення постсучасності, у якій світ більше не моделюється як об'єкт адміністрування і на нього не проектується раціоналізаторське мислення, проектування й необхідні для нього ресурси піддаються приватизації, дерегуляції і фрагментації. Відповідних трансформацій зазнала й раціональність, фрагментована й локалізована.

Сьогодні, незважаючи на критику як із боку постмодерністів, так і традиціоналістів, раціональність відіграє одну з головних ролей в організації політичної діяльності. Проблема раціональності стає тим «силовим полем», в яке втягуються усі інші проблеми сучасного суспільства. Розвиток структур раціональності в урядуванні та економіці, у праві та професійній діяльності, створюючи напруження у процесі демократизації суспільства, водночас сприятиме і вирішенню соціальних, економічних й політичних проблем через раціональну аргументацію у ході вільних публічних дискусій.

Спроба аналізу медіатизації, демократизації та раціоналізації політичної взаємодії, здійснена у даній монографії, передбачає подальші теоретичні дослідження з метою оптимізації складних та неоднозначних змін і перетворень на шляху від посткомунізму до консолідованої демократії.

Можна стверджувати, що комплексне дослідження політичної взаємодії як комунікативного процесу посилить адекватне розуміння сутності медіатизації, демократизації та раціоналізації посткомуністичного політичного простору. Це буде сприяти усвідомленню головних тенденцій, які формують й трансформують політичну взаємодію у нашій країні, а отже — допоможе політикам і громадянам в раціональній організації демократичного політичного життя.

1. Абельс Х. Интеракция, идентификация, презентация. Введение в интерпретативную социологию / Абельс Х.; пер. с нем. яз. под общей редакцией Н. А. Головина и В. В. Козловского. — СПб.: Алетейя, 1999. — 272 с.
2. Абельс Х. Романтика, феноменологическая социология и качественное социологическое исследование / Абельс Х. // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1998. — Т. 1, № 1. — С. 98—124.
3. Абрамов Р. Н. Сетевые структуры и формирование информационного общества / Абрамов Р. Н. // Социологические исследования. — 2002. — № 3. — С. 133—140.
4. Аверинцев С. Подолання тоталітаризму як проблема: спроба орієнтації / Аверинцев С. // Дух і літера. — К., 2001. — № 7-8. — С. 6—15.
5. Автономова Н. С. Рассудок, Разум, Рациональность / Автономова Н. С. — М.: Наука, 1988. — 321 с.
6. Автономова Н. С. Рациональность: наука, философия, жизнь / Автономова Н. С. // Рациональность как предмет философского исследования. — М.: ИФРАН, 1995. — С. 56—91.
7. Аналіз державної політики в Україні: навчальна дисципліна, сфера професійної діяльності, галузь прикладних досліджень: [Зб. док. і матеріалів] / Уклад. О. І. Кілієвич, В. В. Тертичка. — К.: К. І. С., 2004. — 210 с.
8. Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму / Андерсон Б.; пер. з англ. В. Морозова. — [1-ше видання Verso 1983]. — К.: Критика, 2001. — 271 с.
9. Андрунас Е. Ч. Информационная элита: Корпорации и рынок новостей / Андрунас Е. Ч. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. — 210 с.
10. Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональной системы [избранные труды] / Анохин П. К. — М.: Наука, 1978. — 400 с.
11. Антонова О. Розвиток політичної науки як передумова становлення аналізу державної політики / Антонова О. // Актуал. пробл. держ. упр.: Зб. наук. пр. — Д.: ДФ УАДУ, 2001. — Вип. 2 (5). — С. 109—121.

12. Антонова О. Середовище вироблення державної політики / Антонова О. // Актуал. теоретико-методологічні та організаційно-практичні пробл. держ. упр.: Матер. наук.-практ. конф. (28 трав. 2004 р.) — К.: НАДУ, 2004. — Т. 1. — С. 242–244.
13. Антонова О. Теоретичні засади ефективного державного управління соціальними системами / Антонова О. // Соц.-екон. ефективність держ. упр.: теорія, методологія та практика: Матер. щорічної наук.-практ. конф. 23 січ. 2003 р. / За заг. ред. А. Чемериса. — Л.: ЛРІДУ УАДУ, 2003. — Ч. 1. — С. 152–154.
14. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Ханна Арендт; пер. з англ. — К.: Дух і літера, 2002. — 539 с.
15. Арендт Х. Ідеологія і терор / Арендт Х. // Дух і літера. — К., 2001. — № 7–8. — С. 122–145.
16. Арендт Х. Розлам між минулим та майбутнім / Арендт Х. // Дух і літера. — К., 2001. — № 7–8. — С. 111–121.
17. Арендт Г. Становище людини / Арендт Г.; пер. з англ. М. Зубрицька. — Львів: Центр гуманітарних досліджень ЛДУ ім. І. Франка, 1999. — 254 с.
18. Асмус В. Ф. Учение о непосредственном знании в истории философии Нового времени / Асмус В. Ф. — М., 1967. — Т. 2. — С. 89–100.
19. Атаманчук Г. Некоторые проблемы познания государственного управления / Атаманчук Г. // 36. наук. пр. УАДУ: Сучасні проблеми державного управління / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. — К.: Вид-во УАДУ, 2003. — Вип. 1. — С. 5–18.
20. Афонін Е. Двопартійна система як політичний ризик для України [Електронний ресурс] / Афонін Е., Радченко О. // Сучасна українська політика. Політика і політологи про неї. — Вип. 12. — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=22&c=551>
21. Багдикян Б. Монополия средств информации / Багдикян Б. — М.: Прогресс, 1988. — 317 с.
22. Бальцерович Л. Свобода і розвиток. Економія вільного ринку / Бальцерович Л.; пер з польської А. Павлишина. — Львів: Незалежний культурологічний журнал «Ї», 2000. — 332 с.
23. Бальцерович Л. Ситуация в Украине мне очень напоминает положение Польши в 1989 году // Зеркало недели. — 2000. — 1–7 апреля. — № 13 (286).
24. Барендт Р. Три теорії свободи слова / Р. Барендт // Лібералізм:

- Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 997–1009.
25. Бауман З. Спор о постмодернизме / Бауман З. // Социологический журнал. — 1994. — № 4. — С. 69–80.
26. Бауман З. У пошуках центру, що тримає / З. Бауман // Глобальні модерності / За ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер з англ. Т. Цимбала. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 201–220.
27. Бебик В. М. Політологія для політика та громадянина / Бебик В. М. — К.: МАУП, 2003. — 424 с.
28. Бек У. Общество риска: на пути к другому модерну / Бек У. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с.
29. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Белл Д.; пер. с англ. — М.: Academia, 1999. — 956 с.
30. Белл Д. Щодо великої відбудови: релігія і культура в постіндустриальну добу / Белл Д. // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. — К.: Генеза, 1998. — № 1 (5). — С. 52–67.
31. Бендикс Р. Образ общества у Макса Вебера / Бендикс Р. // Избранное. Образ общества / Вебер М. — М.: Юрист, 1994. — С. 567–588.
32. Бергер П. Религия и проблема убедительности [Электронный ресурс] / П. Бергер // Журнальный зал. Неприкосновенный запас. — 2003. — № 6 (32). — Режим доступа до журналу: <http://magazines.russ.ru/nz/2003/6/berger.html>
33. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Бергер П., Лукман Т.; пер. с англ. Е. Д. Руткевич. — М.: Academia-центр, Медиум, 1995. — 323 с.
34. Берлін І. Чотири есе про свободу / Берлін І.; пер з англ. О. Коваленка. — К.: Основи, 1994. — 272 с.
35. Библихин В. В. Язык философии / Библихин В. В. — М.: Прогресс, 1993. — 404 с.
36. Библер В. С. На гранях логики культуры. Книга избранных очерков / Библер В. С. — М.: Русское феноменологическое общество, 1997. — 440 с.
37. Бирюков С. В. Региональная политическая власть: от концептов к интегративной модели // Вестник МГУ. Серия 18: Социология и политология. — 2003. — № 1. — С. 5–25.
38. Бистрицький Є. Політична філософія посткомунізму: горизонти методології / Бистрицький Є. // Політична думка. — 1995. — № 1. — С. 3–12.

39. Білий О. Воля до ідентичності (штрихи до історії реальної української держави після 1945 року) / О. Білий // Політична думка. — 2000. — № 4. — С. 31–40.
40. Білий О. Панування реалістичного порядку / Білий О., Вовк В. // Критика. — 2007. — Число 117–118. — С. 2–4.
41. Білоус А. Пропорційні вибори в Україні: ілюзії чи реальність / Білоус А. // Нова політика. — 2001. — № 1. — С. 2–5.
42. Богашева Н. Еволюція виборчої системи в Україні [Електронний ресурс] / Н. Богашева, Ю. Ключковський // Вибори та демократія. — 2008. — №2 (16). — С. 29–39. — Режим доступу до журналу: <http://www.eli.org.ua/upload/iblock/c93/Gurnal2.pdf>
43. Богомолов А. С. Диалектика и рациональность / Богомолов А. С. // Вопросы философии. — 1978. — № 7. — С. 110–111.
44. Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа / Бодрийяр Ж. // Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии. — М.; СПб., 1999. — С. 198–226.
45. Бодрийяр Ж. Симулякри і симуляція / Бодрийяр Ж.; пер. з фр. В. Ховхун. — Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 230 с.
46. Бойко Н. С. Становлення виборчої системи як інституту представницької демократії: досвід України і Польщі / Бойко Н. С. // Вибори-2006: Досвід. Проблеми. Перспективи: 36-к матер. міжнар. науково-практ. конф. — К., 2007. — С. 227–234.
47. Болл Т. Демократичний ідеал: історія становлення / Болл Т., Деггер Р. — Демократія: Антологія / Упорядник О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 3–25.
48. Бортніков В. «Розмежування» в Україні в контексті ціннісної ідентифікації населення / Бортніков В. // Політичний менеджмент. — 2007. — № 1. — С. 36–47.
49. Братерский М. В. Теория модернизации: обзор американских концепций / Братерский М. В. // США: экономика, политика, идеология. — 1990. — № 9. — С. 23–29.
50. Братусь Б. С. Смысловая вертикаль сознания личности / Братусь Б. С. // Вопросы философии. — 1999. — № 1. — С. 81–89.
51. Бураковський І. Посткомуністичні країни: перелоги системної трансформації / І. Бураковський // Політична думка. — 1998. — № 1. — С. 39–50.
52. Бурдые П. Влада журналістики / П. Бурдые // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2004. — № 32. — С. 26–35.
53. Бурдые П. За рационалистический историзм / Бурдые П. // Со-

- цио-Логос постмодернизма. Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. — М.: Институт экспериментальной социологии, 1996. — С. 9–29.
54. Бурдые П. Начала. Choses dites / Бурдые П.; пер. с фр. Н. А. Шматко. — М.: Socio-Logos, 1994. — 288 с.
55. Бурдые П. Социология политики / Бурдые П.; пер. с фр. Е. Д. Вознесенской; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.
56. Бурдые П. Университетская доска и творчество: против схоластических делений / П. Бурдые // Социо-Логос'96: Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. — М.: Socio-Logos, 1996. — С. 8–31.
57. Бусова Н. А. Делиберативная модель демократии и политика интересов/ Бусова Н. А. // Вопросы философии. — 2002. — № 5. — С. 45–58.
58. Бусова Н. А. Суспільна раціоналізація і право у процесі модернізації: автореф. дис. ... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна; Бусова Н. А. — Х., 2005. — 32 с.
59. Вайзе П. Номо Economicus и Номо Sociologicus: монстры социальных наук / Вайзе П. // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем. Осень. — 1993. — Т. 1. — Вып. 3. — С. 117.
60. Вайнштейн Г. Мир в начале тысячелетия. Информационная революция и демократия: ожидания, реальность, перспективы / Вайнштейн Г. // Мировая экономика и международные отношения. — 2003. — № 7. — С. 13–21.
61. Вайнштейн Г. Посткоммунистическое развитие глазами западной политологии / Вайнштейн Г. // Мировая экономика и международные отношения. — 1998. — № 6. — С. 144–154.
62. Вайтхед Л. Драма демократизації / Вайтхед Л. // Демократія: Антологія. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 649–661.
63. Валевський О. Інститут державних секретарів в Україні: від задуму до реалізації: [аналіт. доп.] / Валевський О., Конончук С. — К.: УНЦПД, 2003. — 108 с.
64. Валерстайн І. Багатоликий євроцентризм. Суспільствознавчі дилеми / І. Валерстайн // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2005. — № 39. — С. 50–64.

65. Вартанова Е. Финская модель на рубеже столетий: Информационное общество и СМИ Финляндии в европейской перспективе / Вартанова Е. — М.: Изд-во МГУ, 1999. — 288 с.
66. Васильченко А. Проблема інтенціональності дії в сучасній аналітичній філософії / Васильченко А. // Дух і літера. — 2003. — № 11–12. — С. 138–151.
67. Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания / Вебер М.; пер. с нем. М. И. Левиной // Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 345–415.
68. Вебер М. Избранное. Образ общества / Вебер М.; пер. с нем. — М.: Юрист, 1994. — 704 с.
69. Вебер М. Наука как призвание и профессия / Вебер М.; пер. с нем. А. Ф. Филиппова, П. П. Гайденок // Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 707–735.
70. Вебер М. Основные социологические понятия / Вебер М.; пер. с нем. М. И. Левиной // Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 602–643.
71. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Вебер М.; пер. с нем. А. Ф. Филиппова, П. П. Гайденок // Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 644–706.
72. Вибори 2006: умови, чинники, суб'єкти: [аналітична доповідь Центру Розумкова] [Електронний ресурс] // Національна безпека і оборона. — 2005. — № 10. — С. 2–36. — Режим доступу до журналу: http://www.uceps.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD70_ukr.pdf
73. Вишневский О. О. «Поздний» Фуко: критика политической рациональности западных обществ / Вишневский О. О. // Вопросы философии. — 2005. — № 1. — С. 146–159.
74. Вишневский В. Уклонение от уплаты налогов и рациональный выбор налогоплательщика / Вишневский В., Веткин В. // Вопросы экономики. — 2004. — Т. 2, № 2. — С. 96–108.
75. Вілсон Е. Драматургія віртуальної політики / Е. Вілсон // Критика. — 2007. — Число 115. — С. 8–11.
76. Вовк В. Монологизм сознания и язык политики / В. Вовк // Политическая мысль. — 1995. — № 2–3(6). — С. 21–26.
77. Володина Л. В. Эстетика сегодня: состояние, перспективы / Володина Л. В. // Материалы научной конференции. 20–21 октября 1999 г.: тезисы докладов и выступлений. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 1999. — С. 25–27.

78. Вступ до політичної аналітики: [навч. посібник] / Телешун С. О., Титаренко О. Р., Рейтерович І. В., Вировий С. І. — К.: Видавництво НАДУ, 2006. — 219 с.
79. Вышеславцев Б. П. Вечное в русской философии / Вышеславцев Б. П. // Этика преображенного Эроса. — М.: Республика, 1994. — С. 198.
80. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / Габермас Ю.; пер. з нім А. Дахній; наук ред. Б. Поляруш. — Львів: Астролябія, 2006. — 416 с.
81. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії «громадянське суспільство» / Габермас Ю. — Львів: Літопис, 2000. — 320 с.
82. Габермас Ю. Три нормативні моделі демократії / Габермас Ю. // Демократія: Антологія. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 364–372.
83. Габермас Ю. Філософія як берегиня та тлумач / Габермас Ю. // Генеза: Філософія. — К.: Генеза, 1998. — № 1–2 (6–7). — С. 64–74.
84. Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / Гаврилишин О.; пер. з англ. Андрія Ішенка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 384 с.
85. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика [Вибрані твори] / Ганс-Георг Гадамер; пер. з нім. — К.: Юніверс, 2001. — 288 с.
86. Гаєк Ф. Економічна політика і верховенство права / Ф. Гаєк // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 742–752.
87. Гаєк Ф. Принципи ліберального соціального порядку / Ф. Гаєк // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 11–18.
88. Гаєк Ф. Цінність свободи / Ф. Гаєк // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 491–530.
89. Гайденко П. П. История и рациональность: Социология М. Вебера и веберовский ренессанс / Гайденко П. П., Давыдов Ю. Н. — М: Политиздат, 1991. — 367 с.
90. Гайденко П. П. Эволюция понятий науки (формирование научных программ нового времени XVII–XVIII вв.) / Гайденко П. П. — М.: Наука, 1987. — 348 с.
91. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство. — К.: Юніверс, 2000. — 336 с.

92. Гельман В. Я. Transition по-русски: концепции переходного периода и политическая трансформация в России (1989–1996) / Гельман В. // *Общественные науки и современность*. — 1997. — № 4. — С. 71.
93. Гергилов Р. Е. От механизации к рационализации: идейное влияние Ф. Тенниса на В. Зомбарта [Электронный ресурс] / Гергилов Р. Е., Шлакова Р. П. // *Социологический журнал*. — 2007. — № 1. — Режим доступа до журналу: <http://sj.obliq.ru/article/678>
94. Гидденс Э. Последствия модернити / Гидденс Э. // *Новая постиндустриальная волна на Западе: [Антология]* / под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 101–122.
95. Гіденс Е. Соціологія / Гіденс Е. — К.: Основи, 1999. — 726 с.
96. Головатий М. Ф. Професія — політик / Головатий М. Ф. — К.: Парламентське вид-во, 2000. — 88 с.
97. Голосов Г. «Партии власти» и российский институциональный дизайн: теоретический анализ / Голосов Г., Лихтенштейн А. // *Политические исследования*. — 2001. — № 1. — С. 6–14.
98. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. П. Горбатенко. — К.: Видавничий центр «Академія», 1999. — 240 с.
99. Гордон Л. А. Развилки и ловушки переходного времени / Гордон Л. А., Плискевич Н. М. // *Политические исследования*. — 1994. — № 4. — С. 78–79.
100. Гордон Л. А. Современные общественно-политические преобразования в масштабе социального времени / Гордон Л. А., Клопов Э. В. // *Социологические исследования*. — 1998. — № 1. — С. 6–20.
101. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / Гофман И.; пер. с англ А. Д. Ковалева. — М.: Канон-Пресс-Ц-Кучково Поле, 2000.
102. Грабовський С. Про особливості національного редагування / С. Грабовський // *Незалежний культурологічний часопис «І»*. — 2004. — № 32. — С. 182–187.
103. Григорьев В. П. Диалогическая (не)интеллигентность / Григорьев В. П. // *Общественные науки и современность*. — 2004. — № 1. — С. 41–51.
104. Грин Д. П. Объяснение политики с позиций теории рационального выбора: почему так мало удалось узнать? / Грин Д. П.,

- Шапиро И. // Политические исследования. — 1994. — № 3. — С. 59–74.
105. Грицак Я. Интелектуал і влада / Грицак Я. // Критика. — 2005. — № 10 (96). — С. 2–4.
106. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / [Рудич Ф. М., Балабан Р. В., Ганжуров Ю. С. та інш.]; За заг. ред. Ф. М. Рудича. — К.: Парламентське вид-во, 2006. — 412 с.
107. Губман Б. Л. Западная философия культуры XX века / Губман Б. Л. — Тверь: Леан, 1997. — 287 с.
108. Гусев С. С. Эволюция философских идей: путь к XXI в. / Гусев С. С. // Мысль: Философия в преддверии XXI столетия: Сб. статей [Ежегодник Петербургской ассоциации философов]. — СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1997. — Вып. I. — С. 5–21.
109. Давыдов Ю. Н. М. Вебер и проблема интерпретации рациональности / Давыдов Ю. Н. // Вопросы социологии. — 1996. — Вып. 6. — С. 71–77.
110. Давыдов Ю. Н. О пользе чтения старых писем (эпистолярное наследие М. Вебера за 1906–1908 гг.) / Ю. Н. Давыдов // Социологический журнал. — 1995. — № 1. — С. 206–212.
111. Давыдов Ю. Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы веберовского социологического учения / Давыдов Ю. Н. — М.: Мартис, 1998. — 510 с.
112. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / Даймонд Л. // Демократія: Антологія. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 882–942.
113. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? / Даймонд Л. // Политические исследования. — 1999. — № 1. — С. 11–13.
114. Даниелян Н. В. Типы научной рациональности / Даниелян Н. В. // Философия. Информация. Управление: сб. науч. статей асп. — М: МИЭТ, 2000. — Вып. 1. — С. 17–26.
115. Декарт Р. Сочинения: в 2-х т.: Т. I / Декарт Р.; сост., ред., вступ. ст. В. В. Соколова; пер. с лат. и франц. — М.: Мысль, 1989. — 654 с.
116. Делез Ж. Капитализм и шизофрения: Анти-Эдип / Ж. Делез, Ф. Гваттари. — М., 1990. — 107 с.
117. Дем'яненко Б. Виборча система сучасної України: європейський досвід та українські реалії [Електронний ресурс] / Б. Дем'яненко

- // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — С. 322–332. — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=28&c=717>
118. Денисенко В. Концептуально-методологічний аналіз легітимації влади у контексті політичної комунікації [Електронний ресурс] / В. Денисенко, О. Макух // Соціогуманітарні проблеми людини. — 2005. — № 1. — Режим доступу до журналу: <http://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/index.php>
119. Дерида Ж. Письмо та відмінність / Дерида Ж.; пер. з фр. В. Шовкун; наук. ред. пер. О. Шевченко. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 602 с.
120. Джеймисон Ф. Постмодернізм і суспільство споживання [Електронний ресурс] / Ф. Джеймисон. // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2000. — № 19. — Режим доступу до журналу: <http://www.ji.lviv.ua/n19texts/jameson.htm>
121. Дилигенский Г. Г. О политическом рынке и рациональном выборе в российских условиях / Г. Г. Дилигенский // Политические исследования. — 2000. — № 2. — С. 105–107.
122. Дилон М. Безпека, філософія та політика / М. Дилон // Глобальні модерності; пер з англ. Т. Цимбала. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 221–250.
123. Дмитричева О. А почему противогазы в Украине? / Дмитричева О. // Зеркало недели. — 2001. — 6 октября.
124. Добренков В. И., Рахманов А. Б. Система теоретической социологии Вильфредо Парето // Вестник МГУ. Серия 18: Социология и политология. — 2002. — № 3. — С. 40–72.
125. Дойчман К. Спираль индустриальных мифологий: социальное конструирование рационально организованного производства / Дойчман К. // Социологический журнал. — 2003. — Т. 3., № 3. — С. 51–70.
126. Долженков О. О. Політична система суспільства: основні підходи / О. О. Долженков // Актуальні проблеми політики. — 2000. — № 2. — С. 112–118.
127. Долженков О. О. Пострадянський простір: модернізація через трансформацію / О. О. Долженков // Нова парадигма. — Запоріжжя, 2001. — Вип. 21. — С. 79–87.
128. Доповідь Проекту OECD Електронного уряду [Електронний ресурс] // Organisation for Economic Co-operation and Development. — 2006. — Режим доступу: www.oecd.org

129. Дубін Б. Електронна завіса колективної ідентичності / Б. Дубін // Критика. — 2004. — Число 6(80). — С. 12–14.
130. Дубін Б. Споглядацьке суспільство і культура телеадаптації / Б. Дубін // Критика. — 2008. — Число 4 (126). — С. 12–14.
131. Дубов Д. Засоби масової інформації як якісно нові суб'єкти політичних комунікацій / Д. Дубов // Політичний менеджмент. — 2007. — № 1. — С. 57–63.
132. Дьякова Б. Г. Массовая политическая коммуникация в теории установления повестки дня: от эффекта к процессу / Дьякова Б. Г. // Политические исследования. — 2003. — № 3. — С. 109–119.
133. Економічний розвиток і державна політика: Навч. посіб. / [Ю. Бажал, О. Кілієвич, О. Мертенс та ін].; за заг. ред. Ю. Єханурова, І. Розпутенка. — К.: Вид-во УАДУ, 2001. — 480 с.
134. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред. Пер. О. Шевченко. — К.: Вид-во Соломії-Павличко «Основи», 2003. — 503 с.
135. Європейська інтеграція / уклад.: М. Яхтенфукс, Б. Колір-Кох. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 394 с.
136. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Закария Ф. — М.: Ладомир, 2004. — 384 с.
137. Закария Ф. Возникновение нелиберальных демократий / Закария Ф. // Логос. — 2004. — № 2. — С. 45–72.
138. Закон України «Про інформацію» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2657-12>
139. Закон України «Про Національну програму інформатизації» // Відомості Верховної Ради. — 1998. — № 27-28.
140. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 1.
141. Западная экономическая социология: хрестоматия современной классики / сост. и науч. ред. В. В. Радаев; пер. М. С. Добряковой и др. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. — 669 с.
142. Зарецький О. Ностальгія за совком / О. Зарецький // Критика. — № (80). — 2004. — С. 3–4.
143. Засурский И. Масс-медиа второй республики / Засурский И. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999. — 272 с.

144. Здравомыслов А. Г. Власть и общество / А. Г. Здравомыслов // Социологический журнал. — 1994. — № 2. — С. 4–17.
145. Зеленько Г. Прогностичний ефект нового виборчого законодавства в Україні / Зеленько Г. // Віче. — 2004. — № 11. — С. 16–21.
146. Землянова Л. Зарубежная коммуникативистика в преддверии информационного общества: [толковый словарь терминов и концепций] / Землянова Л. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999. — 301 с.
147. Землянова Л. М. Современная американская коммуникативистика: теоретические концепции, проблемы, прогнозы / Землянова Л. М. — М.: Изд-во МГУ, 1995. — 271 с.
148. Зернецька О. У дзеркалі комунікативних процесів // Політика і час. — 2004. — № 12. — С. 65–69.
149. Зиммель Г. Как возможно общество? / Г. Зиммель // Социологический журнал. — 1994. — № 2. — С. 102–113.
150. Зиммель Г. Человек как враг / Г. Зиммель // Социологический журнал. — 1994. — № 2. — С. 114–119.
151. Ивин А. А. Философский энциклопедический словарь / А. А. Ивин. — М.: Гардарики, 2004. — 1072 с.
152. Ивин А. А. Теория аргументации: [учебник] / Ивин А. А. — М.: Гардарики, 2000. — 416 с.
153. Израэль И. Психология мотивации или социология ограничений / Израэль И.; пер. Е. В. Осиповой // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем. — 1993. — Том 1, вып. 3. — С. 92–114.
154. Ильин М. В. Ритмы и масштабы перемен (о понятиях «процесс», «изменение» и «развитие» в политологии) / М. В. Ильин // Политические исследования. — 1993. — № 2. — С. 57–68.
155. Ильин И. П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа / Ильин И. П. — Москва: Интрада, 1998. — 255 с.
156. Ильин М. Политическая модернизация: неоконченная драма в трех действиях / Ильин М. // Стратегия. — 1998. — № 1. — С. 77.
157. Ильин М. В. Демократия и демократизация / М. В. Ильин, А. Ю. Мельвиль, Ю. Е. Фёдоров // Политические исследования. — 1996. — № 5. — С. 146–161.
158. Инглехарт Р. Модернизация и постмодернизация / Инглехарт Р. // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. — М.: ACADEMIA, 1999. — С. 261–291.

159. Исторические типы рациональности / отв. ред. В. А. Лекторский. — М.: ИФРАН, 1995. — Т. 1. — 350 с.
160. Канетті Е. Маса і влада / Еліас Канетті; пер. з нім. О. Логвиненко. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. — 416 с.
161. Капустин Б. Г. Конец «транзитологии»? О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия / Капустин Б. Г. // Политические исследования. — 2001. — № 4. — С. 6–26.
162. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита / Карозерс Т. // Политическая наука: сб науч. тр. — 2003. — Вып 2. — С. 42–65.
163. Касавин И. Т. Рациональность в познании и практике: критический очерк / И. Т. Касавин, З. А. Сокулер. — М.: Наука, 1989. — 189 с.
164. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Кастельс М.; пер с англ.; под науч ред. О. И. Шкаратана. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.
165. Кац Р. Изменяющиеся модели партийной организации и партийной демократии: возникновение картельных партий / Кац Р., Мэйр П. // Партии и выборы: Хрестоматия / РАН. ИНИОН. Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД РФ; отв. ред. и сост. Н. В. Анохина, Е. Ю. Мелешкина. — М.: ИНИОН, 2004. — Ч. 1. — С. 81–87.
166. Качанов Ю. Политическая топология: структурирование политической действительности / Качанов Ю. — М., 1995. — 223 с.
167. Керимова Л. М. Теория структуриации Э. Гидденса: методологические аспекты / Л. М. Керимова, Т. Х. Керимов // Социологические исследования. — 1997. — № 3. — С. 37–47.
168. Киссель М. А. Судьба старой дилеммы: рационализм и эмпиризм в буржуазной философии XX века / Киссель М. А. — М., 1974. — 279 с.
169. Кінг Е. Д. Часи й простори модерності (або кому потрібен постмодернізм?) / Е. Д. Кінг // Глобальні модерності; за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер з англ. Т. Цимбала. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 158–178.
170. Кин Дж. Средства массовой информации и демократия / Кин Дж. — М.: Памятники исторической мысли, 1994. — 170 с.
171. Клямкин И. Посткоммунистическая демократия и её исторические особенности в России / Клямкин И. // Политические исследования. — 1993. — № 2. — С. 6–25.

172. Ковтунець В. Надії та ілюзії пропорційної виборчої системи в українському варіанті [Електронний ресурс] / В. Ковтунець // Юридична газета. — 2005. — № 6 (42). — Режим доступу до газети: <http://www.yur-gazeta.com/oarticle/1417/>
173. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм / Козловски П.; пер. с нем. — М.: Республика, 1998. — 368 с.
174. Колбеч Г. К. Політика: основні концепції в суспільних науках / Колбеч Г. К.; пер. з англ. О. Дем'янчука. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. — 127 с.
175. Коллинз Р. Социология философий: глобальная теория интеллектуального изменения / Коллинз Р; пер. с англ. Н. С. Розова, Ю. Б. Вертгейм. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 2002. — 1282 с.
176. Колодко Г. Від шоку до терапії. Економіка і політика трансформації / Колодко Г. — Львів, 2004. — 565 с.
177. Коляденко В. Роль інфокомунікативних технологій у формуванні громадянського суспільства // Людина і політика. — 2002. — № 4. — С. 52-57.
178. Конечкая В. П. Социология коммуникации: [Учебник] / Конечкая В. П. — М.: Международный университет бизнеса и управления, 1997. — 304 с.
179. Коноплицький С. Інтернет як предмет соціологічного аналізу / Коноплицький С. // Соціологія ТММ. — 2005. — № 3. — С. 186-193.
180. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Із змінами, внесеними Законом України № 2222-IV від 8 грудня 2004 року // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1996. — № 30. — 2005. — № 2.
181. Кормич Л. І. Взаємозалежність легітимності влади та ефективності її діяльності / Л. І. Кормич // Актуальні проблеми політики. — 2005. — № 27. — С. 3-7.
182. Кормич Л. І. Паритетна демократія як чинник сучасного демократичного розвитку / Л. І. Кормич // Актуальні проблеми політики. — 2004. — № 19. — С. 12-17.
183. Корольчук Ю. Громадянське суспільство: між конфліктом і консенсусом (крізь призму комунікативної філософії) [Електронний ресурс] / Ю. Корольчук // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2001. — № 21. — Режим доступу до журналу: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/korolchuk.htm>

184. Короткий оксфордський політичний словник / [за ред. І. Макліна, А. Макмілана]; пер. з англ. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. — 790 с.
185. Костенко Н. Метаморфози новин: від довільного знання до політичного факту / Костенко Н. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 3. — С. 80–93.
186. Костенко Н. Вибори і медіа: легалізуючи публічну сферу / Н. Костенко, С. Макеев // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 1. — С. 154–163.
187. Кочубей Л. О. Виборчі технології: [Навч. посіб.] / Кочубей Л. О. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. — 332 с.
188. Кравченко Е. И. Теория социального действия: от М. Вебера к феноменологам [Електронний ресурс] / Е. И. Кравченко // Наука. Интернет. Россия: каталог ресурсов. — Режим доступу до сайту: <http://www.nit.ru/Socio/scipubl/sj/sj3-01krav.html>
189. Красильщиков В. А. Модернизация и Россия на пороге XXI века / Красильщиков В. А. // Вопросы философии. — 1993. — № 7. — С. 38–56.
190. Кресіна І. О. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми: [монографія] / Кресіна І. О., Перегуда Е. В. — К., 2003. — 366 с.
191. Крос К. Політичні комунікації та новинні мас-медіа у демократичних країнах: конкуруючі підходи / Крос К., Гакет Р. А.. — К.: http://soc-gw.univ.kiev.ua/DEM_EDU/LIBRARY
192. Кузнецов А. Структура российских прямых капиталовложений / Кузнецов А. // Международная экономика и международные отношения. — 2007. — № 4. — С. 69–76.
193. Култыгин В. Теория рационального выбора — возникновение и современное состояние / Култыгин В. // Социологические исследования. — 2004. — № 1. — С. 27–37.
194. Кульчицький С. Про спадщину радянського тоталітаризму / С. Кульчицький // Політична думка. — 1997. — № 4. — С. 43–49.
195. Кун Т. Структура научных революций / Кун Т.; Сост. В. Ю. Кузнецов. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2001. — 608 с.
196. Кучеренко О. Державна політика: аналіз сучасних політологічних концепцій / Кучеренко О. // Актуальні проблеми реформування державного управління в Україні: Матеріали щоріч. наук.-практ. конф. наук.-пед. персоналу, слухачів, асп., докторантів акад., 29 трав. 1997 р. — К.: Вид-во УАДУ, 1997. — С. 279–281.

197. Кучеренко О. Політична культура у демократичному суспільстві: сучасна ситуація та перспективи в Україні / Кучеренко О. // Тези доп. та матер. конф. в Ін-ті соціальної та політичної психології АПН України. — К., 1998. — С. 185–187.
198. Кучеренко О. Президентська вертикаль в Україні: так чи ні? / Кучеренко О. // Розбудова держави. — 1995. — № 5-6. — С. 14–23.
199. Кучма І. Інтелектуали, інтелігенція, експерти / І. Кучма // Критика. — 2004. — Число 75–76. — С. 28–29.
200. Кучма І. Медіа та влада: сучасні концептуалізації / Кучма І. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 2. — С. 78–91.
201. Лаку-Лабарт Ф. Трансценденція кончається в політике / Лаку-Лабарт Ф. // Социо-Логос постмодернизма. Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук — М.: Институт экспериментальной социологии, 1996. — С. 171–214.
202. Лалл Дж. Мас-медіа, комунікація, культура. Глобальний підхід / Лалл Дж.; пер. з англ. — К.: «К. І. С.», 2002. — 264 с.
203. Ланцов С. А. Теория политической модернизации и становление парламентской демократии в России / С. А. Ланцов. // Правоведение. — 1995. — № 4–5. — С. 13–24.
204. Лапкин В. Политические трансформации в России и на Украине в 2004–2006 гг.: причины и всевозможные последствия / Лапкин В., Пантин В. // Политические исследования. — 2007. — № 1. — С. 104–119.
205. Ласуэлл Г. Власть, коррупция и честность / Г. Ласуэлл, А. Рогоу; пер. с англ. — М.: Изд-во РАГС, 2005. — 171 с.
206. Латигіна Н. До визначення феномена демократії / Н. Латигіна // Політична думка. — 1998. — № 2. — С. 20–29.
207. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Лейпхарт А.; пер. с англ. под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской. — М.: Аспект Пресс, 1997. — 287 с.
208. Ленуар Р. Соціальна влада публічних виступів / Р. Ленуар // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2004. — № 32. — С. 88–100.
209. Липман У. Общественное мнение / Липман У.; пер. с англ. Т. В. Барчуновой. — М.: Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2004. — 384 с.
210. Лібералізм: [Антологія] / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002. — Політичні ідеології. — Вип. 3. — 1126 с.

211. Лінц Х. «Державність», націоналізм і демократизація / Лінц Х., Штепан А. // Демократія: [Антологія]. — К.: Смолоскип, 2005. — 1108 с.
212. Лінц Х. Президентська система і парламентаризм / Лінц Х. // Демократія. [Антологія]; упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 802–827.
213. Лосев А. Ф. История античной эстетики: Аристотель и поздняя классика / Лосев А. Ф. — М., 1975. — Том 4. — 776 с.
214. Лукман Т. О социологическом видении нравственности и нравственной коммуникации / Лукман Т. // Социология на пороге XXI века: Новые направления исследования. — М.: Интеллект, 1998. — С. 56.
215. Луман Н. Власть / Луман Н. — М.: Праксис, 2001. — 256 с.
216. Луман Н. Реальность масс-медиа / пер. с нем. А. Ю. Антоновского. — М.: Праксис, 2005. — 182 с.
217. Луман Н. Что такое коммуникация? / Луман Н. // Социологический журнал. — 1995. — № 3. — С. 114–125.
218. Люк Т. В. Новий світовий порядок чи порядки недосвітів: влада, політика й ідеологія / Т. В. Люк // Глобальні модерності; за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер з англ. Т. Цимбала. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 135–157.
219. Макеев С. Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні / С. Макеев // Політична думка. — 1998. — № 2. — С. 70–87.
220. МакІнтайр Е. За чеснотою / МакІнтайр Е. // Дух і літера. — К., 2001. — № 7–8. — С. 92–110.
221. Мак-Комбс М. Встановлення пріоритетів: мас-медії та громадська думка / Мак-Комбс М.; пер. з англ. — К.: «К. І. С. », 2007. — 256 с.
222. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга: Становлення людини друкованої книги / Мак-Люен М. — [2-ге видання перероблене]. — К.: Ніка-Центр, 2008. — 392 с.
223. Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеал рациональности / Мамардашвили М. К. — М.: Лабиринт, 1994. — 210 с.
224. Манан П. Інтелектуальна історія лібералізму / Манан П. — К.: Дух і літера, 2005. — 216 с.
225. Манан П. Токвіль: лібералізм обличчям до демократії / Манан П. // Дух і літера. — 2004. — № 13–14. — С. 199–212.
226. Марков Б. В. Философия в движении от классического к современному образу / Марков Б. В. // Мысль: Философия в преддверии XXI столетия: Сб: статей [Ежегодник Петербургской ассо-

- циации философов]. — СПб.: Издательство С.-Петербургского университета. — 1997. — Вып. 1. — С. 21–38.
227. Массовая коммуникация в формировании современного социокультурного пространства. Круглый стол // Социологические исследования. — 2000. — № 7. — С. 78–84.
  228. Матеріали Світового самміту з питань інформаційного суспільства, Туніс, 16–18 листопада 2005 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.itu.int/wsis/documents/doc_multi.asp?lang=en&id=2331|2304
  229. Матеріали Світового самміту з питань інформаційного суспільства, Женева, 10–12 грудня 2003 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.itu.int/wsis/documents/listingall.asp?lang=en&c_event=s1&c_type=all
  230. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції» // Політичний менеджмент. — 2006. — № 5. — С. 18–32.
  231. Международные отношения: социологические подходы / рук. авт. кол. проф. П. А. Цыганков. — М.: Гардарики, 1998. — 352 с.
  232. Мейнверінг С. Президентська система, багатопартійні системи і демократія: складне рівняння / Мейнверінг С. // Демократія: [Антологія]; упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 834–861.
  233. Мейс Дж. Комунізм пострадянського періоду / Дж. Мейс // Політична думка. — 1997. — № 4. — С. 50–60.
  234. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / Мельвиль А. Ю. // Политические исследования. — 1998. — № 2. — С. 6–38.
  235. Мельвиль Ю. К. Пути буржуазной философии XX века: (Критические очерки) / Мельвиль Ю. К. — М.: Мысль, 1983. — 247 с.
  236. Мельвиль А. До аналізу демократичного транзиту в Росії (ескіз методології) / А. Мельвиль // Політична думка. — 1998. — № 1. — С. 3–26.
  237. Меннінг Д. Символічна форма лібералізму / Д. Меннінг // Лібералізм: Антологія; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 49–63.
  238. Меркотан К. Перспективи розвитку української багатопартійності [Електронний ресурс] / К. Меркотан // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Вип. 12. —

Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=22&c=552>

239. Микешина Л. А. Новые образы познания и реальности / Микешина Л. А., Опенков М. Ю. — М.: РОССПЕН, 1997. — 240 с.
240. Мильчакова Н. Развитие неоклассической теории в исследованиях Кеннета Эрроу / Мильчакова Н. // Вопросы экономики. — 1995. — № 5. — С. 108–113.
241. Миронов В. В. Коммуникативное пространство как фактор трансформации современной культуры и философии / Миронов В. В. // Вопросы философии. — 2006. — № 2. — С. 21–44.
242. Мисюров Д. А. Политика и символы / Мисюров Д. А. — М.: РИП-холдинг, 1999. — 124 с.
243. Михальченко М. І. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / Михальченко М. І., Журавський В. С., Танчер В. В. — К.: Логос, 1997. — 114 с.
244. Михальченко М. Цивілізаційна чи ціннісна розколотість України? / Михальченко М., Шайгородський Ю. // Політичний менеджмент. — 2006. — № 6. — С. 18–28.
245. Михальченко М. І. Взаємодія політики і економіки в умовах прискореної трансформації суспільств як предмет соціально-філософського дослідження / Михальченко М. І., Банг Х. Х. — К.: Абрис, 1999. — 30 с.
246. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Михальченко Н. И. — К.: Институт социологии НАНУ, 2001. — 440 с.
247. Моль А. Социодинамика культуры / Моль А.; пер. с фр. — М.: Прогресс, 1973. — 406 с.
248. Мотиль О. Помаранчева криза в демократичній перспективі / О. Мотиль // Критика. — 2005. — Число 95. — С. 2–3.
249. Мотрошилова Н. В. Учения о разуме и мышлении в философии XVII-XVIII веков и их социальная обусловленность / Мотрошилова Н. В. // Социальная природа познания: Теоретические предпосылки и проблемы. — М., 1979. — С. 140–141.
250. Мотрошилова Н. В. Рождение и развитие философских идей: Ист.-филос. очерки и портреты / Мотрошилова Н. В. — М.: Политиздат, 1991. — 464 с.
251. Мошес А. Российский фактор в украинских парламентских выборах 2002 г. / Мошес А. // Національна безпека і оборона. — 2002. — № 2. — С. 50–53.

252. Мудрагей Н. С. Рациональное и иррациональное — философская проблема / Мудрагей Н. С. // Вопросы философии — 1994. — № 9. — С. 53–65.
253. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К.: Світогляд, 2005. — 315с.
254. Нансі Ж.-Л. Досвід свободи / Нансі Ж.-Л.; пер з фр. — К.: Український Центр духовної культури, 2004. — 216 с.
255. Науменко Т. В. Социология массовых коммуникаций в структуре социологического знания / Науменко Т. В. // Социологические исследования. — 2003. — № 10. — С. 39–46.
256. Наумкина С. М. Социально-политические аспекты управления / С. М. Наумкина. — Одесса, 1994. — 175 с.
257. Наумкіна С. М. Конституціоналізм в Україні: поняття умовне чи реальне / С. М. Наумкіна // Актуальні проблеми політики. — 2001. — № 12. — С. 35–49.
258. Наумкіна С. М. Феномен української політичної еліти 90-х років / С. М. Наумкіна // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. — Одеса, 1999. — Вип. 5. — С. 46–51.
259. Наумова Н. Ф. Рецидивизирующая модернизация в России как форма развития цивилизации / Н. Ф. Наумова // Социологический журнал. — 1996. — № 3-4. — С. 5–29.
260. Наумова Н. Ф. Рецидивизирующая модернизация в России: беда, вина или ресурс человечества? / Наумова Н. Ф. — М.: Эдиториал УРСС, 1999. — 174 с.
261. Недяк И. Л. Актуальность применения метафоры политического маркетинга для изучения и прогнозирования политического процесса [Электронный ресурс] / И. Л. Недяк. — // Сайт СПб-центра «Стратегия». — Режим доступа: <http://www.strategy-spb.ru/partner/files/nedyak.pdf>.
262. Нечаев В. Д. Когнитивные революции и институциональные изменения / Нечаев В. Д. // Политические исследования. — 2002. — № 5. — С. 6–19.
263. Никитин Е. П. Спецрациональность / Никитин Е. П. // Исторические типы рациональности / отв. ред. В. А. Лекторский. — М., 1995. — Т. 1. — 350 с.
264. Ніколаєв Є. Постіндустріальний процес як виклик для інституту держави / Ніколаєв Є. // Політичний менеджмент. — 2008. — № 2. — С. 144–155.
265. Новиков А. А. Рациональность в ее истоках и утратах / Но-

- виков А. А. // Исторические типы рациональности / отв. ред. В. А. Лекторский. — М., 1995. — Т. 1. — 350 с.
266. Нозаль-Нойман Э. Общественное мнение: Открытие спирали молчания / Нозаль-Нойман Э.; пер. с нем. — М.: Прогресс-Академия. Весь Мир, 1996. — 352 с.
267. Нугаев Р. М. Смена базисных парадигм: концепция коммуникативной рациональности / Нугаев Р. М. // Вопросы философии. — 2001. — № 1. — С. 110–121.
268. Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / Олсон М.; пер. з англ. А. Ішенка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 174 с.
269. Олсон М. Логика коллективных действий: общественные блага и теория групп / Олсон М.; пер. с англ. — М.: Фонд экономической инициативы, 1995. — 165 с.
270. Онисько О. Чому ми брешемо? / О. Онисько // Незалежний культурологічний часопис «І», — 2004. — № 32. — С. 136–140.
271. Пал Л. А. Аналіз державної політики / Пал Л. А.; пер. з англ. І. Дюби. — К.: Основи, 1999. — 422 с.
272. Панарин А. С. Политология: [Учебник] / Панарин А. С. — М.: Проспект, 1997. — 408 с.
273. Пантин В. И. Волны политической модернизации в истории России / Пантин В. И., Ланкин В. В. // Политические исследования. — 1998. — № 2. — С. 39–52.
274. Пантин В. И. Ритмы общественного развития и переход к пост-модерну / Пантин В. И. // Вопросы философии. — 1996. — № 6. — С. 11.
275. Парахонский Б. А. Язык культуры и генезис знания / Парахонский Б. А. — К.: Наукова думка, 1988. — 211 с.
276. Парламентські слухання з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні: матеріали парламентських слухань (IV скликання) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. — 21.09.05. — Режим доступу: http://www.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/index.htm
277. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики / Парсонс В.; пер. з англ. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 549 с.
278. Пахарев А. Парламентські вибори в Україні: проблеми формування партійної системи / Пахарев А. // Держава і право: збірник наукових праць. — К., 2002. — С. 397–403.

279. Пахарев А. Перспективи української багатопартійності у контексті можливих змін в організації влади [Електронний ресурс] / А. Пахарев // Політичний менеджмент. 2003. — № 2. — Режим доступу до журналу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=16&c=124>
280. Перспективи створення громадського телерадіомовлення в Україні: матеріали парламентських слухань (IV скликання) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. — 13.04.05. — Режим доступу: http://www.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl210905.htm
281. Петракова Є. Р. Політичний ринок: теоретичні аспекти практичних проблем / Є. Р. Петракова // Держава і право. — 2005. — Вип. 30. — С. 609–614.
282. Петришин О. Пропорційна виборча система: історичний досвід запровадження / Петришин О. // Вісник Центральної виборчої комісії. — 2006. — № 1(3). — С. 53–57.
283. Піркова О. Д. Антропомірність контекстів ствердження ідеї раціональності: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.04 / Піркова О. Д. — Сімф., 2006. — 21 с.
284. Пітерс Дж. Д. Слова на вітрі: історія ідей комунікації / Пітерс Дж. Д.; пер. з англ. А. Іщенко. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. — 302 с.
285. Побережников И. В. Общество в контексте модернизации: Урал во второй половине XIX — начале XX вв. / Побережников И. В. // Российская модернизация XIX–XX вв.: институциональные, социальные, экономические перемены. — Уфа, 1997. — С. 37–60.
286. Погорілий О. Вічна сучасність класики / Погорілий О. // Дух і літера. — 2003. — № 11–12. — С. 428–433.
287. Подгорна В. Особливості функціонування мас-медіа в Україні [Електронний ресурс] / В. Подгорна // НІДС: матеріали науково-практичної конференції «Інформаційно-аналітичне забезпечення прийняття соціально-політичних рішень». — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Tabl6/Ostrog/012.htm>
288. Політичні партії — провідний чинник розвитку політичної системи в Україні: матеріали до круглого столу. — К.: НІСД, 2004. — 16 с.
289. Політичні партії на Львівщині напередодні виборів-2006: довідник-посібник [Електронний ресурс] / укладачі: Романюк А. С., Скопняк Л. С. — Львів: ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2005. — С. 8–

12. — Режим доступу: http://westukr.itgo.com/romanyuk_partii_dovidnyk2005.html.
290. Політичні партії України: [в 3 т.] / укладач: Ю. Шайгородський. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. — Т. 1. — 876 с.; Т. 2. — 900 с.; Т. 3. — 872 с.
291. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії (До методології політичного аналізу) / В. Полохало // Політична думка. — 1998. — № 2. — С. 9–22.
292. Поляков Л. В. Методология исследования российской модернизации / Л. В. Поляков // Политические исследования. — 1997. — № 3. — С. 14–15.
293. Полянська В. Символічна влада та проблема співвідношення символічного і політичного просторів / В. Полянська // Людина і політика. — 2003. — № 6. — С. 51–60.
294. Полянська В. Символічна політика: сутність, структура, умови реалізації / В. Полянська // Політичний менеджмент. — 2004. — № 3. — С. 87–97.
295. Попова И. М. «Демократия» как средство идентификации и мифологизации / Попова И. М. // Вісник ОНУ: Соціологія і політичні науки. — 2007. — Том 12, Вип. 6. — С. 13–20.
296. Попова І. М. Соціальна практика як основа легітимності та злагоди / Попова І. М. // Вісник ОНУ: Соціологія та політичні науки. — 2003. — Т. 8, Вип. 9. — С. 128–136.
297. Поппер К. Злиденність історизму / Поппер К.; пер. з англ. — К.: АБРИС, 1994. — 192 с.
298. Пора українського вибору: між революцією та реформою. «Крутий стіл» у редакції «Критики» за участю Юрія Андруховича, Євгена Головахи, Григорія Грабовича, Ярослава Грицака, Олександра Грищенка, Володимира Кулика, Андрія Мокроусова, Юрка Прохаська, Всеволода Речицького, Миколи Рябчука, Олега Хоми // Критика. — 2004. — Число 86. — С. 2–5.
299. Потятиник Б. Свободі преси загрожують дві головні небезпеки: репресії і... їх відсутність / Б. Потятиник // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2004. — № 32. — С. 26–36.
300. Потятиник Б. В. Медіа: ключі до розуміння: [Серія: Медіа-критика] / Потятиник Б. В. — Львів: ПАІС, 2004. — 312 с.
301. Почепцов Г. Теория и практика коммуникации / Почепцов Г. — М.: Центр. — 1998. — 352 с.
302. Пролєсв С. Повсякденність і деновсація ідеї культури / С. Про-

- леєв // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. — К.: Вид-во «Генеза», 1998. — № 1 (5). — С. 10–13.
303. Прохоров Е. П. Журналистика и демократия [Текст] / Прохоров Е. П. — М.: РИП-холдинг, 2004. — 350 с.
  304. Пружинин Б. И. Проблема рациональности в англо-американской «философии науки» / Б. И. Пружинин // Вопросы философии. — 1978. — № 6. — С. 135–146.
  305. Пшизова С. Н. Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе / С. Н. Пшизова // Политические исследования. — 2000. — № 2. — С. 30–44.
  306. Пэнсон М. Отношение к объекту исследования и условия его принятия научным сообществом / М. Пэнсон, М. Пэнсон-Шарло // Социо-Логос'96: Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. — М.: Socio-Logos, 1996. — С. 39–48.
  307. Радаев В. В. О рациональности и коллективном действии (о книге М. Олсона «Логика коллективных действий») / В. В. Радаев // Вопросы экономики. — 1996. — № 10. — С. 144–152.
  308. Рассел Б. Философский словарь разума, материи и морали / Рассел Б.; пер. с англ. — К.: Port-Royal, 1996. — 368 с.
  309. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу // Политические исследования. — 1996. — № 5. — С. 5–15.
  310. Растоу Д. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація / Растоу Д. // Демократія: Антологія / упорядник О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 583–605.
  311. Рікер П. Навколо політики / Рікер П. — К.: «Д. Л.», 1995. — 334 с.
  312. Ролз Дж. Політичний лібералізм / Ролз Дж.; пер з англ. О. Мокровольський. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. — 382 с.
  313. Романов В. Аналіз державної політики як фактор формування громадянського суспільства / В. Романов, О. Антонова // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матер. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (30 трав. 2001 р., Київ). — К.: УАДУ, 2001. — Т. 1. — С. 38–40.
  314. Романюк А. Політико правові-аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна / Романюк А., Шведа Ю.,

- Шумельда О. — Львів: Видав. центр. ЛНУ ім. І. Франка, 2003. — 162 с.
315. Рорті Р. Післядемократія / Р. Рорті // Критика. — 2004. — Число 79. — С. 12–13.
  316. Российская модернизация: проблемы и перспективы: материалы круглого стола // Вопросы философии. — 1993. — № 7. — С. 3–39.
  317. Роулз Дж. Справедливість як чесність: політична, а не метафізична / Дж. Роулз // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 779–801.
  318. Рузавин Г. К проблеме рационального выбора в экономике и других общественных науках / Г. Рузавин // Вопросы экономики. — 2003. — № 8.
  319. Рукавишников В. О. Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ / Рукавишников В. О. // Социологические исследования. — 1995. — № 1. — С. 34–46.
  320. Рябов С. Політологія: словник понять і термінів / Рябов С. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. — 256 с.
  321. Рябчук М. Амністія, амнезія і «спадкоємність влади» / М. Рябчук // Критика. — 2003. — Число 68. — С. 4–8.
  322. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / Рябчук М. — К.: «Критика», 2003. — 336 с.
  323. Рябчук М. Дилеми українського Фауста / Рябчук М. — К.: Критика, 2000. — 271 с.
  324. Рябчук М. Жаб'яче око протесаного електорату / М. Рябчук // Критика. — 2004. — Число 75–76. — С. 7–9.
  325. Саймон Г. А. Адміністративна поведінка: Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції / Саймон Г. А.; пер. з англ. — К.: Артек, 2001. — 392 с.
  326. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія / Сарторі Дж. — пер. з 2-го англ. видання. — К.: Артек, 2001. — 224 с.
  327. Світоглядно-методологічні інновації в західноєвропейській філософії. — К.: Український Центр духовної культури, 2001. — 296 с.
  328. Семенюк Т. Фінансування політичних партій на парламентських виборах [Електронний ресурс] / Т. Семенюк // Політичний менеджмент. — 2008. — № 1(28). — Режим доступу до журналу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=81&c=1963>

329. Сергеев В. М. Демократия как переговорный процесс / Сергеев В. М. — М.: Московский общественный научный фонд, 1999. — 222 с.
330. Сиденко В. Экономические платформы партий и блоков: предвыборные обещания и реалии / В. Сиденко // Зеркало недели. — 2002. — 2 марта. — № 8 (383).
331. Сидоржевський М. Свобода вибору і ментальність раба / М. Сидоржевський // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2004. — № 32. — С. 154–159.
332. Симон Г. Трансформація в Росії та Україні після падіння комуністичного режиму: спільне та особливе / Г. Симон // Політична думка. — 2000. — № 4. — С. 3–9.
333. Система розробки і здійснення публічних політик в Україні / під заг. ред. О. П. Дем'янчука. — К.: Факт, 2004. — 224 с.
334. Скенлон Т. Теорія свободи слова / Т. Скенлон // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 1010–1025.
335. Смирнов А., Андрусак И. Бомба по имени PR / А. Смирнов, И. Андрусак // Корреспондент. — 2002. — № 2. — С. 22–23.
336. Сміт А. Система природної свободи / А. Сміт // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 626–630.
337. Сміт Дж. Роль законодавчої влади в ліберально-демократичних суспільствах / Дженіфер Сміт; пер. з англ. Р. Ткачук; гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. В. Куранін, М. Шаповаленко. — Х.: Центр освітніх ініціатив, 2001. — 104 с.
338. Современный философский словарь / [под ред. д. ф. н., проф. В. Е. Кемерова] — 1996. — 608 с.
339. Согрин В. В. Российская история конца XX столетия в контексте всеобщей истории: теоретическое осмысление / Согрин В. В. // Новая и новейшая история. — 1999. — № 1. — С. 75–76.
340. Согрин В. В. Современная российская модернизация: этапы, логика, цена / В. В. Согрин // Вопросы философии. — 1994. — № 11. — С. 3–18.
341. Соловьев А. И. Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации / А. И. Соловьев // Политические исследования. — 2002. — № 3. — С. 5–19.
342. Стёпин В. С. Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция / Стёпин В. С. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 743 с.

343. Стігліц Дж. Е. Економіка державного сектора / Стігліц Дж. Е.; пер. з англ. А. Олійника, Р. Скільського. — К.: Основи, 1998. — 854 с.
344. Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень / Стоун Д. — К.: Вид. дім «Альтернативи», 2000. — 304 с.
345. Сучасна політична філософія: антологія. — К.: Основи, 1998. — 575 с.
346. Суслова Л. А. Философия И. Канта (методологический анализ): [учебн. пособ. для вузов] / Суслова Л. А. — М.: Высш. шк., 1988. — 224 с.
347. Тейлор Ч. Етика автентичності / Тейлор Ч. // Дух і літера. — К., 2001. — № 7–8. — С. 80–91.
348. Тейлор Ч. Етика автентичності. — К.: Дух і літера, 2002. — 128 с.
349. Тейлор Ч. Політика визнання / Ч. Тейлор // Дух і літера. — 2004. — № 13–14. — С. 276–314.
350. Терборн Й. Шляхи в/через модерність / Й. Терборн // Глобальні модерності; За ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер. з англ. Т. Цимбала. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 179–200.
351. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / Тертичка В. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. — 750 с.
352. Тертичка В. Суспільна політика: чи стала вона сферою наукового пошуку і прикладних досліджень в Україні? / В. Тертичка // Політичний менеджмент. — 2007. — № 1. — С. 10–23.
353. Тертичка В. В. Державна політика: аналіз і впровадження в Україні: автореф. дис. ... д-ра наук. з держ. управління: 25.00.01 / Тертичка В. В. — К., 2004. — 36 с.
354. Тертичка В. В. Раціоналізм як науковий підхід в аналізі політики [Електронний ресурс] / В. В. Тертичка // Сайт Національної бібліотеки України імені І. В. Вернадського. — Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2005-1/txts/TERCHICHKA.htm
355. Тимофеева Л. Н. Власть и оппозиция: взаимодействие, взаимодействие, взаимоконтроль, коммуникация: [монографія] / Тимофеева Л. Н. — М.: Изд-во РАГС, 2004. — 241 с.
356. Товарниченко В. О. Імператив і модуси сучасної наукової раціональності: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.01 / Товарниченко В. О. — Сімф., 2004. — 20 с.
357. Товмаш Д. А. Політична комунікація: сутність та специфіка / Д. А. Товмаш // Вісник Київського національного університету

- ім. Тараса Шевченка. Сер.: Філософія. Політологія. — 2006. — Вип. 76–79. — С. 95–98.
358. Токовенко В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії / Токовенко В. — К.: Вид-во УАДУ, 2001. — 253 с.
359. Томенко М. Виступ на парламентських слуханнях «Суспільство, засоби масової інформації, влада: свобода слова та цензура в Україні» // Економіст. — 2002. — № 12.
360. Томенко М. Об'єктивними ЗМІ стануть завдяки конкуренції / М. Томенко // Політична думка. — 2002. — № 3. — С. 15–17.
361. Томенко М. Підсумки парламентських виборів в Україні (Політичні орієнтації і надання переваг електорату) / М. Томенко // Політична думка. — 1998. — № 2. — С. 107–119.
362. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Тоффлер Э.; пер. с англ. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2001. — 669 с.
363. Тоффлер Э. Третья волна / Тоффлер Э. — М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. — 784 с.
364. Третьак О. А. Політична аргументація як засіб раціоналізації політичної комунікації: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Третьак О. А. — Д., 2004. — 16 с.
365. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / Турен А.; пер. с франц. Е. А. Самарской, ред. М. Н. Грецкий. — М.: Научный мир, 1998. — 205 с.
366. Тутов Л. А. Ограниченная рациональность: проблемы системности определения в междисциплинарном контексте / Л. А. Тутов, А. Е. Шаститко // Общественные науки и современность. — 2005. — № 2. — С. 117–127.
367. Тьоніс Ф. Теорія спільноти / Ф. Тьоніс // Дух і літера. — 2003. — № 11–12. — С. 434–448.
368. Українська економіка: мобілізація чи демонізація? (Розмова М. Рябчука з Л. Бальцеровичем) // Критика. № 4 (30). — 2000. — Квітень. — С. 4–5.
369. Унич П. Идея социальной науки и ее отношение к философии / Унич П.; пер. с англ. М. Горбачева, Т. Дмитриева. — М.: Русское феноменологическое общество, XXI. — 107 с.
370. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Уэбстер Ф. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 400 с.
371. Фарман И. П. Социально-культурные проекты Юргена Хабермаса / Фарман И. П. — М.: Ин-т философии РАН, 1999. — 244 с.

372. Фармер М. Рациональный выбор: теория и практика / М. Фармер // Политические исследования. — 1994. — № 3. — С. 47–58.
373. Федоров Б. И. Проблема аргументации в научном познании / Б. И. Федоров // Мысль: Философия в преддверии XXI столетия: Сб. статей [Ежегодник Петербургской ассоциации философов]. — СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1997. — Вып. 1. — С. 139–148.
374. Федорюк Г. М. Французский неорационализм. Критический очерк / Федорюк Г. М. — Ростов н/Д: Изд-во Ростовского университета, 1983. — 160 с.
375. Федотова В. Г. Факторы ценностных изменений на Западе и в России / В. Г. Федотова // Вопросы философии. — 2005. — № 11. — С. 3–32.
376. Федотова В. Г. Типология модернизаций и способов их изучения / Федотова В. Г. // Вопросы философии. — 2001. — № 4. — С. 274–302.
377. Фельдман А. Выборы, журналистская этика, межнациональные отношения / А. Фельдман // Зеркало недели. — 2002. — 27 апреля.
378. Феофанов К. А. Никлас Луман и функционалистская идея ценностно-нормативной интеграции: конец вековой дискуссии / К. А. Феофанов // Социологические исследования. — 1997. — № 3. — С. 48–59.
379. Филиппов А. Ф. Обоснование теоретической социологии: введение в концепцию Георга Зимеля / А. Ф. Филиппов // Социологический журнал. — 1994. — № 2. — С. 65–81.
380. Филиппов А. Ф. Современность и повседневная рациональность / А. Ф. Филиппов // Стратегия. — 1998. — № 1. — С. 2–36.
381. Филиппов А. Ф. Элементарная социология пространства / А. Ф. Филиппов // Социологический журнал. — 1995. — № 1. — С. 45–69.
382. Филмер П. Новые направления в социологической теории / пер. с англ. Л. Г. Ионина. — М.: Прогресс, 1978. — 392 с.
383. Философский прагматизм Ричарда Рорти и российский контекст / [отв. ред. А. В. Рубцов]. — М.: Традиция, 1997. — 288 с.
384. Філософська антропологія та реалії постмодерну: [діалоги] / І. Бичко, С. Грабовський, Ю. Іщенко, В. Табачковський [та ін.] // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. — К.: Генеза, 1998. — № 1–2 (6–7). — С. 8–26.

385. Фісанов В. Криза «советології» і пошуки нових підходів / В. Фісанов // Політичний менеджмент. — 2004. — № 3. — С. 134–142.
386. Флибберг Б. Хабермас и Фуко: мыслители для гражданского общества / Б. Флибберг // Вопросы философии. — 2002. — № 2. — С. 146–158.
387. Фріб М. Як осмислити посткомунізм? / М. Фріб // Політична думка. — 1997. — № 4. — С. 20–41.
388. Фрідман Й. Глобальна система, глобалізація та параметри модерності / Й. Фрідман // Глобальні модерності; за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер. з англ. Т. Цимбала. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 106–134.
389. Фрідмен Т. Л. Лексус і оливкове дерево. Зрозуміти глобалізацію / Фрідмен Т. Л.; пер. з англ. М. Прокопович, Р. Скакуна. — Львів: «І», 2002. — 623 с.
390. Фуко М. Археологія знання / Фуко М.; пер. з фр. В. Шовкун. — Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. — 326 с.
391. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Фукуяма Ф.; пер. с англ. под общ. ред. А. В. Александровой. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 474 с.
392. Фукуяма Ф. Чи почалася історія знову? / Ф. Фукуяма // Дух і літера. — 2004. — № 13–14. — С. 478–489.
393. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью / Хабермас Ю. — М.: Издательский центр «ACADEMIA», 1995. — 255 с.
394. Хабермас Ю. Модерн — незавершенный проект / Ю. Хабермас // Вопросы философии. — 1992. — № 4. — С. 40–52.
395. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Хабермас Ю. — Санкт-Петербург: Наука, 2000. — 379 с.
396. Хабермас Ю. Понятие индивидуальности / Ю. Хабермас // Вопросы философии. — 1989. — № 2. — С. 35–40.
397. Хакинг Я. Представление и вмешательство. Введение в философию естественных наук / Хакинг Я.; пер. с англ. С. Кузнецова. — М.: Логос, 1998. — 296 с.
398. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации / Хантингтон С. // Международная экономика и международные отношения. — 1995. — № 6. — С. 87–95.
399. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Хантингтон С.; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 603 с.

400. Хархордін О. Радянський індивід: генеалогія потайливої істоти / О. Хархордін // Глобальні модерності / за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер. з англ. Т. Цимбала. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 293–316.
401. Хенкин С. М. Три консенсуса на пути к демократии / С. М. Хенкин // Политические исследования. — 1993. — № 3. — С. 188–196.
402. Хеннис В. Макс Вебер — воспитатель // Макс Вебер, прочитанный сегодня / под ред. Р. П. Шпаковой. — СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1997. — С. 50–67.
403. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории: [монография] / Ходжсон Дж.; пер. с англ. М. Я. Каждана. — М.: Дело, 2003. — 464 с.
404. Хомяков М. Б. Толерантность: парадоксальная ценность / М. Б. Хомяков // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2003. — № 4.
405. Хоркхаймер М. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты. / М. Хоркхаймер, Т. Адорно; пер. с нем. М. Кузнецова. — М.: Медиум, 1997. — 312 с.
406. Худенко А. В. Повседневность в лабиринте рациональности / А. В. Худенко // Социологические исследования. — 1993. — № 4. — С. 67–74.
407. Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика / Цыганков А. П. — М.: Интерпракс, 1995. — 296 с.
408. Шайгородський Ю. Багатопартійність і проблеми ідеологічної ідентифікації / Ю. Шайгородський, К. Меркотан // Політичний менеджмент. — 2006. — № 1 (16). — С. 176–182.
409. Шайхитдинова С. К социальной толерантности — через гражданское общество как проблема рационализации российского менталитета / С. Шайхитдинова // Мы — сограждане (СМИ и общество); под общ. ред. Л. И. Семиной. — М., 2002. — Т. 1. — С. 117–133.
410. Шампань П. Двойная зависимость. Несколько замечаний по поводу соотношения между полями политики, экономики и журналистики / П. Шампань // Социо-Логос'96: Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. — М.: Socio-Logos, 1996. — С. 208–228.

411. Шарков Ф. И. Истоки и парадигмы исследований социальной коммуникации / Ф. И. Шарков // Социологические исследования. — 2001. — № 8. — С. 52–61.
412. Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология / Шварценберг Р.-Ж.; пер. с фр. — М., 1992. — Ч. 1. — 121 с.
413. Шведа Ю. Демократія і вибори за С. Хантингтоном / Ю. Шведа // Вибори та демократія. — 2005. — № 1 (3). — С. 38–45.
414. Швери Р. Теория рационального выбора: универсальное средство или экономический империализм? / Р. Швери // Вопросы экономики. — 1997. — № 7. — С. 35–51.
415. Швырев В. С. Рациональность в современной культуре / В. С. Швырев // Общественные науки и современность. — 1997. — № 1. — С. 105–116.
416. Швырев В. С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании / Швырев В. С. — М.: Наука, 1978. — 382 с.
417. Швырев В. С. Рациональность в спектре ее возможностей / Швырев В. С. // Исторические типы рациональности / отв. ред. В. А. Лекторский. — М.: ИФРАН, 1995. — Т. 1. — С. 7–29.
418. Швырев В. С. Рациональность как философская проблема / Швырев В. С. // Рациональность как предмет философского исследования. — М.: ИФРАН, 1995. — С. 3–21.
419. Швырев В. С. Рациональность как ценность культуры / В. С. Швырев // Вопросы философии. — 1992. — № 6. — С. 91–105.
420. Шевцова Л. Ф. Дилеммы посткоммунистического общества / Л. Ф. Шевцова // Политические исследования. — 1996. — № 5. — С. 80–92.
421. Шедлер А. Вимірювання демократичної консолідації / Шедлер А. // Демократія: Антологія. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 687–714.
422. Шкурат І. В. Виборчі технології як фактор підвищення культури політичних виборів / І. В. Шкурат // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. — К.: Гнозис, 1998. — С. 208–210.
423. Шкурат І. В. Особливості виборчого процесу в Україні / І. В. Шкурат // Розвиток демократії в Україні: матеріали міжн. наук. конф. (Київ, 29 вересня — 1 жовтня 2000 р.) — К.: Центр освітніх ініціатив, 2001. — С. 476–490.
424. Шкурат І. В. Оцінка ресурсного потенціалу регіональної еліти при розробці виборчих технологій / І. В. Шкурат // Ефективність

- державного управління (регіональний аспект): матеріали щоріч. наук.-практ. конф. — Л.: ЛФ УАДУ, 2001. — С. 182–184.
425. Шкурат І. В. Політична модернізація, партії і виборча система в контексті безпеки української нації на порозі ХХІ сторіччя / І. В. Шкурат // Безпека української нації на порозі ХХІ сторіччя: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.; заг. ред. проф., д. соціол. н. М. І. Пірен. — К. — Чернівці: Київський гум. ін-т, 1998. — Ч. 1. — С. 169–176.
  426. Шматко Н. А. Конверсия бюрократического капитала в постсоветской России / Н. А. Шматко // Socio-Logos'96. Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. — 1996. — С. 115–143.
  427. Шмачкова Т. В. Мир политических партий / Т. В. Шмачкова // Политические исследования. — 1992. — № 1–2. — С. 226–234.
  428. Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт // Вопросы социологии. — 1992. — № 1. — С. 37–67.
  429. Шнайдер-Детерс В. До конкретизації концепції «Великої Європи» / В. Шнайдер-Детерс // Політична думка. — 2000. — № 4. — С. 70–79.
  430. Шпорлюк Р. Творення сучасної України: західний вимір / Р. Шпорлюк // Дух і літера. — 2004. — № 13–14. — С. 54–91.
  431. Шпрагенс Т. Реконструюючи ліберальну теорію: розум і ліберальна культура / Т. Шпрагенс // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 352–368.
  432. Штомка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения / П. Штомка // Социологические исследования. — 2001. — № 9. — С. 3–13.
  433. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Шумпетер Й. А.; пер з англ. — К.: Основи, 1995. — 334 с.
  434. Шюц А. Структура повсякденного мышления / Шюц А.; пер. с англ. Е. Д. Руткевич // Социологические исследования. — 1988. — № 2. — С. 129–137.
  435. Шюц А. Структури життясвіту / Шюц А., Лукман Т. — К.: Український Центр духовної культури, 2004. — 560 с.
  436. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках [Електронний ресурс] / А. Шюц // Американская социологическая мысль: [тексты]; под. ред. В. И. Добренькова. — М.: Изд-во

- Московского университета, 1994. — С. 481–496. — Режим доступу: <http://www.nsu.ru/psych/internet>
437. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян / Щедрова Г. П. — К.: ВІПОЛ, 1994. — 112 с.
438. Щетініна І. М. Концепт деліберативної політики Юргена Габермаса [Електронний ресурс] / І. М. Щетініна // Мультиверсум. Філософський альманах. — К.: Центр духовної культури. — 2004. — № 40. — Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_40/Shtchetin.htm
439. Эйзенштадт Ш. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость / Ш. Эйзенштадт // Политические исследования. — 2002. — № 2. — С. 67–81.
440. Эрроу К. Информация и экономическое поведение / К. Эрроу // Вопросы экономики. — 1995. — № 5. — С. 98–107.
441. Юдин Б. Г. Методологический анализ как направление изучения науки / Юдин Б. Г. — М.: Наука, 1986. — 261 с.
442. Якименко Ю. Особливості еволюції партійної системи України у 2004–2007 роках [Електронний ресурс] / Ю. Якименко // Політичний менеджмент. — 2008. — № 2(29). — Режим доступу до журналу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=83&c=2033>
443. Якименко Ю. Вибори–2006.: портрети учасників на старті / Ю. Якименко; О. Литвиненко // Дзрекало тижня. — 2005. — № 48 (576).
444. Якименко Ю. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян в контексті виборчої кампанії / Ю. Якименко, О. Литвиненко // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1. — С. 15–17.
445. Яковлев Д. В. «Партія влади»: RESTART / Д. В. Яковлев // Вісник СевДТУ: політологія: зб. наук. праць. — Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2006. — Вип. 71. — С. 205–209.
446. Яковлев Д. В. Альтернатива «тиск влади — консенсус» у процесі медіатизації політики / Д. В. Яковлев // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. — Одеса: Юридична література, 2007. — Вип. 30, — С. 411–416.
447. Яковлев Д. В. Громадська думка в інформаційному суспільстві / Д. В. Яковлев // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. — Одеса: Юридична література, 2005. — Вип. 27. — С. 66–73.

448. Яковлев Д. В. Демократія як горизонт політичної комунікації у виборчих кампаніях в Україні / Д. В. Яковлев // Грані. — Д., 2006. — № 3 (47). — С. 121–124.
449. Яковлев Д. В. Електоральний процес: роль дебатів / Д. В. Яковлев // Держава і право: юридичні і політичні науки: зб. наук. праць. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. — Вип. 26. — С. 555–559.
450. Яковлев Д. В. Електронний уряд як механізм демократизації та політичної модернізації в Україні / Д. В. Яковлев // Перспективи: науковий журнал. — Одеса, 2008. — № 1 (33). — С. 173–175.
451. Яковлев Д. В. Інтеграція суспільства як передумова ефективного урядування / Д. В. Яковлев // Вісник ОНУ: соціологія і політичні науки. — Одеса: Астропринт, 2008. — Том 13, вип. 5. — С. 776–778.
452. Яковлев Д. В. Інтерпретація як політична функція мас-медіа / Д. В. Яковлев // Перспективи: науковий журнал. — Одеса, 2006. — № 1 (33). — С. 173–175.
453. Яковлев Д. В. Комунікативні чинники формування демократичної політики / Д. В. Яковлев // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2007. — Вип. 9. — С. 167–175.
454. Яковлев Д. В. Комунікаційна взаємодія та політична раціональність сучасного суспільства / Д. В. Яковлев // Вісник СевДТУ: політологія: зб. наук. праць. — Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2007. — Вип. 84. — С. 109–114.
455. Яковлев Д. В. Комунікаційні мережі та самоврядування території / Д. В. Яковлев // Актуальні проблеми державного управління та місцевого самоврядування: сучасний стан та перспективи регіонального розвитку: матеріали щорічної науково-практичної конференції 18 жовтня 2005 року. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. — С. 87–88.
456. Яковлев Д. В. Мас-медіа в структурі політичного діалогу / Д. В. Яковлев // Перспективи: науковий журнал. — 2004. — № 1 (25). — С. 66–69.
457. Яковлев Д. В. Медіа-скандали в електоральних кампаніях / Д. В. Яковлев // Перспективи: науковий журнал. — 2004. — № 4 (28). — С. 90–94.
458. Яковлев Д. В. Медіатизація політики в умовах становлення демократичного режиму / Д. В. Яковлев // Вісник СевДТУ: Полі-

- тологія: зб. наук. праць. — Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2008. — Вип. 85. — С. 109–114.
459. Яковлев Д. В. Очікування довіри: мас-медіа, аудиторія, влада / Д. В. Яковлев // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. — Одеса: Юридична література, 2005. — Вип. 25. — С. 65–69.
460. Яковлев Д. В. Політична взаємодія та символічний порядок у посткомуністичній Україні / Д. В. Яковлев // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. — Одеса: Юридична література, 2007. — Вип. 31. — С. 251–256.
461. Яковлев Д. В. Політична взаємодія у контексті медіатизації / Д. В. Яковлев // Соціально-політична взаємодія в сучасній Україні: вибір шляхів державного розвитку. — Одеса, 2007. — С. 66–68.
462. Яковлев Д. В. Політична дія мас-медіа: моделі та інтерпретації / Д. В. Яковлев // Наукове пізнання: методологія та технологія. — 2005. — № 1(15). — С. 142–144.
463. Яковлев Д. В. Політична комунікація: пошук консенсусу в умовах демократичного конформізму / Д. В. Яковлев // Регіональна політика на сучасному етапі державотворення: проблеми децентралізації, ризики та перспективи впровадження: Пленарне засідання, рекомендації та матеріали щорічної загальноінститутської науково-практичної конференції 31 жовтня 2006 р. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2006. — С. 286–288.
464. Яковлев Д. В. Рационалізація політичної взаємодії у посткомуністичній Україні / Д. В. Яковлев // Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації: Пленарне засідання, рекомендації та матеріали підсумкової науково-практичної конференції за міжнародною участю. 31 жовтня 2007. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2007. — Т. 1. — С. 370–371.
465. Яковлев Д. В. Трансформації політичної влади в інформаційну добу / Д. В. Яковлев // Вісник ОНУ: соціологія і політичні науки. — Одеса: Астропринт, 2007. — Том 12, вип. 6. — С. 364–371.
466. Яковлев Д. В. Українська політична журналістика під час виборчих змагань / Д. В. Яковлев // Вісник СевДТУ: політологія: зб. наук. праць. — Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2005. — Вип. 62. — С. 188–193.
467. Яковлев Д. В. Українські мас-медіа: політичні функції в контексті економічних трансформацій / Д. В. Яковлев // Держава і право: юридичні і політичні науки: зб. наук. праць. — К.: Ін-т держави

- і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. — Вип. 30. — С. 628–633.
468. Яковлев Д. В. Феномен «політичної мови»: інтерпретації П. Рікера і Г.-Г. Гадамера / Д. В. Яковлев // Вісник СевДТУ: політологія: зб. наук. праць. — Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2006. — Вип. 77. — С. 81–87.
469. Ямпольский М. Физиология символического. Книга 1. Возвращение Левиафана. Политическая теология, репрезентация власти и конец Старого режима / Ямпольский М. — М.: Новое литературное обозрение, 2004. — 807 с.
470. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Ясперс К.; пер с нем. — [2-е изд.]. — М.: Республика, 1994. — 527 с.
471. Abell P. Is Rational Choice Theory a Rational Choice of Theory? // Rational Choice Theory: Advocacy and Critique / Edited by J. Coleman and T. Fararo. — Newbury Park, CA: SAGE, 1992. — P. 1–20.
472. Action Theory : Proceedings of the Winnipeg Conference on Human Action, held in Winnipeg, Manitoba, Canada, 9–11 May, 1975 / Ed. by M. Brandt and D. Walton. — Dordrecht, Holland: D. Reidel Publishing Co, 1976. — 236 p.
473. Almond G. A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. A. Almond, S. Verba. — Princeton, N. J.: Princeton UP, 1963. — 454 p.
474. Arrow K. J. Social Choice and Individual Values / K. J. Arrow. — New York, 1951. — 99 p.
475. Austen-Smith D. Rational Consumers and Irrational Voters: A Review Essay on Black Hole Tariffs and Endogenous Policy Theory / D. Austen-Smith // Economics and Politics. — 1991. — № 3. — P. 73–92.
476. Bartolini S., Mair P. Policy Competition, Spatial Distance and Electoral Instability / S. Bartolini, P. Mair // West Europe Politics. — 1990. — Vol. 13 (4). — P. 1–16.
477. Bauman Z. Life in Fragments: Essays on Postmodern Morality [Electronic resource] / Z. Bauman. — London: Blackwell, 1995. — Mode of access: <http://www.nir.ru/Socio/scipubl/sj/bauman.htm>.
478. Beck P. Dealignment // Electoral Changes in Advanced Industrial Democracies / P. Beck, Ed. by R. Dalton, S. Flanagan. — Princeton: Princeton UP, 1984. — 318 p.
479. Blau P. M. Exchange and Power in Social Life / P. M. Blau. — New York: Wiley, 1964. — 352 p.

480. Blondel J. Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies / J. Blondel // *Canadian Journal of Political Science*. — 1968. — Vol. 1. — № 2. — P. 180–203.
481. Bloor D. Wittgenstein: A Social Theory of Knowledge / D. Bloor. — New York: Columbia University Press, 1983. — 213 p.
482. Brzezinski Z. The Choice: Global Domination or Global Leadership / Z. Brzezinski. — New York: Basic Books, 2004. — 256 p.
483. Budge I., Farlie D. Explaining and Predicting Elections, Issue Effect and Party Strategies in 23 Democracies / I. Budge, D. Farlie. — London: Allen and Urwin, 1983. — 162 p.
484. Buruma I., Margalit A. Occidentalism. The West in the Eyes of its Enemies / I. Buruma, A. Margalit. — New York: Penguin Press HC, 2004. — 176 p.
485. Cicourel A. Cognitive Sociology: Language and Meaning in Social Interaction / A. Cicourel. — London: Macmillan, 1973. — 93 p.
486. Cicourel A. Notes on the Integration of Micro- and Macro-Levels of Analysis / A. Cicourel // *Advances in Social Theory and Methodology* / Ed. by K. Knorr-Cetine and A. Cicourel. — New York: Methuen, 1981. — P. 51–79.
487. Converse P. The Concept of a Normal Vote / P. Converse // *Elections and the Political Order* / Ed by A. Campbell, P. Converse, W. Miller, D. Stokes. — New York: Wiley, 1966. — P. 136–157.
488. Dror Y. Public Policy Making Reexamined / Y. Dror. — San Francisco: Chandler Pub., 1968. — 370 p.
489. Electoral Change in Western Democracies. Patterns and Sources of Electoral Volatility / Ed. by Crewe I., Denver D. — London: Palgrave Macmillan, 1985. — 438 p.
490. Elster J. Rational Choice / J. Elster. — New York: New York University Press, 1986. — 256 p.
491. Etzioni A. The Active Society: a Theory of Societal and Political Processes / A. Etzioni. — London: Collier–Macmillan; New York: Free Press, 1968. — 698 p.
492. Ferejohn J. Rationality and Interpretation: Parliamentary Elections in Early Stuart England / J. Ferejohn // *The Economic Approach to Politics: A Critical Reassessment of the Theory of Rational Action* / Ed. by K. R. Monroe. — New York: Harper Collins, 1991. — P. 275–305.
493. Friedman D., Hechter M. The Contribution of Rational Choice Theory to Macrosociological Research / D. Friedman, M. Hechter // *Sociological Theory*. — 1988. — Vol. 6. — P. 201–218.

494. Gallagher M., Laver M., Mair P. Representative Government in Western Europe / M. Gallagher, M. Laver, P. Mair. — New York: Mc Graw-Hill Inc., 1992. — 267 p.
495. Grofman B. Is Turnout the Paradox That Ate Rational Choice Theory? / B. Grofman // Information, Participation, and Choice: An Economic Theory of Democracy in Perspective / Ed. by B. Grofman, Ann Arbor. — MI: University of Michigan Press, 1993. — P. 93–103.
496. Gronk G. The Philosophical Anthropology of George Herbert Mead / G. Gronk. — New York: Lang, 1987. — 17 p.
497. Garfinkel H. Ethnomethodology's Program / H. Garfinkel // Social Psychology Quarterly. — 1996. — Vol. 59. — № 1. — P. 6–23.
498. Garfinkel H. Studies in Ethnomethodology / H. Garfinkel. — Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1967. — 192 p.
499. Garfinkel H. Commonsense Knowledge of Social Structures / H. Garfinkel // Studies in Ethnomethodology. — Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1967. — P. 78–85.
500. Garfinkel H., Sacks H. On Formal Structures of Practical Actions / H. Garfinkel, H. Sacks // Ethnomethodological Studies of Work / Ed. by H. Garfinkel. — London; New York: Routledge and Kegan Press, 1986. — P. 176–181.
501. Goffman E. Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience / E. Goffman. — New York: Harper and Row, 1974. — 575 p.
502. Goffman E. Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates / E. Goffman. — Garden City, New York: Anchor Books, 1961. — 360 p.
503. Harsanyi J. C. Morality and the Theory of Rational Behavior / J. C. Harsanyi // Utilitarianism and Beyond. — Cambridge, 1982. — P. 39–62.
504. Harsanyi J. C. Rational Behavior and Bargaining Equilibrium in Games and Social Situations / J. C. Harsanyi. — New York: Cambridge University Press, 1977. — 424 p.
505. Heit G., Smith M., Halgren E. Neural Encoding of Individual Words and Faces by the Human Hippocampus and Amygdala / G. Heit, M. Smith, E. Halgren // Nature. — 1988. — Vol. 333. — № 6175. — P. 773–775.
506. Herbut R. Systemy partyjne w Europie Zachodniej — ciaglosc i zmiana. Studium porownawcze / R. Herbut. — Wroclaw: Wyd.UWr., Politologia XIX, 1996. — 115 s.

507. Heritage J., Watson D. Formulations as Conversational Objects / J. Heritage, D. Watson // *Everyday Language: Studies in Ethnomethodology* / Ed. by G. Psathas. — New York: Irvington, 1979. — P. 7–14.
508. Hofrichter J. Evolution of Environmental Attitudes in the European Community / J. Hofrichter // *Scandinavian Political Studies*. — 1990. — Vol. 13 (2). — P. 119–146.
509. Homans G.C. Social Behavior as Exchange / G. C. Homans // *American Journal of Sociology*. — 1958. — Vol. 63. — P. 597–606.
510. Kagan R. Of Paradise and Power. America and Europe in the New World Order. — New York: Knopf, 2003. — 112 p.
511. Katz R. Preference Voting in Italy: Votes of Opinion, Belonging and Exchange / R. Katz // *Comparative Political Studies*. — 1985. — Vol. 18 (2). — P. 222–249.
512. Kavka G-S. Rational Maximizing in Economic Theories of Politics / G-S. Kavka // *The Economic Approach to Politics: A Critical Reassessment of the Theory of Rational Action* / Ed. by K.R. Monroe. — New York: Harper Collins, 1991. — P. 371–385.
513. Key V. A Theory of Critical Elections / V. Key // *The Journal of Politics*. — 1955. — Vol. 17. — P. 3–18.
514. Klopff A. H. The Hedonistic Neuron. A Theory of Memory, Learning, and Intelligence / A. H. Klopff. — Washington: Hemisphere Publ. Corporation, 1982. — 104 p.
515. Lakatos I. Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes / I. Lakatos // *Criticism and the Growth of Knowledge* / Ed. by Lakatos I., Musgrave A. — London: Cambridge University Press, 1970. — P. 91–196.
516. Lane J., Ersson S. Politics and Society in Western Europe / J. Lane, S. Ersson. — London: SAGE, 1987. — 98 p.
517. Lasswell H. D. Politics: Who Gets What, When, How / H. D. Lasswell. — New York: Smith, 1936. — 264 p.
518. Lasswell H. D. The Policy Sciences / H. D. Lasswell // *The Encyclopedia of the Social Sciences*. — 1968. — Vol. 12. — P. 181–189.
519. Lindblom C., Woodhouse E. The Policy-Making Process / C. Lindblom, E. Woodhouse. — New Jersey: Prentice Hall, 1993. — 164 p.
520. Mackay R. Words, Utterances and Activities / R. Mackay // *Ethnomethodology: Selected Readings* / Ed. by R. Turner. — Harmondsworth, Eng.: Penguin, 1974. — P. 183–215.
521. Maguire M. Is There Still Persistence? Electoral Change in Western Europe, 1948–1979 / M. Maguire // *Western European Party Systems*:

- Trends and Prospects / Ed. by Peter H. Merkl. — New York: Free Press, 1983. — P. 67–94.
522. McKelvey R. D., Ordeshook P. C. Elections with Limited Information: A Multidimensional Model / R. D. McKelvey, P. C. Ordeshook // *Mathematical Social Sciences*. — 1987. — № 14. — P. 71–99.
  523. Mead G. H. Mind, Self and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist / G. H. Mead. — Chicago: University of Chicago Press, 1962. — 177 p.
  524. Mead G. H. Self / G. H. Mead // *George Herbert Mead on Social Psychology. Selected Papers* / Ed. by A. Strauss. — Chicago and London: University of Chicago Press, 1964. — P. 156–193.
  525. Moe T. M. On the Scientific Status of Rational Choice Theory / T. M. Moe // *American Journal of Political Science*. — 1979. — № 23. — P. 215–243.
  526. Monroe K. R. The Theory of Rational Action: What Is It? How Useful Is It for Political Science? / K. R. Monroe // *Political Science: Looking to the Future* / Ed. by W. Crate. — Evanston III, Northwestern University Press, 1991. — P. 113–141.
  527. Olson M., Jr. The Logic of Collective Action / M. Olson, Jr. — Cambridge: Cambridge University Press, 1971. — 157 p.
  528. Parizi A., Pasguino G. Changes in Italian Electoral Behaviour: The Relationships Between Parties and Voters - Italy in Transition / A. Parizi, G. Pasguino, Ed. by P. Lange, S. Tarrow. — London: Frank Cass, 1980. — 346 p.
  529. Parsons T. Comments on Turner. Parsons as a Symbolic Interactionist / T. Parsons // *Sociological Inquiry*. — 1974. — Vol. 45. — P. 62–64.
  530. Prestowitz C. Rogue Nation. American Unilateralism and the Failure of Good Intentions / C. Prestowitz. — New York: Basic Books, 2004. — 328 p.
  531. Ragsdale L., Cook T. E. Representatives' Actions and Challengers' Reactions: Limits to Candidate Connections in the House / L. Ragsdale, T. E. Cook // *American Journal of Political Science*. — 1987. — № 31. — P. 45–81.
  532. Rational Choice: The Contrast Between Economics and Psychology. — Chicago: University of Chicago Press, 1987. — 344 p.
  533. Rational Choice Theory: Advocacy and Critique. Key Issues in Sociological Theory. — Newbury Park: SAGE publications, 1992. — 256 p.

534. Richardson B. European Party Loyalty Revisited / B. Richardson // *American Political Science Review*. — 1991. — Vol. 85 (3). — P. 751–775.
535. Riker W. H. Political Science and Rational Choice / W. H. Riker // *Perspectives on Positive Political Economy* / Ed. by Shepsle K. A. — Cambridge: Cambridge University Press, 1990. — P. 56–72.
536. Riker W. H. The Art of Political Manipulation / W. H. Riker. — New Haven: Yale University Press, 1986. — 571 p.
537. Roemer J. E. Continuing Controversy on the Falling Rate of Profit: Fixed Capital and Other Issues / J. E. Roemer // *Cambridge Journal of Economics*. — 1979. — № 3. — P. 379–398.
538. Rokkan S. Citizens, Elections, Parties: Approaches to the Comparative Study of the Process of Development / S. Rokkan. — New York: David McKay, 1970. — 464 p.
539. Rolmer J. E. Mass Action Is Not Individually Rational: Reply / J. E. Rolmer // *Journal of Economic Issues*. — 1979. — № 13. — P. 763–767.
540. Rose R., Mc Allister I. Voters Begin to Choose. From closed-class to open elections in Britain / R. Rose, I. Mc Allister. — London: SAGE, 1986. — 178 p.
541. Rose R., Urwin D. Persistence and Change in Western Party Systems Since 1945 / R. Rose, D. Urwin // *Political Studies*. — 1970. — Vol. 18 (3). — P. 287–319.
542. Russel C. S. Applications of Public Choice Theory: An Introduction. In: *Collective Decision Making: Applications from Public Choice Theory* / C. S. Russel. — Baltimore, 1979. — P. 1–25.
543. Sartory G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis / G. Sartory. — Cambridge: Cambridge University Press, 1976. — 204 p.
544. Schutz A., Luckmann Th. The Structure of the Life World / A. Schutz, Th. Luckmann. — Evanston III: Northwestern University Press, 1973. — 243 p.
545. Schutz A., Parsons T. The Theory of Social Action / A. Schutz, T. Parsons // *The Correspondence of Schutz A. and Parsons T.* / Ed. by Richard Grathoff. — Bloomington; London: Indiana University Press, 1978. — P. 102–124.
546. Schutz A. Phenomenology and the Social Sciences / A. Schutz // *Collected Papers I: The Problem of Social Reality*. — The Hague: Martinus Nijhoff, 1962. — P. 33–56.

547. Scientific Rationality, The Sociological Turn / Ed. by Brown J. R. — Dordrecht: Reidel, 1984. — 329 p.
548. Shamir M. Are Western European Party Systems Frozen? / M. Shamir // Comparative Political Studies. — 1984. — Vol. 17 (1). — P. 35–79.
549. Simon H. A. Models of Man / H. A. Simon. — New York: Wiley, 1957. — 180 p.
550. Spiegelberg H. Husserl's Phenomenology and Sartre's Existentialism / H. Spiegelberg // Phenomenology / Ed. by Joseph Kockelmans. — Garden City, New York: Anchor Books, 1967. — 266 p.
551. Tiryakian E. Introduction / E. Tiryakian // The Phenomenon of Sociology: Reader in the Sociology of Sociology / Ed. by E. Tiryakian. — New York: Meredith Corp., 1971. — P. 1–27.
552. The International world of electronic media / Ed. by Lynne S. Gross. — New York: McGraw-Hill Inc., 1995. — 368 p.
553. Weigert A. Sociology of Everyday Life / A. Weigert. — New York: Longman, 1981. — 138 p.
554. Wildavsky A. Speaking Truth to Power: The Art and Craft of Policy Analysis / A. Wildavsky. — New Brunswick: Transaction Publishers, 1987. — 431 p.
555. Wildavsky A. B. Speaking truth to power. The Art and Craft of Policy Analysis / A. B. Wildavsky. — London: Macmillan Press Ltd., 1979. — 215 p.
556. Young I. Inclusion and Democracy / I. Young. — Oxford: Oxford University Press, 2000. — 320 p.
557. Zimmerman D. Ethnomethodology / D. Zimmerman // American Sociologist. — 1978. — Vol. 13. — P. 5–15.

Яковлев Д. В.

Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. В. Яковлев ; М-во освіти і науки України ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса : Астропринт, 2009. — 288 с.

ISBN 978-966-190-129-0

Монографія присвячена комплексному дослідженню політичної взаємодії як комунікативного процесу та розгляду її складових — медіатизації, демократизації та раціоналізації. Проаналізовано причини та наслідки медіатизації політики, небезпеки та запобіжні заходи появи медіакратії. Розкриваються механізми комунікативного формування демократичної політики. Визначено роль комунікативної раціональності у процесах суспільної інтеграції.

Для науковців, політиків, студентів і всіх, хто цікавиться актуальними проблемами політики.

ББК 66.011

УДК 323.2:316.77:364.462:141.132

